

**ЛІСОСТЕПОВА УКРАЇНА
НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКИХ
РЕФОРМ
19 СТОЛІТТЯ**

**НАСЕЛЕННЯ, СУСПІЛЬСТВО, ОСВІТА
У ДЗЕРКАЛІ СТАТИСТИКИ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Ю.М. Бойко
К.І. Левчук

**ЛІСОСТЕПОВА УКРАЇНА
НАПЕРЕДОДНІ
ВЕЛИКИХ
РЕФОРМ
19 СТОЛІТТЯ**

НАСЕЛЕННЯ, СУСПІЛЬСТВО, ОСВІТА
У ДЗЕРКАЛІ СТАТИСТИКИ

Вінниця • «ТВОРИ» • 2022

УДК 94(477)"179/1914"
Б -77

*Рекомендовано Вченою Радою
Вінницького національного аграрного університету
(Протокол № 10 від 29 квітня 2022 року)*

Рецензенти:

Вергунов Віктор Анатолійович – доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, академік НААН, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Легун Юрій Вікторович – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Бойко Ю.М., Левчук К.І.

Б 77 Лісостепова Україна напередодні великих реформ 19 століття: Населення, суспільство, освіта у дзеркалі статистики: монографія / за ред. Ю.М. Бойка. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 280 с.

ISBN 978-617-552-080-2

Видання презентує результати комплексного наукового дослідження демографії, соціальної структури, інтелектуального розвитку суспільства Лісостепової України 40-х – початку 60-х років 19 ст. Вперше за основу прийнято масові статистичні джерела, застосовано оригінальну методику їх критичного аналізу та використання. Для студентів, викладачів, усіх, кому не байдужа наша історія.

УДК 94(477)"179/1917"

ISBN 978-617-552-080-2

© Бойко Ю.М., 2022

© Левчук К.І., 2022

Список сокращень

ВСО	Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба
ВСС	Военно-статистический сборник
ЖМВД	Журнал Министерства внутренних дел
МГСР	Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба
МСРИ	Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с Высочайшего соизволения при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел
ПК Под. губ.	Памятная книжка Подольской губернии
ПК Харьковск. губ.	Памятная книжка Харьковской губернии
ПК Черн. губ.	Памятная книжка Черниговской губернии
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе
СВРИ	Статистический временник Российской империи
СЗРИ	Свод законов Российской империи
СОКГ	Статистическое описание Киевской губернии
СССКГ	Сборник статистических сведений о Киевской губернии
СССРИ	Сборник статистических сведений о России
СТРИ	Статистические таблицы Российской империи

Зміст

Список скорочень	3
Зміст	4
Від редактора (Ю.М. Бойко)	11

1. Демографічна ситуація в Лісостеповій Україні від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття (Ю.М. Бойко)	14
1.1. Джерела, історія досліджень	14
1.2. Кількісний розподіл населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття	24
1.3. Щільність населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття	30
1.4. Рух населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття	34
1.5. Динаміка зростання населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття	43
1.6. Загальна статистична модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття	44

До розділу 1. Таблиці і рисунки:	47
<i>Таблиця 1.2.1. Розподіл населення Правобережної України по губерніях та уїздах (1846–1863)</i>	47
<i>Таблиця 1.2.2. Розподіл населення Лівобережної України по губерніях та уїздах (1846–1863)</i>	48
<i>Рис. 1.2.1. Зміни у кількості населення губерній Лісостепової України (1846 – 1863)</i>	50
<i>Таблиця 1.2.3. Описова статистика кількісного розподілу населення Правобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	51
<i>Таблиця 1.2.4. Описова статистика кількісного розподілу населення Лівобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	52
<i>Таблиця 1.2.5. Відхилення описової статистики розподілу населення уїздів Лісостепової України від середніх вибірових значень (1846 – 1863)</i>	53
<i>Рис. 1.2.2. Відхилення описової статистики населення уїздів Лісостепової України</i>	55
<i>Рис. 1.2.3. Ієрархічний кластерний аналіз кількісного розподілу населення Лісостепової України по уїздах (1846 – 1863)</i>	56
<i>Таблиця 1.2.6. Результати розподілу уїздів Лісостепової України по кластерних групах за кількістю населення</i>	57
<i>Рис. 1.2.4. Діаграма розподілу кластерних груп уїздів Лісостепової України за кількістю населення (1846 – 1863)</i>	59
<i>Таблиця 1.2.7. Кореляція між ознакою «площа уїзду» та ознаками</i>	59

описової статистики населення

<i>Рис. 1.2.5. Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за кількістю населення (1846 – 1863)</i>	60
<i>Рис. 1.2.6. Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами уїздів по кількості населення (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)</i>	60
<i>Рис. 1.2.7. Класифікація губерній Лісостепової України за структурою кластерних груп кількісного розподілу населення</i>	61
<i>Таблиця 1.3.1. Щільність населення Правобережної України по губерніях та уїздах (1846–1863)</i>	62
<i>Таблиця 1.3.2. Щільність населення Лівобережної України по губерніях та уїздах (1846–1863)</i>	63
<i>Рис. 1.3.1. Динаміка зміни щільності населення Лісостепової України по губерніях та регіонах (1846–1863)</i>	64
<i>Таблиця 1.3.3. Описова статистика щільності населення Правобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	65
<i>Таблиця 1.3.4. Описова статистика щільності населення Лівобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	66
<i>Рис. 1.3.2. Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)</i>	67
<i>Таблиця 1.3.5. Результати кластерного групування уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)</i>	68
<i>Рис. 1.3.3. Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863). Нормовано за співвідношенням середньогрупових значень показників до середньовибіркових у %</i>	70
<i>Рис. 1.3.4. Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)</i>	71
<i>Таблиця 1.3.6. Кореляція між ознакою «площа уїзду» та ознаками описової статистики населення</i>	71
<i>Рис. 1.3.5. Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами по щільності населення (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)</i>	72
<i>Рис. 1.3.6. Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп щільності населення</i>	73
<i>Таблиця 1.4.1. Зростання православного населення Лісостепової України за єпархіальними даними (1838 - 1852)</i>	74
<i>Рис. 1.4.1. Діаграми демографічного приросту православного населення Лісостепової України за єпархіальними даними (1838 - 1852)</i>	75
<i>Таблиця 1.4.2. Розрахунковий демографічний приріст Правобережної України (1846 – 1863)</i>	76
<i>Таблиця 1.4.3. Розрахунковий демографічний приріст Лівобережної України (1846 – 1863)</i>	78
<i>Рис. 1.4.2. Діаграми розрахункового середньорічного демографічного</i>	80

<i>приросту населення губерній та регіонів Лісостепової України (1846 – 1863)</i>	81
<i>Таблиця 1.4.4. Уїзди Лісостепової України з військовими поселеннями, губернськими центрами та інші з аномально великими значеннями середньорічного приросту населення у 1857 – 1858 роках</i>	82
<i>Таблиця 1.4.5. Описова статистика розрахункового демографічного приросту Правобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	83
<i>Таблиця 1.4.6. Описова статистика розрахункового демографічного приросту Лівобережної України по уїздах (1846–1863)</i>	84
<i>Рис. 1.4.3. Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за демографічним приростом (1846 – 1863)</i>	85
<i>Таблиця 1.4.7. Результати кластерного групування уїздів Лісостепової України за розрахунковим демографічним приростом (1846 – 1863)</i>	86
<i>Рис. 1.4.4. Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за описовою статистикою демографічного приросту (1846 – 1863)</i>	87
<i>Рис. 1.4.5. Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за демографічним приростом (1846 – 1863)</i>	89
<i>Рис. 1.4.6. Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами демографічного приросту (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)</i>	89
<i>Рис. 1.4.7. Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп демографічного приросту</i>	90
<i>Таблиця 1.5.1. Темпи зростання населення Правобережної України у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	91
<i>Таблиця 1.5.2. Темпи зростання населення Лівобережної України у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	92
<i>Рис. 1.5.1. Діаграма темпів зростання населення губерній Лісостепової України (±% до 1846)</i>	93
<i>Таблиця 1.5.3. Описова статистика темпів зростання населення Правобережної України по уїздах (±% до 1846)</i>	94
<i>Таблиця 1.5.4. Описова статистика темпів зростання населення Лівобережної України по уїздах (±% до 1846)</i>	95
<i>Рис. 1.5.2. Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення (1846 – 1863)</i>	96
<i>Таблиця 1.5.5. Результати групування уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	97
<i>Рис. 1.5.3. Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	99
<i>Рис. 1.5.4. Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	100
<i>Рис. 1.5.6. Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними</i>	100

<i>ми групами темпів зростання населення у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)</i>	
<i>Рис. 1.5.7. Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп темпів зростання населення у 1846 – 1863 рр. (±% до 1846)по уїздах</i>	101
<i>Таблиця 1.6.1. Зведена матриця приналежності уїздів Лісостепової України до кластерних груп демографічної статистики (1846 - 1863)</i>	102
<i>Таблиця 1.6.2. Факторні ваги</i>	105
<i>Таблиця 1.6.3. Факторні групи</i>	106
<i>Таблиця 1.6.4. Розгорнута характеристика факторних груп</i>	108
<i>Рис. 1.6.1. Дендрограма кластерних макрогруп факторних груп уїздів Лісостепової України за демографічною статистикою (1846 - 1863)</i>	110
<i>Таблиця 1.6.5. Розгорнута характеристика макрогруп факторних груп уїздів Лісостепової України за демографічною статистикою (1846 – 1863)</i>	111
<i>Рис.1.6.2. Узагальнена статистична модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття</i>	113
<i>Рис. 1.6.3. Класифікація губерній Лісостепової України за структурою кластерних макрогруп уїздів узагальненої статистичної моделі демографічної ситуації 40-х – початку 60-х років 19 століття</i>	114
2. Соціальна структура населення Лісостепової України від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття (Ю.М. Бойко)	115
2.1. Джерела, історія досліджень	115
2.2. Соціальний склад населення Лісостепової України (1845 - 1863)	119
– Дворяни	120
– Духовенство	126
– Міські обивателі	128
– Сільські обивателі	131
– Вільні сільські обивателі	132
– Залежні селяни (кріпаки, дворові люди)	136
– Соціальна структура населення міст Лісостепової України	140
– Соціальна топологія Лісостепової України	142
– Соціальний ландшафт Правобережної України (1845 - 1847)	144
– Соціальний ландшафт Лівобережної України (1861 - 1862)	148
– Лісостепова Україна у соціальній топології Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)	150
До розділу 2. Таблиці і рисунки:	154
<i>Таблиця 2.2.1. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1845 – 1847). Правобережжя Дніпра</i>	154
<i>Таблиця 2.2.2. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1845 – 1847). Лівобережжя Дніпра</i>	155
<i>Таблиця 2.2.3. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової</i>	156

<i>України (1857 – 1859). Правобережжя Дніпра</i>	
<i>Таблиця 2.2.4. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1858). Лівобережжя Дніпра</i>	157
<i>Таблиця 2.2.5. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1863). Правобережжя Дніпра</i>	158
<i>Таблиця 2.2.6. Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1863). Лівобережжя Дніпра</i>	159
<i>Рис. 2.2.1. Структура дворянства Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	160
<i>Рис. 2.2.2. Духовенство Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	–161
<i>Рис. 2.2.3. Купецтво Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	161
<i>Рис. 2.2.4. Міщани та цехові Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	162
<i>Рис. 2.2.5. Міські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	162
<i>Рис. 2.2.6. Державні селяни та інші вільні сільські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	163
<i>Рис. 2.2.7. Залежні селяни Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	164
<i>Рис. 2.2.8. Сільські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863) (%)</i>	164
<i>Рис. 2.2.9. Соціальна структура населення міст Лісостепової України (1856 – 1858)</i>	165
<i>Рис. 2.2.10. Класифікація губерній Лісостепової України за головними параметрами соціальної структури міського населення (1858)</i>	166
<i>Рис. 2.2.11. Соціальна структура населення губерній Лісостепової України (1846 – 1863)</i>	167
<i>Рис. 2.2.12. Класифікація губерній Лісостепової України за соціальною структурою населення (1846 – 1863)</i>	168
<i>Таблиця 2.2.7. Регіональна соціальна топологія губерній Лісостепової України 1846 – 1863 рр. в евклідовому просторі (до рис. 2.2.12)</i>	169
<i>Таблиця 2.2.8. Міжрегіональна соціальна топологія губерній Лісостепової України 1846 – 1863 рр. в евклідовому просторі (до рис. 2.2.12)</i>	170
<i>Таблиця 2.2.9. Соціальні категорії і групи населення Київської губернії по уїздах (1845 – 1846)</i>	171
<i>Таблиця 2.2.10. Соціальні категорії і групи населення Подільської губернії по уїздах (1845 – 1847)</i>	173
<i>Таблиця 2.2.11. Соціальні категорії і групи населення Волинської губернії по уїздах (1845 – 1847)</i>	175
<i>Рис. 2.2.13. Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Київської, Подільської, Волинської губерній за особливостями соціального складу населення (1845 – 1847)</i>	177
<i>Таблиця 2.2.12. Кластерні групи уїздів Київської, Подільської, Волинської губерній за особливостями соціального складу їх населення (1845 – 1847)</i>	178
<i>Рис. 2.2.14. Вторинна класифікація кластерних груп уїздів Правобережної України за особливостями соціальної структури населення (1845 – 1847)</i>	183

<i>Рис. 2.2.15. Структура кластерних груп уїздів Правобережної України за особливостями соціального складу населення (1845 – 1847)</i>	184
<i>Рис. 2.2.16. Соціальний ландшафт губерній Правобережної України (1845 - 1847)</i>	185
<i>Таблиця 2.2.13. Соціальні категорії і групи населення Полтавської губернії по уїздах (1862)</i>	186
<i>Таблиця 2.2.14. Соціальні категорії і групи населення Чернігівської губернії по уїздах (1861)</i>	189
<i>Таблиця 2.2.15. Соціальні категорії і групи населення Харківської губернії по уїздах (1862)</i>	192
<i>Рис. 2.2.17. Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній за особливостями соціального складу населення (1861 – 1862)</i>	194
<i>Таблиця 2.2.16. Кластерні групи уїздів Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній за особливостями соціального складу населення (1861 - 1862)</i>	195
<i>Рис. 2.2.18. Вторинна класифікація кластерних груп уїздів Лівобережної України за особливостями соціальної структури населення (1861 – 1862)</i>	201
<i>Рис. 2.2.19. Структура кластерних груп уїздів Лівобережної України за особливостями соціального складу населення (1861 – 1862)</i>	202
<i>Рис. 2.2.20. Соціальний ландшафт губерній Лівобережної України (1861 - 1862)</i>	203
<i>Рис. 2.2.21. Ступінь подібності двох крайніх станів регіональних варіантів організації соціальної системи населення Лісостепової України (1846 - 1862)</i>	204
<i>Рис. 2.2.23. Кластерний аналіз губерній Європейської частини Російської імперії за головними ознаками соціальної структури населення (1858 – 1860)</i>	205
<i>Таблиця 2.2.17. Розгорнута характеристика кластерних груп класифікації губерній Європейської частини Російської імперії за соціальним складом населення (1858 – 1860)</i>	206
<i>Рис. 2.2.24. Ранжована діаграма співвідношення основних категорій населення у кластерних групах губерній Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)</i>	208
<i>Рис. 2.2.25. Вторинна класифікація губерній Європейської частини Російської імперії за соціальною структурою населення (1858 – 1860)</i>	209
<i>Рис. 2.2.26. Українські губернії в соціальному ландшафті Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)</i>	210

3. Освіта в Лісостеповій Україні від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття (К.І. Левчук)	211
3.1. Джерела, історія досліджень	211

3.2. Освітня політика самодержавства в губерніях Лівостепової України (40-і роки – початок 60-х років 19 ст.)	213
3.3. Особливості становлення та розвитку університетської освіти в українських землях першої половини 19 ст.	223
<i>До розділу 3. Додатки: правила стосовно учбових закладів</i>	
м. Харкова	233
<i>А. Університет</i>	233
<i>Б. Ветеринарне училище</i>	234
<i>В. Друга Харківська гімназія</i>	235
<i>Г. Витяг з положення про Благородний пансіон при 2-й Харківській гімназії</i>	237
<i>Д. Інститут шляхетних дівчат</i>	239
<i>Е. Маріїнське Харківське жіноче училище</i>	240
<i>Ж. Землеробське училище</i>	245
<i>З. Фельдшерська школа</i>	247
Висновки	249
Conclusions	256
Використані джерела і література	263
Предметно-географічний покажчик	275

Від редактора

У череді століть української історії найбільш доленосним слід вважати дев'ятнадцяте. Це час завершення переходу від стану етнічного збирання до національного рівня буття нашого народу, від регіональної до національної професійної культури, від різноманітних громадянських об'єднань і рухів до політичних партій національно-державницького спрямування. «Українське 19 століття», як влучно позначив цей період О.П. Реєнт, розпочалось не у 1800 році, а в останній чверті століття 18-го, мало своєю кульмінацією встановлення Другої Української національної держави і закінчилось разом з її падінням у 1920 – 1921 рр. [Реєнт, 2011; Реєнт, 2000, с. 5]. Дослідженню різноманітних аспектів цього процесу присвячено багато талановитих праць наших сучасників та їх наукових попередників.

Українське націотворення мало як спільні з іншими народами риси, так і свої неповторні особливості. Пильної уваги заслуговує думка О.П. Реєнта про те, що українська нація формувалась на гетерогенній основі різних за історичним досвідом регіональних груп українців [Реєнт, 1999, с. 19 – 20]. Більшість з них у 19 ст. вже не розділялись міждержавними кордонами, але кордони ці ще довго простежуються на усіх рівнях громадського життя – побутовому, демографічному, суспільному, економічному, конфесійному, культурному. Не дарма ментальний феномен Тараса Шевченка став породженням фаталістичного селянського архетипу України Правобережної, а гумористично-саркастичні обдарування Івана Котляревського і Миколи Гоголя визрівали під впливом соціальних міфологем козацтва Лівобережної Гетьманщини (Малоросії). Проте саме тут, в Наддніпрянщині, у 1862 р. з'являється поезія 23-х літнього випускника юридичного факультету С.-Петербурзького університету Павла Чубинського, що невдовзі перетворилась на гімн українців, як свідчення процесу становлення національної самосвідомості.

В межах «українського 19-го століття» чітко простежується своєрідна точка біфуркації, коли система застигла у нестійкій рівновазі перед тим, як зробити рішучий крок до іншої якості свого буття. Це час від 1845 – 1847 до 1861 – 1863 рр., короткий, але знаменний тим, що поруч з традиційними для історика описовими джерелами з'являється і швидко зростає нова й численна група джерел статистичних, централізоване збирання та публікація яких набуває державного значення. І це не випадково, оскільки корпоративна дворянська держава, усвідомлюючи непевність ситуації, намагалась швидко зорієнтуватись, спираючись на найбільш об'єктивні джерела інформації, зробити неминучі реформи поміркованими і контрольованими. На жаль, статистичні джерела, високо поціновувані фахівцями 19-го століття, так і не знайшли справжніх шанувальників поміж українських істориків, котрі відводили й відводять їм виключно ілюстративну роль у своїх численних студіях.

Наведені спостереження та міркування дозволили нам знайти свою нішу в складній мозаїці сучасного процесу історичного пізнання, визначитись з дискурсом нашого наукового проекту. Об'єктом дослідження став переважно український за своїм етнічним складом соціум історичної Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини від середини 40-х до початку 60-х рр. 19 століття. Ці землі, осереддя українства, в чомусь відмінні, але тісно пов'язані між собою, у тому числі й через масові міграції з заходу на схід у середині – другій половині 17 століття, взяті разом, не набули загальноприйнятої спільної назви, хоча у тому ж 17 столітті вона вже була – Україна, з подальшими варіаціями по регіонах (Гетьманщина, Малоросія, Слобідська Україна, Південно-західний край, Задніпрянщина, Правобережжя, Лівобережжя, Центральна Україна, Наддніпрянщина і т.п.). З перенесенням політоніма Україна на значно більші території географічного простору розселення української нації питання термінологічного виділення первинного топологічного ядра її формування набуває нової актуальності. Ми пропонуємо скористатись досвідом колег-археологів, дослідників раннього залізного віку, які для позначення названих територій з сталими традиціями осілого землеробства і скотарства давно та успішно використовують термін «Український Лісостеп», відносячи до нього й прилеглі простори українського Полісся і протиставляючи цей історико-географічний ландшафт номадійному Степу. Таким чином об'єктом нашого дослідження ми визначаємо соціальний організм Лісостепової України середини 40-х – початку 60-х рр. 19 століття в єдності усіх його протилежностей.

Предметом нашого вивчення є різноманітні прояви життєдіяльності окресленого у просторі та часі історичного феномену – демографічні, соціальні, економічні, культурні. Залежно від спрямування дослідницьких зусиль, варіює інформативна цінність різних груп використовуваних джерел, їх співвідношення, методика організації, критики, використання. Зрозуміло, що вивчення питань історичної демографії передбачає оперування значними масивами даних статистики народонаселення, соціальної структури і динаміки – комбіноване використання джерел юридичних, статистичних, наративних, занурення у проблематику гуманітарного й культурологічного змісту виводить на перший план різноманітні документи, описи, спогади сучасників і т.п., однак статистичні джерела дозволяють і тут роздивитись нібито звичні речі під незвичним кутом, виявити латентні процеси, тренди і закономірності. Звернення до економічних аспектів функціонування соціального організму знову повертає нас до масових статистичних джерел, проблем статистичного аналізу, класифікації, моделювання.

Основною формою оприлюднення результатів нашої роботи є наукова монографія, що, на відміну від журнальної публікації, дозволяє більш повно охарактеризувати не тільки здобутки наших попередників, але й джерельну базу, методика, використовувану у процесі одержання нового знання, проміжні та кінцеві результати дослідження. Першим досвідом такої розробки стала монографія, присвячена аналізу соціально-економічного стану

Правобережної України середини 19 ст. на основі масових статистичних джерел [Бойко, 2020]. Інтерес, виявлений колегами до цієї публікації, спонукав нас активізувати тепер вже колективні зусилля, результатом чого стало нове дослідження, більш спеціалізоване тематично, але набагато ширше за джерельною базою і методичним інструментарієм.

Пропонована монографія складається з трьох розділів, присвячених трьома пов'язаним між собою аспектам суспільного буття Лісостепової України середини 19 століття.

У розділі першому (автор Ю.М. Бойко) розглядаються аспекти демографічного прояву системи в її регіональних особливостях. На основі реконструкції головних параметричних характеристик об'єкту (кількість, щільність, рух і динаміка зростання населення) з використанням можливостей кластерного і факторного видів багатовимірного статистичного аналізу вперше запропоновано узагальнену статистичну модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття.

В розділі другому увага автора (Ю.М. Бойко) зосереджена на структурі соціального організму, динаміці змін, регіональних особливостях суспільної організації населення, вперше у вітчизняній історіографії спеціально розглядаються питання соціальної топології, побудови соціальних ландшафтів Правобережної та Лівобережної складових Лісостепової України, місця українських губерній в соціальному просторі Європейської частини Російської імперії рубежу 1850-х – 1860-х рр.

У третьому розділі (автор К.І. Левчук) чільне місце відведено аналізу формування колективного інтелекту досліджуваного соціального організму в процесі націотворення через вивчення особливостей народної освіти в українських землях. Аналізується освітня політика правлячого режиму щодо окремих станів, соціальних та етнічних груп населення, розкривається процес заснування і розвитку Харківського й Київського університетів – центрів кристалізації позастанової національної самосвідомості, порівнюються нормативні документи (статути) навчальних закладів різних рівнів та форм організації, що діяли в Лісостеповій Україні на середину 19 століття.

Видання розраховано на викладачів, студентів, науковців, усіх, кому не байдужа наша історія.

Ю. Бойко

1. Демографічна ситуація в Лісостеповій Україні від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття

1.1. Джерела, історія досліджень

На середину 19 ст. у Російській імперії використовувались одночасно три різні способи підрахунку кількості населення: 1) так звані «ревізії»; 2) короткотермінові переписи наявного населення за прикладом західноєвропейських країн через статистичні установи за участі самого населення; 3) адміністративно-поліційні методи обліку населення через статистичні комітети та комісії, поліційні й волосні управління.

«Ревізія» це форма обчислення населення, що час від часу здійснювалась урядом виключно з фіскальною метою за умов існування подушної системи оподаткування. Вона охоплювала лише податні стани, точніше лише чоловічі «душі» у цих станах, залишаючи на периферії уваги жінок та представників інших неподатних верств населення. Їх дописували потім і лише «для порядку». Жодних правильних прийомів підрахунку мешканців під час ревізій не існувало, станові списки велись недбало, непоодинокими були факти приховування «душ». Менш за все це обходило сільське населення, прикріплене до місця проживання, найбільше стосувалось городян та членів іудейських громад [Семенов, 1866, с. VIII].

Перша невдала спроба проведення подушної ревізії була розпочата Петром I у 1718 р. й тривала формально до 1721 р., хоча різноманітні уточнення та перевірки з цього приводу були зупинені лише Катериною II. Поступово з переліку переписуваних були вилучені дворяни, духовенство та військові, залишення у ньому лише податних станів надало усьому заходу виразного фіскального характеру. Друга ревізія 1742 – 1747 років (доповнення надходили до 1756 р.) повторила основні недоліки першої, однак підтвердила Петрову заборону прикріплювати «малоросів» до землі та веління обліковувати їх лише формально без накладання нових податків. Третя ревізія була підготовлена і проведена за часів правління Катерини II у 1761 – 1765 роках, хоча спочатку планувалось завершити її за п'ять місяців, і супроводжувалась повстанням Пугачова. Останнє не сприяло вдалому завершенню усього заходу. Кінцевим результатом перших трьох ревізій стало пониження соціальної ролі селянства, зрівняння його з холопами через подушну податі і розповсюдження кріпацтва. Четверта ревізія (1781 - 1787) супроводжувалась поширенням кріпацтва на частину селян України Слобідської та Малоросії, п'ята ревізія тривала від 1791 до 1808 р. через величезні невідповідності реальній кількості податного населення даних «ревізьких сказок», що надходили від губернаторів. Вперше було обліковано відомості про населення нещодавно приєднаної до імперії Правобережної України. Шосту ревізію було проведено у 1811 р. за нормативами попередньої; сьома розпочата у 1815 р. й продовжувалась до 1822

р., проте виявилась так само невдалою, як і попередні. Восьма ревізія була призначена на 1833 р. з розрахунком її завершення у наступному 1834 році. У відповідному маніфесті підкреслювалось, що обчисленню підлягає «усе наявне населення податного стану, усілякого віку, статі, покоління або племені і закону, не виключаючи тих, що знаходяться на пільгах або замість подушного окладу відбувають інші державні повинності. На цій підставі люди входять до перепису чи до сплати податків та відбування інших повинностей, або тільки для підрахунку народонаселення». Цим уперше було висловлено необхідність повного обліку населення на противагу попередній системі ревізій. Дев'ята ревізія була проведена у 1850 – 1851 роках. У статутах до неї вперше чітко вказувались категорії населення, які не сплачували податків та не підлягали обліку: духовенство, дворяни, чиновники, домашні вчителі, військові чини, почесні громадяни, діти протестантсько-лютеранських священників, відставні канцелярські служники, що вийшли на пенсію до 1828 р., люди поштового й театрального відомств, придворні та багато інших [Устав о производстве девятой народной переписи, §6, с. 17 – 19]. Десята ревізія була призначена по закінченні Кримської війни у 1856 р. й тривала до 1860 року. Принципи її організації цілком повторювали попередню [Устав о производстве десятой народной переписи; СТРИ, 1863, с. 119 – 145; Кешпен, 1889, с. 42 – 45, 92 – 94]. В процесі підготовки до здійснення селянської реформи подекуди спостерігалось раптове й відчутне збільшення населення за рахунок легалізації частини селян-втікачів, повернення «заробітчан», зміни відомчого підпорядкування військових поселення тощо. Нижче ми переконаємось у цьому на конкретних прикладах з демографічної історії Лисостепової України 1856 – 1858 років.

Короткотермінові переписи населення були запроваджені в Англії з 1760 р., у Франції з 1791 р., у Пруссії, Бельгії, Голландії, Німеччині з 1830-х років, тоді як в Російській імперії вони практикувались вибірково. Зокрема, на початок 1860-х років подібні переписи проводились лише у чотирьох губерніях (С.-Петербурзькій, Симбірській, Уфимській та Ярославській) і ряді міст, у т.ч. Катеринославі, Києві, Харкові, Миколаєві, Чернігові, Одесі [СТРИ, 1863, с. 115; Семенов, 1866, с. IX – XV]. Труднощі в організації подібного перепису основної маси сільського населення Росії у ті часи виявлялись непереборними.

Найбільш надійними серед фахівців вважались статистичні дані, одержані від місцевих адміністрацій. Вони базувались на подвірних списках мешканців, які оновлювались щорічно з урахуванням померлих та новоприбулих, а також відсутніх за довготерміновими паспортами. Загалом списки населення у тодішній Російській імперії поділялись на три категорії: 1) списки, визначені актами про стани; 2) списки фіскальні чи окладні; 3) списки поліційні. Списки першої категорії велись для трьох станів – дворянства, духовенства й міщанства. Для спадкових дворян цю роль виконували губернські родовідні книги, проте до них заносили лише тих, хто володів у цій губернії маєтками або садибами, чи будинками з приписаними до них дворовими людьми. Спадкові дворяни за вислугою до таких книг потрапляли не завжди, жінок туди не

заносили взагалі. Православне духовенство обліковували за списками консисторіальними, для інших конфесій вели списки Департаменту іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ. Міським станам призначалась так звана «обивательська книга». До неї заносили усіх міських мешканців, причому не тільки власників міської нерухомості, але й особистих дворян, почесних громадян, гільдійних кушців, цехових ремісників, тих, хто мав у місті свою справу, але не проживав у ньому постійно. Фінансові списки були представлені «окладними книгами», що велись окремо для домовласників, для податного міського населення, для сільських податних станів. Поліційні списки, що існували виключно для міст, надавали інформацію про населення та його рух, незалежно від станової приналежності [СТРИ, 1863, с. 153 – 157].

Природний рух населення (народження, смерть, укладання шлюбів) відображався записами у метричних книгах, які повинні були вести представники духовенства усіх релігій. За законом від 20 лютого 1784 р. кожен парафіяльний священик повинен був мати три книги за усталеною формою: про тих, хто народився, про тих, хто побрались шлюбом та про померлих. До першої заносили рік, місяць і день народження, законність народження, імена, прізвища, станову приналежність батьків, ім'я повитухи. До записів про шлюб належала інформація про рік, місяць та число вінчання, імена, прізвища, вік, віросповідання й суспільний стан молодих і свідків. До книги про померлих записували час смерті, ім'я, віросповідання, стать, вік, звання, хворобу та вид смерті небіжчика [Колоколов, 1852, с. 365 – 369]. Ці книги священики одержували від цивільних окружних правлінь пронумерованими, прошнурованими, з печаткою. Контроль за їх веденням здійснювався як з боку духовної, так і світської влади. По цих книгах парафіяльні священики щорічно за встановленим зразком складали таблиці про рух населення. Не пізніше жовтня місяця інформація з парафій надходила до округу та рекрутських комісій, де аналізувалась, узагальнювалась і надсилалась до губернської адміністрації, а звідти до Міністерства внутрішніх справ. Окрім метричних книг важливу інформацію про чоловічу частину населення містили рекрутські чергові списки, куди заносили усе чоловіче народонаселення рекрутського округу [Журавский, 1846, с. 87 – 89]. Православні метричні книги велись з 1722 р., лютеранські з 1764 р., католицькі з 1826 р., мусульманські з 1828 р., іудейські з 1835 р. [Дементьев, 2015, с. 15].

Проблемною була фіксація представників деяких конфесій, зокрема іудеїв, котрі намагались уникати фіскального ревізування, старовірів, які не визнавали переписів взагалі. Не сприяла точності демографічної статистики також і заплутаність станової суспільної градації в Російській імперії [Семенов, 1866, с. XIX – XXI].

Поступове накопичення статистичних даних потребувало їх наукового опрацювання. Одним з перших за цю нелегку справу взявся Є.Ф. Зябловський (1764 – 1846). У своєму статистичному описі Російської імперії він, зокрема, спираючись на дані шостої ревізії 1811 – 1812 років та інші джерела, розрахував загальну кількість населення держави у 45485712 осіб, приблизне

кількісне співвідношення соціальних станів і груп, приріст населення, щільність його розселення. Вперше були опубліковані відомості про чисельність мешканців українських губерній: Полтавської – 1625000, Подільської – 1297787, Чернігівської – 1260000, Слобідсько-Української – 1030000, Київської – 1066198, Волинської – 1212846, Катеринославської – 666163, Херсонської – 370430, Таврійської з землею Чорноморського козацтва – 254931 [Зябловский, 1815, с. 136 – 148]. Майже одночасно вийшла робота майбутнього академіка двох російських академій К.І. Арсенєва (1789 – 1865), який спирався, зокрема, на дані сьомої народної ревізії. Автор підтримував розрахунки Є. Ф. Зябловського щодо загальної кількості населення Російської імперії, як близькі до 45 млн. з урахуванням зменшення майже на 700 тис. внаслідок наполеонівських війн. Загалом цифри, наведені К.І. Арсенєвим у цій праці, близькі до поданих Зябловським, але більш округлені з урахуванням неточності статистичних відомостей про населення. До дев'яти найбільш населених губерній дослідник відносив і три українські – Чернігівську, Полтавську й Подільську. Крім того вчений статистик запропонував систему класифікації міст за кількістю мешканців. Українські губернські міста розподілялись ним таким чином: 2 клас – Київ, Харків, Полтава (10 – 30 тис.); 3 клас – Херсон, Катеринослав, Житомир (5 – 10 тис.); 4 клас – Чернігів, Кам'янець-Подільський (2 – 5 тис.) [Арсенев, 1818, с. 47 – 74]. Через 30 років вже знаний дослідник вдався до нового узагальнення статистичних даних з життя Російської імперії, наголошуючи на питаннях економічної географії та оперуючи переважно матеріалами звітів губернаторів. За ними у Лисостеповій Україні в 1846 році проживали 9229790 осіб [Арсенев, 1848, с. 495], або на 1740 тис. більше, ніж у 1815 – 1818 роках (див. вище).

Першою спробою узагальнення інформації щодо приросту (зростання кількості) населення Російської імперії за тридцятиліття між 1804 – 1833 роками стало дослідження І. Лінка. Користуючись перш за все списками православних єпархій, він намагався встановити закономірності у співвідношенні народжуваності та смертності, статевої приналежності облікованих [Линк, 1836]. Роботу у цьому напрямку продовжив А. Рославський, який визначив термін зміни демографічних поколінь в Російській імперії серед православного населення у 32 роки (для Франції 39 і Бельгії 46 років), розрахував співвідношення населення працездатного віку Бельгії, Росії та Франції у пропорції 1,29:1:0,56 [Рославский, 1841, с. 217, 222, 223, 227].

Цікаві дані щодо зростання населення українських губерній за соціальними групами між сьомою та восьмою ревізіями опрацював С. Корсаков: найшвидше збільшувалось населення Катеринославської (на 23%), Подільської, Харківської та Чернігівської (на 18 – 19%) губерній. Повільніше приростало населення Полтавської, Волинської, Київської (на 13 – 14%) губерній. У Полтавській та Подільській губерніях кількість купецтва збільшилась на 97 – 100%. Значно зросла чисельність державних селян у Волинській (197%) та Подільській (122%) губерніях внаслідок конфіскацій

власності активних учасників польського повстання 1830 – 1831 років [Корсаков, 1839].

Позитивну роль у накопиченні статистичних джерел з демографії відіграла публікація результатів восьмої ревізії з деталізацією по губерніях та уїздах станом на 1838 рік, здійснена академіком П.І. Кеппеном (1793 – 1864). Найбільш населеними в Українському Лісостепу виявились уїзди Житомирський (95795 чол. ст.) на Волині, Васильківський (71144) на Київщині, Кам'янецький (68345) на Поділлі, Старобільський (68359) на Харківщині, Новозибківський (50332) на Чернігівщині. Загальне населення Російської імперії дослідник вважав близьким до 62 млн. [Кеппен, 1840, с. 4, 6, 10, 14, 16]. Згодом К.І. Арсеньев за таким самим принципом здійснив публікацію даних про населення Російської імперії у 1846 році, спираючись на звіти начальників губерній [Арсеньев, 1850]. Ця невелика за обсягом брошура стала основою для першого монографічного аналізу демографічної ситуації в Російській імперії середини 1840-х років. Його автором був видатний філософ, культуролог, демограф 19 століття М.Я. Данилевський (1822 – 1885). Розроблена ним програма передбачала розгляд наступних питань: загальна кількість населення по губерніях та уїздах, щільність заселення, кількість мешканців чоловічої та жіночої статі й співвідношення між ними, чисельність і частка народжених, статева приналежність народжених, чисельність та частка померлих, співвідношення померлих за статтю, співвідношення народжених і померлих (зростання чи скорочення населення), статеві аспекти приросту чи скорочення населення, кількість та частка шлюбів. За кількістю населення три українські губернії (Київську, Полтавську, Подільську) автор відніс до 2 розряду з населенням 1,5 млн. та більше чоловік. Ще три Лісостепові губернії (Харківська, Волинська, Чернігівська) потрапили до 3 розряду з населенням 1,25 – 1,50 млн. До 1 розряду було віднесено лише Курську губернію з Російського Чорнозем'я (1773806 мешканців). Загальну чисельність населення імперії М.Я. Данилевський визначав близько 65 млн., у тому числі за конфесійною приналежністю виділяв біля 49 млн. православних, 7,5 млн. католиків, 3,5 млн. протестантів, 2,4 млн. мусульман, 1,2 млн. іудеїв. Основними групами населення за мовно-етнічними ознаками, на його думку, були «великороси» (33 млн.), «малороси» (11,2 млн.), «білороси» (3,6 млн.), «поляки й литовці» (7 млн.), євреї (1,5 млн.), «фінно-латиші» (3,3 млн.), «татари» (2,4 млн.), «німці-колоністи» (0,6 млн.). За щільністю населення перші дві позиції належали Московській і Тульській губерніям, щільність заселення яких у чотири рази перевищувала середню у Європейській Росії; 4, 5 і 6 позиції, після Курської губернії, поділяли між собою українські Лісостепові губернії Полтавська, Подільська та Київська (де щільність населення була утричі вища за середню), 11 й 13 місця належали губерніям Харківській та Чернігівській (щільність населення удвічі вища за середню), найменш заселена Волинь обіймала 21 позицію з показником щільності 1,84¹ від середнього

¹ Тут і далі перерахунок простих дробів у десяткові та відсотки здійснено нами.

[Данилевський, 1851, ч. 34, с. 117 – 119, 121 – 124, 138 – 139]. За часткою народжених у 1846 році українські губернії розподілялись наступним чином: Полтавська (5,0%), Київська (4,6%), Чернігівська (4,5%), Подільська та Харківська (4,3%), Волинська (4,0%). За рівнем смертності ці ж самі губернії розташовувались в іншому порядку: Подільська (2,8%), Волинська (2,9%), Київська та Харківська (3,1%), Полтавська (3,6%), Чернігівська (4,3%) [Там само, с. 203 – 205, 360 – 363]. За прибутком населення майже усі Лісостепові губернії були віднесені до I класу з показниками вищими за середні для Європейської Росії (1,04%): Київська 1,5%, Подільська та Полтавська 1,4%, Харківська 1,2%, Волинська 1,1%. Лише Чернігівська губернія з прибутком мешканців у 0,2% потрапила до II класу з 10 губерній із мінімальним позитивним співвідношенням числа народжених і померлих [Там само, ч. 35, с. 4]. Перевагою методики, застосованої М.Я. Данилевським, слід вважати широкое та рівноцінне використання статистичних даних губернського й уїзного рівнів походження, що у подібній органічній формі спостерігається вперше. Розуміючи вихідну обмеженість статистичних джерел, дослідник розробив систему непрямих показників для моделювання головних, на його думку, закономірностей організації системи. До вад роботи слід віднести невідповідність глобальності висновків автора використаним ним джерельній базі, представленій демографічною статистикою лише одного 1846 року, а також надмірне захоплення ідеями географічного детермінізму.

Рубіж 1840-х –1850-х років став завершальним у справі осмислення результатів восьмої народної ревізії. Талановитий статистик М.П. Заблоцький-Десятовський (1816 – 1858) опрацював дані про соціальну структуру населення за даними 1836 року. Для теми нашого дослідження найбільш корисним є те, що саме у цій публікації ми вперше знаходимо чітке співвіднесення різноманітних соціальних груп тодішнього українського суспільства з основними юридичними категоріями-станами Російської імперії [Заблоцький М., 1851, с. 54 – 57]. Одночасно його братом і теж видатним статистиком свого часу А.П. Заблоцьким-Десятовським (1807 – 1881) було простежено демографічний рух населення від 1838 до 1847 років за звітами православних єпархій та відомостями Департаменту іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ [Заблоцький А., 1851]. Цю справу згодом продовжив Є.І. Кайпша, котрий за методикою свого попередника довів розрахунки до 1852 р. [Кайпша, 1858]. Обидві роботи стали важливим джерелом у вивченні коливань приросту населення українських губерній кінця 30-х – початку 50-х років 19 століття.

Підвищення ролі і значення губернської статистики сприяло тому, що за дорученням Статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ були створені історико-статистичні описи ряду губерній. Першими стали описи Харківської та Херсонської губерній, підготовлені за однаковим планом: історія, географія, адміністративний поділ, населення, господарство [Пассек, 1839; Кирьяков, 1839]. Неперевершеним протягом усього 19 ст. залишався багатотомний статистичний опис Київської губернії, доведений до середини

1848 р. [СОКГ, 1852]. Це стало можливим завдяки щасливому поєднанню обдарувань видатного українського статистика-економіста Д.П. Журавського (1810 – 1856) з адміністративними й фінансовими можливостями багатолітнього Київського цивільного губернатора І.І. Фундукля (1799 – 1880). Спочатку видання планувалось у чотирьох частинах: I. Огляд території, народонаселення, населених місць, шляхів сполучень; II. Огляд сільського господарства та земельної власності; III. Огляд промисловості й торгівлі; IV. Огляд місцевого управління та урядових закладів. Проте остання частина так і не була підготовлена до друку, скоріш за все у зв'язку з переходом І.І. Фундукля на іншу високу посаду до Санкт-Петербургу. Під час роботи над цим регіональним проектом, Д.П. Журавський широко використовував метод суцільного спостереження, узагальнюючих показників та статистичне групування. Населення він поділяв на групи за ознаками статі, релігійної приналежності й приналежності станової (дворянство, духовенство, міські податні стани, різні вільні стани, кріпаки) [Чекотовський, 2016, с. 76 – 77].

Менш досконалими за рівнем організації та аналізом статистичного матеріалу виглядають «Записки про Полтавську губернію», складені у 1846 р. в трьох частинах й видані у 1849 – 1852 роках тодішнім управителем Полтавської палати державних маєтностей, а через кілька років Архангельським цивільним губернатором М.І. Арандаренком (1795 – 1867). Для нашої роботи найбільш цікавою є частина друга, де міститься інформація з історії Полтавщини, її адміністративного устрою, соціального складу населення, економіки краю, а також частина третя з описом уїздів Полтавської губернії [Арандаренко, 1849; 1852]. На Півдні України голова статистичного комітету в Одесі А.О. Скальковський (1808 – 1898) у 1850 – 1853 роках розпочав публікацію свого статистичного опису Новоросійського краю. З чотирьох планованих частин вийшли дві: «Географія, етнографія та народонаселення» (1850) і «Господарська статистика Новоросійського краю» (1853) [Скальковський, 1850, 1853].

Результати дев'ятої народної ревізії 1850 – 1851 років були опрацьовані й видані П.І. Кепшеном спочатку у вигляді брошури [Кеппен, 1854], а пізніше окремою монографією [Кеппен, 1857]. Остання знаменувала собою новий етап у вітчизняній статистиці і по сьогодні залишається настільною книгою кожного, хто цікавиться соціально-демографічною історією 19 століття.

Необхідність реформування системи державної статистики назріла ще у 1830-тих роках, але сам процес розтягнувся майже на два десятиліття. Першими конкретних результатів досягли військові. Розпочате у середині 30-х років військово-топографічне обстеження імперії на кінець 40-х років знайшло оформлення у серійному виданні під назвою «Військово-статистичний огляд губерній та областей Російської імперії». Першого жовтня 1848 року військовим міністром була затверджена програма проекту, що містила у собі такі обов'язкові для висвітлення розділи, як: I. Відомості загальні; II. Місцевість; III. Мешканці; IV. Промисловість; V. Освіченість; VI. Відомості спеціальні по військовому відомству. Усього планувалось видати 18 томів з

описами 80 губерній та областей. Описи українських губерній було включено до томів 10-го (Київська, Подільська, Волинська), 11-го (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, області Бессарабська та Війська Донського), 12-го (Полтавська, Чернігівська, Харківська) [ВСО, 1848; 1848а; 1849; 1849а; 1849б; 1850; 1850а; 1850б; 1851]. Більш детально на джерельній цінності книг кожного з томів ми будемо зупинитись у відповідних розділах нашого дослідження. Зауважимо лише, що переваги і недоліки описів кожної губернії тодішньої України залежали не від кваліфікації упорядників, адже усі вони були офіцерами Генерального штабу з військовою академічною освітою і працювали експедиційним методом з виїздом на місця, а від якості інформації, наданої губернською адміністрацією. Загалом, усі одинадцять книг трьох «українських» томів містять описові та статистичні дані про демографію, соціальний склад, економічне й культурне життя мешканців Правобережної, Лівобережної та Південної України у період між 1845 – 1849 роками. Огляд цієї групи джерел можна знайти у розробках сучасних авторів, зокрема [Петрова, Петров, 2009; Петрова, 2020, с. 250 – 327; Lebid, Honcharenko, Chevchenko, 2020] та ін.. Видання серії було зупинено у 1854 році під час Кримської війни. У 1859 - 1868 роках виходили друком «Матеріали до географії та статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу». В кожному томі розглядалась історія описуваного регіону, утворення й заселення міст, демографія, етнографія, адміністративний устрій, господарське і духовне життя мешканців. З української тематики вийшли томи, присвячені Катеринославщині, Херсонщині й Чернігівщині, включені до них матеріали охоплювали 1857 – 1860 роки [МГСР, 1862; 1863; 1865]. Якість використаних джерел, у тому числі статистичних, була вищою, ніж у попередній серії. На жаль і ця робота не була завершена.

У процесі реформування цивільних установ державної статистики спочатку було створено губернські статистичні комітети (1834). Губернські комітети мали свої видання, серед яких особливої уваги заслуговують «Збірник статистичних відомостей про Київську губернію за 1859 рік» [СССКГ, 1861] та «Пам'ятні книжки» губерній Київської (1857, 1858), Подільської (1859), Полтавської (1865), Харківської (1864), що містять важливі статистичні дані з різних аспектів їх життя і разом охоплюють період між 1855 – 1863 роками [Чернышев, 1857; Його ж, 1858; ПК Под. губ., 1859; ПК Черн. губ., 1862; Голиховский, 1864; Бодянский, 1865].

Важливою подією стало заснування у 1845 р. Російського Географічного Товариства, серед членів-організаторів якого були й згадувані нами П.І. Кеппен та К.І. Арсеньєв. Це не дивно, оскільки спочатку товариство планувалось як географо-статистичне при Міністерстві внутрішніх справ, однак за велінням імператора стало Географічним (з 1849 року Імператорським Географічним, що надавало йому статус державного з можливістю бюджетного фінансування, а форма товариства дозволяла залучати кошти меценатів). Першим головою Відділення статистики став академік П.І. Кеппен, якого невдовзі змінив на цій посаді А.П. Заблоцький-Десятовський [Скрыдлов, 2019, с. 11 – 14]. Стараннями

співробітників Статистичного відділення Географічного Товариства було підготовлено першу колективну працю з вітчизняної статистики – «Збірник статистичних відомостей про Росію», який виходив трьома томами і став, зокрема, важливим зібранням науково опрацьованих джерел з демографічної, соціальної, економічної історії України кінця першої половини 19 ст. [СССРІ, 1851; 1854; 1858].

Статистичне відділення Географічного товариства тісно співпрацювало з Статистичним комітетом при Міністерстві внутрішніх справ, перетвореним у 1858 р. на Центральний статистичний комітет з розділенням на статистичне й земське відділення. Статистичне відділення, продовжуючи публікацію статистичних джерел, підготувало «Статистичні таблиці Російської імперії» за 1856 та 1858 роки. Другий їх випуск став публікацією результатів 10-ї народної ревізії² [СТРИ, 1858; 1863]. За матеріалами цієї ж ревізії була опублікована монографія очільника Статистичного відділення, товариша (заступника) міністра внутрішніх справ, активного учасника комітету з підготовки до звільнення селян О.Г. Тройницького (1807 – 1871), присвячена стану кріпаків у Російській імперії. В ній, окрім іншого, є градація українських губерній за відсотком кріпаків серед усього населення по займаних місцях серед усіх губерній імперії: 7. Подільська (59,5%); 10. Київська (57,7%); 14. Волинська (56,5); 28. Чернігівська (37,6); 29. Полтавська (37,5); 34. Харківська (29,8%) (доречи, найвищим цей показник був у Смоленській губернії (69,1%), а найнижчим у Бессарабській області (1,2%)). Найбільше селян-кріпаків було сконцентровано у трьох Правобережних губерніях – Київській, Подільській, Волинській [Тройницький, 1861, с. 85]. Нарешті, у 1866 році стараннями Статистичного відділення Центрального статистичного комітету було видано перший повний статистичний опис держави за даними 1860 – 1863 років - «Статистичний временник Російської імперії» за редакцією К.І. Арсеньева. У ньому містилась докладна статистична інформація щодо державної території та населення по губерніях, уїздах, містах і сільських поселеннях, віросповіданнях, соціальних станах, стосовно руху населення; статистична характеристика різних типів поселень; дані про розподіл земельних угідь за категоріями; відомості промислові й торгівельні за галузями виробництва та видами торгівлі, по фабриках і заводах, про внутрішнє судноплавство, щодо переміщення вантажів залізницями, стосовно ярмаркової торгівлі, про гільдійні та промислові свідoctва, фінанси та банківську систему, акціонерні товариства, зовнішню торгівлю, про кількість худоби; дані судової статистики, народної освіти, державної фінансової статистики, військової статистики. Кожен розділ супроводжувався передмовою і коментарями [СВРИ, 1866]. Видання з успіхом продовжувалось до 1890 року, але наступні випуски «Временника» вже виходять за хронологічні рамки нашого дослідження.

² Надалі замість ревізій проводили загальні обчислення перепису населення: 1 січня 1859, 1864, 1868, 1871, 1886, 1896 років.

Важливими джерелами у справі вивчення етноконфесійного складу населення України середини – другої половини 19 століття стали праці підполковника Генерального штабу О.Ф. Ріттіха. За дорученням Географічного Товариства ним було складено етнографічну карту Європейської Росії за даними 10-ревізії 1858 р. та іншими статистичними джерелами початку 1860-х років [Ріттіх, 1875]. При Міністерстві внутрішніх справ фахівець підготував дві редакції (1851 та 1864 років) «Атласу народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями», що містить статистичну інформацію не тільки про конфесійну, але й етнічну і навіть соціальну приналежність мешканців Правобережної України по губерніях [Ріттіх, 1864].

Завершуючи наш огляд стану джерел, не можна не зупинитись на ще одному виданні, яке ввібрало у себе найкращі напрацювання вітчизняної статистичної науки і практики середини позаминулого століття. Мається на увазі 4-й випуск «Військово-статистичного збірника», присвячений, на відміну від попередніх, Російській імперії [ВСС, 1871]. У порівнянні з «Времеником», демографічний розділ «Збірника» був значно доповнений та виправлений, таблиці супроводжувались розрахунками відношень та висновками. Таблиця руху народонаселення у 1859 – 1863 роках по губерніях була опрацьована за раніше не опублікованими матеріалами Центрального статистичного комітету МВС; таблиця насильницьких смертей вибрана з губернських звітів; розподіл населення Європейської частини імперії розраховано за таблицями академіка В.Я. Буняковського [Там само, с. XIX].

Таким чином, від середини 1830-х і на початок проведення селянської реформи 19 ст. були накопичені різноманітні статистичні джерела з різних аспектів життя українського суспільства у межах Російської імперії, напрацьовано певний досвід їх систематизації та наукового узагальнення. Найбільш активна робота в цьому напрямку розгорнулась від середини 1840-х років, у наслідок чого на рубежі 1850-х – 60-х років з'явилась низка кращих зразків комплексної публікації та наукового осмислення необхідної нам демографічної та соціально-економічної статистичної інформації.

Звертаючись до сьогодення зазначимо, що нарис історії формування демографічної думки в Україні 18 – 19 століть можна знайти, зокрема, у публікації І.М. Прибиткової [Прибиткова, 2000].

Серед праць сучасних дослідників історичної демографії України перш за все слід згадати роботи В.М. Кабузана (1932 – 2008). Нашої уваги заслуговують наведені автором за матеріалами ревізій дані про динаміку чисельності та розселення українців у першій половині 19 ст. [Брук, Кабузан, 1981, с. 16 – 19, табл. 1, 2; Кабузан, 1992, табл. 6, 7]. При цьому слід пам'ятати, що у формулярах жодної ревізії не було графі про етнічну приналежність ревізованих. «Малоросів» з суто фіскальних міркувань, про що ми говорили вище, обліковували до восьмої ревізії окремо лише у Полтавській, Харківській та Курській губерніях.

Більш офіційною була широко відома у свій час монографія А.Г. Рашина. Нашу увагу привертає розділ, присвячений дослідженню

динаміки чисельності населення Європейської Росії у період 1811 – 1863 рр., побудований на ґрунтовних статистичних джерелах, охарактеризованих нами вище [Рашин, 1856, с. 27 – 42, табл. 10, 13, 17].

Важливими є розробки проблеми етнічної структури населення Правобережної України від входження регіону до складу Російської імперії і до початку 20 століття, нещодавно здійснені Ю. Поліщуком [Поліщук, 2012]. В останні роки у цьому напрямку на Правобережжі плідно працюють знані дослідники М.Г. Крикун [Крикун, 2002], А.Г. Філінюк [Філінюк, 2016], молоді вчені О.Л. Кузема [Кузема, 2004], А.Л. Богуцька [Богуцька, 2015; Ї ж, 2017], В.В. Кундельський [Кундельський, 2013; Його ж, 2018] та інші. Науковці Лівобережжя, зосередившись на часах Гетьманщини, а між проблем 19 ст. більшої уваги приділяють соціально-економічним та культурним питанням розвитку українського суспільства.

1.2. Кількісний розподіл населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття

Населення, люди основний ресурс українського суспільства передреформеного періоду 19 ст. з пізньофеодальною моделлю соціальних відносин, майже немеханізованим виробництвом і подушною системою фіскального оподаткування. Не дарма справжніми дворянами, елітою вважались власники «населених маєтків», а їх статки вимірювались не стільки розмірами угідь, скільки числом «душ» залежного населення. Так само і держава спочатку стала прикладати значних зусиль до підрахунку кількості мешканців, перш за все чоловічої статі, здатних фізично працювати, служити у війську, сплачувати податки, а вже потім заходила біля точного вимірювання власної території.

На середину 19 ст. шість губерній Лісостепової України становили одну з найбільш заселених територій Східної Європи. У 1862 – 1863 рр. тут проживало 10473800 осіб, що складало біля 17% населення Європейської частини Російської імперії, а за кількістю майже на 730 тис. перевершувало Царство Польське та Сибір, узяті разом [ВСС, 1871, с. 46]. Для порівняння з іншими країнами у нашому випадку найкраще підходить тодішня Туреччина, де в корінних малоазійських землях без територій європейських васалів теж нараховувалось біля 10,5 млн. чоловік [Павлов, 1871, с. 58]. Зрозуміло, що український демографічний потенціал виник не одразу, та й сам процес його формування протікав не завжди однозначно.

Вихідні статистичні матеріали щодо кількості населення Лісостепової України періоду між 1846 – 1863 рр. були організовані нами у дві таблиці (табл. 1.2.1; 1.2.2)³, що відповідає історичному поділу Лісостепової історико-географічної провінції Східної Європи на два регіони – Правобережний та

³ Таблиці й рисунки розташовані у кінці розділів. Поруч з таблицями і рисунками наводиться інформація про джерела їх формування.

Лівобережний. Структура таблиць включає у себе інформацію про час проведення обліку населення (1846, 1851, 1856, 1858, 1863 рр.), просторові чинники організації системи (6 губерній та 77 уїздів⁴), інформацію про кількість мешканців міст і військових поселень.

Різні рівні організації статистичних джерел вимагають від нас використання різних методичних прийомів їх дослідження. Наприклад, очевидним є факт того, що Правобережжя випереджало Лівобережжя за кількістю мешканців: у 1846 р. на 167448 осіб, у 1851 р. на 274606, у 1856 р. на 347737, у 1858 р. на 348106, у 1863 р. на 493529 чоловік. Для цього варто лише співставити дані по губерніях у таблиці та діаграмі на рис. 1.2.1 і більшість істориків обмежуються подібними нескладними операціями над статистичними джерелами. Але для більш глибокого розуміння перебігу демографічних процесів цього вже не достатньо, оскільки ми маємо справу не з вичерпною інформацією про населення губерній у певний відтинок часу, а лише з даними щодо сукупної кількості живих мешканців території, *встановлених* під час проведення облікових заходів. У нашому випадку це територія Лісостепової України, в межах якої централізований облік населення проводився між 1846 – 1863 роками п'ять разів – двічі за даними народних ревізій (1851, 1858), тричі за губерньськими звітами з використаннями інших джерел. Встановлюване кожного разу число мешканців не співпадало у точності з реальною кількістю населення, а лише відображало її з певним ступенем вірогідності. Подібні *статистичні образи* і є об'єктом нашого дослідження, оскільки перевірити вихідні дані цілком ми вже ніколи не зможемо. Для позначення цього феномену ми пропонуємо увести поняття «*облікована демографічна маса*» (*одм*), близьке, але не тотожне «населенню», явищу більш складному і багатогранному. Утруднює ситуацію і те, що в межах періоду простежуються значні демографічні коливання: *одм* 1851 р.⁵ була меншою за *одм* 1846 р. на 1,15%, тоді як *одм* 1858 р. зросла порівняно з *одм* 1856 р. на 4,3%. В реальних цифрах це становило - (мінус)106339 осіб за п'ять років і +416391 за два роки. Щодо губерній, то суттєві коливання *одм* спостерігались перш за все на Київщині та Харківщині. Київська губернія між 1846 і 1851 роками втратила 93262 особи (-1,01% від *одм* 1846 р.), зате збільшила своє населення на 160799 чоловік між 1856 і 1858 роками (+9,02% до *одм* 1856 р.). У Харківській губернії *одм* 1851 р. була меншою за *одм* 1846 р. на 4,14%, проте збільшилась на 9,95% у 1856 році. В інших губерніях теж були демографічні коливання, але не такі помітні на загальному фоні (рис. 1.2.1).

Причини подібних явищ могли бути різними, від природних змін у народжуваності й смертності, дії погодних катаклізмів, неврожаїв, епідемій, до таких соціальних чинників, як організовані чи стихійні міграції і навіть зміна відомчої підпорядкованості й системи обліку значних груп населення. В

⁴ До 1831 року в українських губерніях для позначення основних адміністративно-територіальних одиниць внутрішнього районування використовували рівнозначні терміни «повіт» та «уїзд», після 1831 року законодавчо було залишено тільки «уїзд».

⁵ «*одм* 1851 р.» – облікована демографічна маса у 1851 р.

останньому випадку ми маємо на увазі військові поселення та військових поселян.

У межах досліджуваної території на середину 19 ст. було два військових поселення – Києво-Подільське на Правобережжі та Слобідсько-Українське на південному сході Лівобережжя.

Києво-Подільське військове поселення кавалерії було сформовано протягом 1831 – 1843 років. У 1836 р. конфісковані маєтності поляків-інсургентів у Київській та Подільській губерніях були передані до Військового міністерства і з них утворено 5 округів та 2 окремі волості військового поселення з населенням 86 тис. осіб для розміщення легкої кавалерійської дивізії та кінно-артилерійської бригади. Поміж секвестрованих були маєтки магнатів Володимира, Олександра, Германа та Осипа Потоцьких, Адама Чарторийського, Вацлава Ржевуського, Олександра Сабаньського й інших. У 1840 р. з метою ліквідації аграрного перенаселення звідси було виселено 13974 особи, частково до округів Новоросійського військового поселення, частково переведено до складу робочих рот. У 1853 р. військових поселян було 117528, у 1856 р. 124176 осіб. Військове поселення займало територію у 70 географічних (німецьких) квадратних миль, складалось з 2 міст, 9 містечок, 83 населених пунктів в уїздах Уманському й Звенигородському на Київщині, Балтському, Ольгопільському, Гайсинському, Летичівському на Поділлі [Цубенко, 2007, с. 86; Ї ж, 2008, с. 61 – 62; Ї ж, 2011, с. 59 – 60; Ячменихин, 2006, с. 80 – 81; СТРИ, 1858, с. 50, 100].

Українське військове поселення на Слобожанщині було започатковане у 1817 році. Вісім округів поселення розташовувались на території Старобільського, Куп'янського, Ізюмського, Зміївського, Вовчанського уїздів Харківської губернії в оточенні поміщицьких і державних маєтків. Під розміщення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій було відведено 148 квадратних географічних миль угідь. У 1855 р. тут проживало 207362 особи [Цубенко, 2006, с. 81 – 82; Ячменихин, 2006, с. 65 – 79, табл. 24; СТРИ, 1858, с. 144].

Маєтки військових поселень не утворювали якогось цілісного масиву, округи й волості не співпадали з уїзним адміністративним поділом губерній, як це добре видно на карті П.І. Кеппена [Кеппен, 1851; 1852, с. 25], військові поселяни обліковувались за Військовим міністерством. Їх чисельність у статистичних таблицях проходила окремим рядком в загальній кількості мешканців Київської, Подільської, Харківської губерній (табл. 1.2.1; 1.2.2), але не по уїздах, що значно ускладнює опрацювання уїзної демографічної статистики 1846 та 1851 років. Надалі, з початком ліквідації військових поселень, ситуація змінюється. Від 1856 р. спостерігається процес статистичної «легалізації» військових поселян⁶, а скоріш за все не тільки їх, що супроводжується стрибкоподібним збільшенням цивільного населення губерній

⁶ Фактично за рік до початку офіційного процесу ліквідації військових поселень [Цубенко, 2019].

з військовими поселеннями, починаючи від уїзного рівня статистичного обліку. Це знайшло відображення у матеріалах народної ревізії 1858 р., останньої перед стартом реформ 1860-х років. Річ у тім, що початок ліквідації військових поселень кавалерії супроводжувався наданням поселянам прав удільних селян та земельно-податковою реформою, в зв'язку з чим казна була зацікавлена у наявності більш-менш достовірної інформації щодо кількості й демографічного складу самих поселян. Для кращого розуміння ситуації наведемо кілька уривків з відповідних нормативних документів у нашому перекладі: «§3. Для сплати податків та відправи інших державних повинностей до перепису вносяться: 7) Орні солдати, окрім перейменованих у це звання з військових поселян, перепис яких надається їх керівництву. *Примітка.* Орні солдати, що надійшли до удільного відомства, належать до перепису на однакових умовах з іншими селянами цього відомства» [Устав о производстве десятой народной переписи, с. 435]; «50. Військові поселяни користуються тими ж правами, які визначені указом 14-го березня 1857 року для селян (бувших орних солдат), що перебувають в управлінні удільного відомства. 67. На заміну усіх робіт та повинностей, якими поселяни тепер обкладені, і тих грошових зборів, які сплачують державні селяни, встановлюється для них поземельна подать з кожної десятини землі, котрими володіють селянські громади. *Примітка.* Поземельна подать вводиться в дію з 1-го січня 1859 року <...>. 68. Наділення сільських громад землею вирівнюється, по можливості, таким чином, щоб **на кожну ревізьку душу** (виділено нами – Ю. Б.) припадало ріллі та сінокосу від чотирьох до п'яти десятин» [Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии, с. 475, 477].

Екскурс до історії військових поселень засвідчує, що порівняти між собою, наприклад, *одм* Вінницького та Звенигородського уїздів набагато важче, ніж Подільської та Київської губерній в цілому, оскільки у Звенигородському уїзді було немало військових поселян, які тривалий час існували у «прихованому» від цивільної статистики вигляді аж до «раптової» своєї «появи» на рубежі 1850-х – 1860-х років. Ця проблема не є окремишньою, оскільки торкається кожного четвертого уїзду Київської та Подільської губерній і майже половини уїздів губернії Харківської.

Усе наведене спонукає нас до розробки спеціальної методики підготовки й аналізу статистичних даних, неповних за способами накопичення і частково деформованих під впливом різноманітних обставин. В основу такої методики покладено *розрахунок описової статистики кількісних характеристик досліджуваних явищ з наступною змістовною класифікацією об'єктів за допомогою багатовимірного статистичного аналізу, методів соціально-економічного картографування та інших.*

Описова статистика кількісного розподілу населення (точніше *одм*) по регіонах та уїздах Лісостепової України представлена в таблицях 1.2.3 і 1.2.4⁷.

⁷ Кореляційний аналіз засвідчує, що у даному випадку зв'язок між розмірами уїзду та показниками описової статистики кількості населення не є суттєвим (табл. 1.2.6) і що ознака можна не використовувати для статистичного аналізу цих даних.

Для зручності аналізу результатів перерахуємо одержані значення показників «мінімум», «максимум», «середнє» у відхилення (\pm %) від середньовибіркових значень (табл. 1.2.5).

За показником мінімальної кількості населення (*одм*) найближчими до середньовибіркових виявились Вінницький (0,6%, 1856 р.) та Гайсинський (0,8%, 1851 р.) уїзди на Поділлі. У 37 випадках (48% вибірки) відхилення були позитивними, причому 29 (38%) таких уїздів знаходились на Правобережжі й лише 8 (10%) на Лівобережжі Дніпра. Своєрідними лідерами у цьому відношенні на Правобережжі стали уїзди Київський (32,9%, 1851 р.), Бердичівський (31,5%, 1851 р.), Васильківський (41,7%, 1846 р.), Радомишльський (25,6%, 1851р.), Черкаський (25,4%, 1851 р.) Київської губернії; Житомирський (50,0%, 1851 р.), Новоградволинський (32,6%, 1846 р.) Волинської губернії; Кам'янецьподільський (29,5%, 1851 р.), Ольгопільський (25,2%, 1851 р.) Подільської губернії. На Лівобережжі це Золотоніський уїзд (25,2%, 1846, 1851 рр.) на Полтавщині; уїзди Старобільський (18,7%, 1846 р.) та Ізюмський (18,4%, 1851 р.) на Харківщині. Найменшими були значення показника для уїздів Летичівського (-26,6%, 1851 р.) на Поділлі, Овруцького (-25,8%, 1846 р.) на Волині, Лубенського (-30,4%, 1846 р.) на Полтавщині. Від'ємними виявились значення показника для усієї Чернігівської губернії, а найбільше в уїзді Остерському (-33,9%, 1858 р.), та у 9 з 11 уїздів Харківської губернії (рис. 1.2.2.1).

Середньовибіркове значення показника максимальної кількості населення (*одм*) знайшло повну відповідність у Заславському уїзді (0,0%, 1858 р.) Волинської губернії, виявилось близьким до нього в уїздах Літинському (0,6%, 1863 р.) на Поділлі та Чигиринському (-0,8%, 1863 р.) на Київщині. У 34 уїздах (44%) відхилення від середнього по Лісостепу мали позитивне значення, в тому числі 22 (29%) випадки фіксуються на Правобережжі та 12 (16%) на Лівобережжі Дніпра. Найбільшими вони були в уїздах Київському (58,8%, 1863 р.), Бердичівському (40,4%, 1863 р.), Черкаському (30,4%, 1863 р.) Київської губернії; уїздах Кам'янецьподільському (36,3%, 1863 р.), Балтському (52,5%, 1863 р.) Подільської губернії; Житомирському уїзді (64,5%, 1863 р.) Волинської губернії; в Старобільському (105,1%, 1863 р.) та Ізюмському (33,4%, 1863 р.) уїздах Харківської губернії. Від'ємні значення відхилень показника у Київській губернії зустрічаються двічі і не виходять за межі стандартної похибки для вибірки у цілому, також двічі в Подільській губернії, проте тут їх розміри більш значимі: -4,7% у Вінницькому (1863 р.) та -20,7% в Летичівському (1863 р.) уїздах. На Волині максимальна кількість населення половини уїздів виявилась меншою за середню в Українському Лісостепу, на Полтавщині таких уїздів було 9 з 15, на Харківщині 5 з 11, на Чернігівщині усі 15 (табл. 1.2.5; рис. 1.2.2.2).

Середня кількість населення (*одм*) за весь час спостережень була близькою до середньовибіркового значення у Чигиринському (1,2%), Старокостянтинівському (1,3%) і Сумському (1,7%) уїздах. Позитивне значення показника спостерігається у всіх уїздах Київської губернії, в 10 з 12 уїздів

Поділля, у 6 з 12 уїздів Волині, у 6 з 15 уїздів Полтавщини, у 3 з 11 уїздів Харківщини, де у Старобільському уїзді фіксується найбільше відхилення від розрахункового середнього значення (+65,7%). Тільки від'ємними були уїзні значення показника в Чернігівській губернії, причому в Остерському уїзді він виявився найнижчим для усієї вибірки (-38,2%) (табл. 1.2.5; рис. 1.2.2.3).

Показник «стандартне відхилення» дозволяє оцінити інтенсивність коливань кількості населення уїздів (уїзних *одм*), або, іншими словами, стабільність процесу. У нашій вибірці достатньо стабільною й позитивною була демографічна ситуація в уїздах Радомишльському та Васильківському Київської губернії; Літинському, Могилівподільському, Проскурівському Подільської губернії; Кременецькому, Новоградволинському Волинської губернії; Золотоніському, Прилуцькому, Роменському Полтавської губернії. Перманентно нестабільною була ситуація у Вінницькому уїзді на Поділлі; Дубенському, Ковельському, Луцькому, Овруцькому, Острозькому уїздах на Волині; Гадяцькому, Зеньківському, Костянтиноградському, Лохвицькому, Лубенському, Миргородському, Пирятинському, Хорольському уїздах на Полтавщині; в усіх уїздах Чернігівщини, перш за все Козельському, Мглинському, Новгородсіверському, Новозибківському, Остерському, Стародубському; також в уїздах Ахтирському, Богодухівському, Валківському Харківської губернії. Найбільші значення стандартного відхилення демографічних показників (в інтервалі від 19205,22 до 36775,78) простежені в уїздах Київському, Звенигородському, Таращанському, Уманському Київської губернії; Балтському, Гайсинському на Поділлі; Житомирському на Волині; Харківському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському уїздах на Харківщині і Старобільському, де стандартне відхилення становило 64727,65(!)(табл. 1.2.5). Показово, що до цього переліку увійшли усі території Києво-Подільського та Українського військових поселень.

Попередній аналіз кількісного розподілу населення Лісостепової України за допомогою показників описової статистики засвідчує, що найбільш активно демографічні процеси розвивались в уїздах Київської та Подільської губерній, мали депресивний характер на Чернігівщині й у більшій частині Харківщини, а проміжну позицію між ними займали Волинь і Полтавщина.

Надалі показники описової статистики (табл. 1.2.3; 1.2.4) послугували нам за вихідну матрицю для багатовимірною статистичного кластерного аналізу розподілу кількісних характеристик населення по уїздах Українського Лісостепу, проведеного з метою одержання якісно однорідних груп названих таксонів організації демографічних джерел. Було виділено 5 кластерних груп уїздів губерній Лісостепової України (рис. 1.2.3; табл. 1.2.6), нумерація яких співпала із зростанням середньогрупових значень показників описової статистики (рис. 1.2.4).

Кластерна група 1. До неї увійшли 36 уїздів з найменшими середньогруповими значеннями середніх показників описової статистики (табл. 1.2.6; рис. 1.2.4). Поміж ними 6 (17%) знаходились на Правобережжі Дніпра (рис. 1.2.5). Це Летичівський уїзд на Поділлі; Овруцький, Острозький,

Дубенський, Луцький, Ковельський на Волині. Решта належали до Лівобережних губерній, а саме: 8 до Полтавської, 15 до Чернігівської, 7 до Харківської.

Кластерна група 2 сформувалась з 10 уїздів (табл. 1.2.6; рис. 1.2.4). Серед них 7 знаходились на Правобережжі (70%) (рис. 1.2.5): Чигиринський на Київщині; Вінницький, Літинський та Могилівподільський на Поділлі; Заславський, Старокостянтинівський, Рівненський на Волині. Решта 3 (30%) розташовувались на Лівобережжі: Прилуцький, Переяславський у Полтавській губернії та Лебединський уїзд на Харківщині.

Кластерна група 3 об'єднала 16 уїздів з обох берегів Дніпра (табл. 1.2.6; рис. 1.2.4). Серед них 10 уїздів (63%) були правобережними (рис. 1.2.5): Канівський, Липовецький, Радомишльський, Сквирський (Київської губернії); Гайсинський, Брацлавський, Новоушицький, Проскурівський (Подільської губернії); Кременецький, Володимирволинський (Волинської губернії). Інші 6 лівобережних уїздів (44%) знаходились переважно на Полтавщині (Кобеляцький, Полтавський, Роменський, Кременчуцький, Золотоніський) і лише один на Харківщині (Харківський).

Кластерна група 4 ввібрала у себе 10 уїздів (табл. 1.2.6; рис. 1.2.4). З них 9 (90%) правобережних (рис. 1.2.5): Васильківський, Черкаський, Звенигородський, Таращанський, Уманський на Київщині; Ольгопільський, Кам'янецьподільський, Ямпільський на Поділлі; Новоградволинський на Волині та лише 1 лівобережний уїзд, Ізюмський, що знаходився на Харківщині.

Кластерна група 5 об'єднала найбільші за населенням п'ять уїздів Лісостепової України (табл. 1.2.6; рис. 1.2.4): Київський та Бердичівський на Київщині; Житомирський на Волині; Балтський на Поділлі; Старобільський на Харківщині (рис. 1.2.5).

Можна виділити три варіанти структур кількісного розподілу населення губерній Українського Лісостепу середини 19 ст. – Києво-Подільський, Волино-Полтавсько-Харківський та Чернігівський (рис. 1.2.6; 1.2.7). На Київщині й Поділлі домінували 3 і 4 групи уїздів (відповідно 75 та 59% у структурі губерній). На Волині й Полтавщині переважали відносно невеликі за кількістю мешканців уїзди 1 і 2 груп, котрі разом становили 67% уїздів Волинської, 73% Полтавської, 64% Харківської губерній. У кожному з цих локальних варіантів було військове поселення та регіональний центр у процесі формування – правобережний Київ і лівобережний Харків. Найбільш своєрідна Чернігівщина з 100% уїздів першої кластерної групи формально тяжіла до губерній Українського Лівобережжя (рис. 1.2.7).

1.3. Щільність населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття

Щільність населення – показник, обчислюваний як математичне відношення кількості постійного населення до розмірів території проживання, що дозволяє вимірювати розподіл просторової концентрації самого населення.

У нашому дослідженні він використовується як доповнення до результатів проведеного вище аналізу кількісного розподілу населення Лівостепової України за головними одиницями її територіально-адміністративного поділу.

Раніше ми ознайомились з проблемами точності вимірювання кількості населення за даними середини 19 ст.. Не менші труднощі очікують на нас і стосовно просторових характеристик досліджуваної території.

У Царстві Московському вимірювання території відбувалось через «генеральне межування». Від 80-х років 17 ст. для цього стали використовувати єдину загальну міру «десятину» – ділянку розмірами 80х30 триаршинних сажнів⁸. Геометричне межування було запроваджено лише з 1754 р. указом імператриці Єлизавети Петрівни. Вимірювання стали здійснювати не мотузками та аршинами, а ланцюгами у 10 сажнів завдовжки. На кінець царювання Ніколая I у Європейській частині імперії залишались не розмежованими губернії Київська, Подільська, Волинська, Гродненська, Ковенська та Мінська, де замість межування ще з часів Речі Посполитої існували «інвентарі», а також губернії Чернігівська й Полтавська на Лівобережжі Дніпра. Обчислення території за географічними картами довгий час було менш точним. Лише у 1844 р. Академія наук, за наполяганнями П.І. Кеппена, провела геометричні розрахунки територій за найдосконалішою на той час картою Шуберта. У 1856 – 1858 роках нові обчислення були здійснені планіметричним методом під керівництвом астронома Швейцера з визначенням розмірів губерній та уїздів. Починаючи з 1849 р., методи генерального межування та картографічного вимірювання стали доповнювати триангуляційними планшетними зйомками. Результати військово-топографічної зйомки стали більш точними на кінець 50-х – початок 60-х років 19 ст. На практиці у статистичних виданнях розміри губерній та уїздів наводили за обчисленнями Швейцера, замінюючи їх, по мірі надходження, даними військово-топографічних вимірювань [СТРИ, 1863, с. 5 – 23].

Відповідно опублікованим у 1858 – 1863 роках даним, загальна площа шести губерній Лівостепової України становила 282230 квадратних верст (кв. в.), з яких 144690 кв. в. (51,3%) припадало на Правобережжя і 137540 кв. в. (49,7%) на Лівобережжя Дніпра. Серед губерній найбільшою була Волинська (62677 кв. в., 22%), за нею Харківська (47836 кв. в., 17%), далі Чернігівська й Київська (46042 та 44713 кв. в., обидві по 16%), потім Полтавська (43662 кв. в., 15%), замикала ряд Подільська губернія (37300 кв. в., 13%) (табл. 1.3.1; 1.3.2).

Розміри уїздів Правобережжя варіювали у межах від 2270 кв. в. (Летичівський, Подільської губернії) до 9329 кв. в. (Новоградволинський, Волинської губернії). Подібне спостерігалось і на Лівобережжі – від 2001 кв. в. (Зінківський на Полтавщині) до 10868 кв. в. (Старобільський на Харківщині). У середньому для вибірки цей показник становив 3665 кв. в. і лише 15 уїздів

⁸ Це т.зв. «указна» або «казенна» десятина у 2400 кв. сажен, що дорівнювало 1,0925 га або 2,6997 англійським акрам. Для вимірювання територій використовували також квадратну версту (104,1666 десятини) й географічну (німецьку) милю (48,3848 кв. верст) [Веселовский, 1851, с. 4].

(19,5%) перевершували його. Значні за розмірами уїзди концентрувались у Волинській губернії (Новоградволинський, Овруцький, Житомирський, Ковельський, Дубенський, Кременецький) та на Харківщині (Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський). В інших губерніях таких уїздів було по одному: Радомишльський на Київщині, Балтський на Поділлі, Константиноградський на Полтавщині (табл. 1.3.1; 1.3.2).

Протягом досліджуваного періоду в усіх губерніях щільність населення поступово зростала завдяки збільшенню кількості мешканців (*одм*), але сам процес ішов різними темпами (рис. 1.3.1). На Правобережжі середні значення показників Подільської та Київської губерній були вищими за регіональні; на Лівобережжі у лідерах значилась Полтавська губернія. В цих губерніях між 1846 – 1863 роками показник щільності населення зріс на Поділлі (+21,3%), Київщині (+16,3%), Волині (+14,2%), Полтавщині (+13,2%). У цілому в межах Правобережжя він піднявся на 17% і на 10,7% на Лівобережжі. Цікаво, що у 1846 – 1856 рр. щільність населення Київщини та Полтавщини була однаковою, відмінності з'являються лише з кінця 1850-х років. Найгірша демографічна ситуація відзначена на Чернігівщині (+5,9%), дещо кращою була вона на Харківщині (+11,7%).

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів за показниками розміру території та описової статистики щільності населення (табл. 1.3.3; 1.3.4)⁹ дозволив виділити 7 внутрішньо однорідних груп територіальних таксонів. Нумерація груп є наскрізною, а самим групам приписані порядкові номери у відповідності до зростання показника середньої щільності населення (рис. 1.3.2; табл. 1.3.5). Для зручності порівняльного аналізу кінцеві результати нормовані за середньовибірковими значеннями відповідних показників та наведені у % (рис. 1.3.3). До категорії слабо заселених можна віднести 15 великих за розмірами уїздів **6** та **7 кластерних груп**; перенаселеними за середньовибірковими критеріями слід вважати більшість з 35 уїздів **11** і **12 груп**. Майже ідеально під середньовибіркові значення підпадають три уїзди **9 групи**, що разом з **групами 8** та **10** утворюють сукупність з 27 уїздів, де співвідношення населення й території наближалось до оптимального (рис. 1.3.4).

Структурний аналіз розподілу цих трьох категорій кластерних груп уїздів по губерніях (рис. 1.3.5) засвідчує, що перенаселенням страждали перш за все уїзди Подільської (92%), Київської (75%), Полтавської (69%) губерній, які слід відносити до окремого локального варіанту губерній Лісостепової України за щільністю населення (рис. 1.3.6).

Чернігівщина, поділена на півтора десятки невеликих уїздів (табл. 1.3.2), була заселена досить рівномірно, з урахуванням особливостей ландшафту на півночі та півдні губернії, утворюючи інший локальний варіант губернської структури за щільністю населення (рис. 1.3.4; 1.3.5; 1.3.6).

⁹ Необхідність внесення до вихідної матриці показника «площа уїзду» визначена сильним від'ємним зв'язком з показниками описової статистики щільності населення (табл. 1.3.6).

Ще один локальний варіант розглядуваних нами територіальних демографічних структур Українського Лісостепу демонструють Волинь та Харківщина (рис. 1.3.4; 1.3.6). На Волині більшість уїздів (59%) були формально «недонаселеними», а чверть перенаселеними. На Харківщині в трьох уїздах з одинадцяти спостерігались ознаки можливого перенаселення, у чотирьох щільність населення виглядала оптимальною, а ще чотири, відведені під Українське військове поселення, демонстрували штучне «недонаселення» (рис. 1.3.5) з метою створення нормативних земельних фондів для утримання поселянами значних кавалерійських з'єднань [Ячменихин, 2006, с. 212 - 220]. Так, за штатом 1833 р. у 8 полках з доданими підрозділами 2-ї кірасирської та 2-ї уланської дивізій було 14824 військових і 10112 стройових коней [Обозрение, 1852, с. LV - LVI]. Для їх забезпечення провіантом і фуражем у 1855 – 1857 рр. на південному сході Харківщини було зосереджено 207360 військових поселян на просторі у 758574 десятини [Цубенко, 2006, с. 82 – 83], або 7282 кв. версти (за площею щось подібне до Балтського чи Овруцького уїздів). Щільність населення тут наближалась до 28 чол. на кв. версту, що відповідає середньому показнику для кластерної групи 8. На решті територій п'яти «поселених» уїздів (майже 24849 кв. в. разом) у 1856 р. проживало 595330 чол. (табл. 1.2.2; 1.3.2) при середній щільності у 24 особи на кв. версту (в дійсності від 19 у Куп'янському та Старобільському до майже 42 у Валківському уїздах).

У Києво-Подільському поселенні станом на 1856 р. на території майже у 3235 кв. в. було розміщено 124180 осіб [Цубенко, 2011, с. 59 – 61], або 38 чол. на кв. версту¹⁰, що відповідає кластерній групі 10. У цей час поселення охоплювало частини Уманського, Гайсинського, Проскурівського, Летичівського, Ольгопільського, Балтського уїздів, де на площі у 18642 кв. в. (без угідь військового поселення) проживало 720150 осіб цивільного населення (табл. 1.2.1; 1.3.1) за середньої щільності 39 чол. на кв. версту (в дійсності від 25 у Балтському до 62 в Летичівському уїздах) (табл. 1.3.3).

Останні цифри наведені нами для того, щоб вкотре наголосити на труднощах у розрахунках демографічних показників для уїздів з військовими поселеннями. Одночасно ми змогли переконатись у дієвості застосованої методики й достовірності одержаних результатів, оскільки визначений нами оптимальний інтервал демографічного тиску на екосистему у 28 – 38 чол. на кв. версту (групи 8 – 10) Українського Лісостепу середини 19 ст. співпадає з розрахунками, реалізованими на практиці у ті далекі часи економістами Департаменту військових поселень Військового міністерства.

¹⁰ У точності повторює показник середньої щільності населення описової статистики для вибірки в цілому (табл. 1.3.5).

1.4. Рух населення Лісостепової України в 40-х – 60-х роках 19 століття

«Рух населення» - термін, яким у демографії позначають різноманітні зміни в стані населення. При цьому розрізняють рух природний, механічний і соціальний.

Природний рух це процес зміни чисельності, структури, складу населення під впливом безпосередніх (народження, смерть) або опосередкованих (укладання шлюбів) чинників. Механічний (міграційний) рух пов'язаний з переміщенням людей у просторі. Соціальний рух позначає різноманітні форми соціальної мобільності людей [Долбик-Воробей, Воробьева, 2018, с. 8] і розглядається нами спеціально в окремому розділі монографії.

Класичним прикладом комплексного підходу до цієї проблеми у вітчизняній історіографії став аналіз руху населення Київської губернії у 40-х рр. 19 століття, здійснений Д.П. Журавським. Він наголошував, що зростання населення не можна визначати лише співставляючи цифри народжуваності та смертності, потрібно також залучати дані про уточнені результати народних ревізій, прибулих з інших губерній, розселення звільнених від служби чи відправлених у безстрокову відпустку нижніх військових чинів, надходження контингенту новоприбулих на навчання, до благодійних чи пенітенціарних закладів, розквартирування військ, тобто відомості про контингенти, що не належать до категорії постійного населення губернії. Щодо зменшення населення, то, окрім померлих, потрібно також враховувати набір рекрутів, заслання злочинців з місцевих острогів до Сибіру чи віддачу їх до арештантських рот або у солдати, переселення до інших губерній, втечу або відсутність безвісти. Ці чинники Д.П. Журавський вважав постійно діючими. До тимчасових, на його думку, належали такі явища, як літні військові табірні збори і маневри, рух різноманітних загонів і команд, рух уздовж поштових трактів, судноплавними ріками, переміщення артилей заробітчан, валок богомольців до київських святинь, приїжджих на ярмарки та базари, бродяг, безпаспортних селян тощо [СОКГ, ч. 1, с. 144 – 145].

Зміни у процесах народжуваності й смертності населення губернії дослідник простежував за публікацією С. Корсакова для 1801 – 1834 років [Корсаков, 1839] та даними Київської духовної консисторії для періоду 1835 – 1845 років. Відхилення між мінімальними та максимальними значеннями цього показника за 40 років спостережень коливались в межах 16 – 30%, з найбільшими у 1835 – 1839 роках [СОКГ, ч. 1, с. 145 – 146]. Найвищі показники смертності припадали на 1812, 1822, 1831, 1835 роки, особливо на 1842 р., коли померлих було на 50% більше, ніж у наступному 1843 р. [Там само, с. 147 – 151]. За наведеними Д.П. Журавським даними, серед померлих між 1834 – 1844 роками 67,4% становили діти й підлітки (0 – 15 років); 24,2% особи працездатного віку (15 – 60 років); 8,3% старі люди (60 – 100 і більше років)¹¹.

¹¹ Розраховано нами за [Там само, табл. на с. 154 – 155].

На кожен укладений шлюб припадало в середньому 4 – 5 народжень з тенденцією до поступового зменшенні кількості хрестин від 4,8 до 4,3 на одне вінчання [Там само, с. 161 – 163].

За механічними джерелами руху населення, завдяки міграціям та розселенню по губернії безстрокововідпускних, кількість мешканців збільшилась у 1845 р. лише на 0,08% і зменшилась на 0,27%¹² переважно через рекрутський набір. У тому ж році в Київській губернії квартирувало 37,9 тис. військ; 26,2 тис. військових знаходились тут у літніх таборах; біля 24 тис. військовослужбовців у складі підрозділів пройшли через Київ; 11,8 тис. нижніх чинів були переслані через київську внутрішню сторожу; у київському тюремному замку знаходилось з попереднього року 6542 засуджених, вибуло протягом року 6155 арештантів; було затримано 1530 бродяг та інших злочинців. Від київської поштової станції різними трактами вибуло до 10 тис. подорожніх; іншим транспортом через Київ проїжджали і тимчасово в ньому зупинялись 59,2 тис. осіб, серед них 7650 прочан. Звичайних прочан у місті щороку бувало від 50 до 80 тис., але вони знаходились у місті не більше трьох днів підряд. На Київський Хрещенський ярмарок в середньому збиралось біля 3 тис. чоловік; судноплавними ріками (Дніпро, Прип'ять, Тетерев) у 1845 р. було переміщено 85,1 тис. осіб. У самому Києві через Дніпро було переправлено 92 тис. військових і 109 тис. цивільних; 28,8 тис. екіпажів та возів; 82,4 тис. коней та 2,7 тис. волів [Там само, с. 171 – 176].

Аналізуючи демографічний приріст населення, Д.П. Журавський привернув нашу увагу до того, що стрибок у кількості населення Київщини майже на 40 тис. у 1844 р. мав не природне, а штучне, суто адміністративне походження, оскільки в цьому році місто Бердичів було передано з Волинської до Київської губернії. Загалом, середньорічний приріст православного населення Київщини за 40 років становив 1,29% при значних коливаннях в межах періоду від -1,40% у 1816 р. до +4,85% у 1844 р. [Там само, с. 177 – 178].

Зрозуміло, що рівень інформаційного забезпечення, доступний Д.П. Журавському, завдяки протегуванню І.І. Фундукля, був недосяжним для більшості інших дослідників. Так, у «Військово-статистичному огляді» Київської губернії тодішній капітан Генерального штабу, у майбутньому генерал-лейтенант П.К. Меньков (1814 – 1875) відзначав, що за відомостями, одержаними у 1846 р. «на місцях, у земських судах і станах» проживало 1736333 особи, на 6209 чоловік більше, ніж у звіті Київського цивільного губернатора (на той час І.І. Фундуклей – Ю. Б.). За десятиліття у середньому щороку народжувалось 76954, помирало 50538 і залишалось живими 26116 осіб різних конфесій. У 1846 р. померло 26827 чоловік, з яких 77,16%¹³ були дітьми до 5 років [ВСО, 1848, с. 76, 84 – 84].

Укладач «Військово-статистичного огляду» Подільської губернії капітан Генерального штабу (пізніше генерал-майор по Адміралтейству)

¹² Розраховано нами за [Там само, с. 131, 163 – 167].

¹³ Розраховано нами.

М.О. Тверитинов (1809 – ?) щодо руху населення повідомляв таке: за останні 10 років (перед 1846) у середньому народжувалось до 86372 осіб, помирало 52669, щорічний середній демографічний приріст становив 28703 особи. У 1846 р. до Херсонської губернії було переселено 97 родин однодворців у кількості 394 «душ». Причиною значної смертності в містах були епідемічні хвороби, а саме: тиф повсюдно, віспа (Ольгопільський уїзд, 1843 р.), скарлатина (Проскурівський уїзд), коклюш (Ушицький уїзд). Середній річний приріст населення міст становив -0,55%, містечок і сіл в уїздах 2,04%¹⁴ [ВСО, 1849, с. 83 – 84].

Матеріали до «Огляду» Волинської губернії збирав та опрацьовував штабс-капітан Генерального штабу Фрітче. За його інформацією у 1842, 1843, 1844 роках смертність становила в середньому 3,4% на рік, протягом 1845 – 1846 років вона збільшилась до 4,2% у зв'язку з тифозною епідемією. Найменшим був рівень смертності в Кременці (2,5%), найбільшим у Дубно (до 7,4%), середнім в Житомирі (3 – 5%) [ВСО, 1850, с. 69 – 70].

Підполковник Генерального штабу Н.Н. Облеухов, генерал-майор з 1862 р., характеризуючи рух населення Полтавської губернії зазначав, що «про кількість народжених відомостей не одержано». Стосовно померлих ним вказано, що у 1845 р. їх було 50527 душ, найбільше у Прилуцькому уїзді (4492), найменше у Зінківському й Лубенському (2464 і 2380) [ВСО, 1848а, с. 43].

Автор «Військово-статистичного огляду» Чернігівської губернії підполковник Генерального штабу, майбутній герой Кримської війни О.С. Міцевич повідомляв, що з часів 8-ї ревізії 1834 р. і станом на 1 січня 1846 року чоловіче населення губернії зросло на 60702 особи. За період 1829 – 1839 років середній демографічний приріст складав 10806 осіб. У 1845 р. народилось 65600, померло 54891, прибуло 10709 осіб. Від'ємний демографічний приріст у 13549 душ припадав на 1831 р. у зв'язку з епідемією холери [ВСО, 1851, с. 69 – 71].

Капітан Генерального штабу В.М. Мочульський (1809 – після 1850), герой Кавказької війни 1830-х років, у своєму змістовному огляді Харківської губернії приділив достатньо уваги питанням демографічним. Станом на 1845 р., за звітом Харківського військового губернатора та начальника військового поселення, тут проживало 1445964 особи «по цивільному відомству та кіннозаводству» й 200307 осіб «по військовому поселенню». Автор спеціально підкреслює, що П.І. Кеппен¹⁵ (точніше К.І. Арсен'єв) під 1846 р. опублікував дані губернаторського звіту за 1845 р. без мешканців військового поселення,

¹⁴ Розраховано нами.

¹⁵ В. М. Мочульський помиляється, приписуючи авторство «Ведомости о народонаселении России по уездам губерний и областей» (1850) П.І. Кеппену, оскільки видання підписано ініціалами «А. К.» (Арсен'єв К.И.) [Арсен'єв, 1850]. Вище ми вже згадували, що брошура П.І. Кеппена з таблицями попередніх результатів 9-ї народної ревізії 1851 р. вийшла у 1854 р. [Кеппен, 1854] і ніяк не могла бути відома автору «Військово-статистичного огляду» Харківської губернії у 1850 р.

чим «скоротив» населення Російської імперії на 200000 душ¹⁶. Не зважаючи на це, населення губернії за 57 років (1788 – 1840) зросло вдвічі. За 10 років (1836 – 1846) середній демографічний приріст городян складав 1,52% для чоловіків та 1,55% для жінок; в уїздах, відповідно 0,9 та 0,7%; по губернії в цілому 1,1 і 0,9%. Для Українського військового поселення цей показник не розраховувався [ВСО, 1850а, табл. 4; 5].

Як бачимо, окрім роботи Д.П. Журавського, інші описи Лісостепових українських губерній середини 19 ст. містили уривчасті дані щодо руху населення. Загальну динаміку процесу в більш широкому хронологічному діапазоні можна простежити за працями А.П. Заблоцького-Десятовського та Є.П. Кайпші [Заблоцький А., 1851; Кайпша, 1858]. Зібрана ними інформація про зростання православної частини населення Лісостепової України між 1838 – 1852 роками для зручності зведена нами в одну таблицю й дві діаграми (табл. 1.4.1; рис. 1.4.1). У 1838 р. від'ємний демографічний приріст спостерігався тільки на Волині у зв'язку з локальним спалахом холери на заключній фазі другої пандемії 1829 – 1838 рр. [Васильев, Сигал, 1960, с. 256]. 1840 рік став важким для усього Лівобережжя: на Полтавщині приріст населення знизився на 80%, на Чернігівщині на 71%, на Харківщині на 64%, що слід пов'язувати з епідемією цинги [ВСО, 1850а, с. 63]. У 1842 р. від'ємний демографічний приріст зафіксовано в губерніях Київській (-3349), Полтавській (-10192), Харківській (-12951), на Поділлі приріст населення скоротився на 73%. Відомо, що на Харківщині у цьому році епідемічного характеру набула лихоманка [ВСО, 1850а, с. 64], тоді як на Полтавщині, Київщині й Поділлі багато людей помирало від тифу [ВСО, 1850, с. 69]. Третя пандемія холери дійшла України в 1847 р., сягнувши пікових значень у 1848 р. Померлих було стільки, що їх не встигали реєструвати. Є.П. Кайпша спеціально відзначав, що спархіяльні дані за 1848 р. він одержати не зміг [Кайпша, 1858, с. 435]. Постраждали усі Лісостепові губернії. За даними Міністерства внутрішніх справ на Київщині безпосередньо від холери померли 36804 особи (2,24% населення), на Поділлі 32960 (2,18%), на Волині 24688 (1,77%), на Полтавщині 33740 (2,02%), на Чернігівщині 31543 (2,23%), на Харківщині 30345 (2,12%)¹⁷. Дані про втрати населення у 1848 р. для Полтавської та Чернігівської губерній були опубліковані пізніше в інших джерелах: -38175 (Полтавщина) та -33827 (Чернігівщина) [Бодянский, 1865. С. XXXV – XXXIX; Домонтович, 1865, с. 122, 125]. В наступному 1849 р. епідемія не вщухала у Харківській губернії (демографічний приріст -27288 осіб), на Полтавщині (-505) та Поділлі (+327). Окрім спалахи хвороби простежувались і в 1850 – 1853 роках на Поділлі, Волині та Київщині [Васильев, Сигал, 1960, с. 257 – 258].

¹⁶ У наших таблицях (напр., 1.2.1; 1.2.2 та ін.) ми чинимо так само, як і Харківський губернатор генерал-майор С.М. Муханов та академік К.І. Арсен'єв, оскільки обліковувані військовим відомством по округах поселення до кінця 1850-х років у принципі не могли бути точно співвіднесені з цивільними уїздами, волостями, станами.

¹⁷ Розрахунки проведено нами за даними, вміщеними у [Обозрение хода и действий, 1849, с. 320, 320, 321 – 322, 325, 327, 328].

Аналіз діаграм приросту православного населення у 1838 – 1852 роках засвідчує, що короткотривалі сплески зростання, наприклад, 1839 – 1841 та 1843 – 1844 років, змінювались більш затяжними спадами і навіть демографічними провалами під час епідемій (табл. 1.4.1; рис. 1.4.1), котрі нерідко посилювались іншими природними катаклізмами [Словцов, 1858, с. 465 – 502]. На Лівобережжі ці дані можуть бути досить коректно екстрапольовані на усю сукупність мешканців з високим ступенем вірогідності, оскільки православні на Полтавщині, Чернігівщині й Харківщині становили біля 97% населення. Для Правобережжя з часткою православних у 77 – 78% [Воіко, 2021, р. 18, Table 4] зробити це можна лише за умови залучення додаткової інформації про демографічний рух серед місцевих католиків, протестантів, іудеїв. На сьогодні ці дані ще не знайшли своїх системних дослідників.

Час нагадати, що наші статистичні таблиці про населення шести губерній та 77 уїздів Лісостепової України вимушено починаються 1846 роком, відомостями, запозиченими з публікації К.І. Арсеньєва і доповненими матеріалами «Військово-статистичних оглядів» 1848 – 1851 років. Далі у них розміщені матеріали 9-ї народної ревізії 1851 р., монографічно опрацьовані П.І. Кеппенем [Кеппен, 1857], дані звітів начальників губерній за 1856 р. та 10-ї народної ревізії 1858 р., опубліковані у двох випусках «Статистичних таблиць Російської імперії» [СТРИ, 1858; 1863] і, нарешті, відомості про демографічну ситуацію в Українському Лісостепу 1862 – 1863 років з першого випуску фундаментального статистичного «Временника» (СВРИ, 1866). Загальною вимогою до відбору інформації стала обов'язкова уїзна складова масиву даних, без чого неможливо деталізувати у просторі особливості досліджуваних соціально-демографічних процесів. Інформація щодо природного руху населення уїздів Лісостепових губерній (народилось – померло – арифметична різниця) міститься лише у названих виданнях за 1846 та 1856 роки. З метою застосування єдиного методичного підходу до аналізу статистичної інформації ми увели показник *розрахункового середньорічного демографічного приросту*, скорочено *рсдп*, який містить у собі інтегровані дані щодо природного, механічного й соціального руху населення¹⁸. Наведемо приклад його обчислення для Київського уїзду хронологічного інтервалу 1847–1851 років за табл. 1.2.1: $(147133 - 176281)/5 = -5830$. Для зниження розмірності перерахуємо результат у %: $-5830/176281 \times 100 = -3,31\%$ (табл. 1.4.2). Тобто, ми постулюємо, що процес був лінійним, одноманітним і кожного повного року п'ятилітнього періоду (1847, 1848, 1849, 1850, 1851) вибувало на 5830 мешканців більше, ніж прибувало, або $-3,31\%$ від нульового 1846 р.¹⁹ Це максимально спрощена

¹⁸ Цей показник є різновидом статистичних показників ланцюгової динаміки з перемінною базою.

¹⁹ Для початкового 1846 р. значення показника ми розраховуємо за таблицями К.І. Арсеньєва. Наступними «нульовими» роками стали для нас 1851, 1856, 1858. Демографічний прибуток у % для них розраховується інакше: [*рсдп* відповідного періоду : (таблична к-ть населення нульового року – *рсдп*)] $\times 100$.

модель явища, орієнтована на виявлення найбільш узагальнених тенденцій в розвитку процесу. У даному випадку значення показника сигналізує про виразну й тривалу демографічну кризу, що, як видно з табл. 1.4.2 і 1.4.3, охопила не тільки Київський уїзд. Конкретизувати ці статистичні дані допомагає наведена вище інформація про катастрофічний початок третьої пандемії холери 1848 – 1862 років, коли тільки на Київщині за неповний 1848 рік від хвороби померло 2,24% населення.

Ми ще повернемося до уїздів, але спочатку спробуємо оцінити проблему на регіонально-губернському рівні (рис. 1.4.2). У 1846 р. річний приріст населення Правобережжя склав 1,38% з незначним випередженням на Київщині (1,53%) та Поділлі (1,43%) і відставанням на Волині (1,13%). У Лівобережній частині Лісостепу річний демографічний приріст був дещо меншим (1,03%) і дорівнював 1,40% на Полтавщині, 1,04% на Харківщині та 0,57% на Чернігівщині. В період між 1847 – 1851 роками розрахунковий середньорічний демографічний приріст (*рсдп*) Правобережжя наблизився до нульового значення (-0,21%) в наслідок різкого зниження показника на Київщині (-1,02%), Поділлі (-0,09%) та його скорочення на Волині до 0,65%. Лівобережжя демонструвало схожу ситуацію (-0,02%) при помітному скороченні *рсдп* на Полтавщині (-0,23%), Чернігівщині (-0,40%) та частковому на Харківщині (0,61%). Період між 1851 – 1856 роками став часом відновлення демографічного потенціалу до рівня 1846 р. Регіональний показник *рсдп* Правобережжя знову зріс до 1,33%, завдяки випереджачій ролі Київщині (1,65%) та Поділля (1,86%). На Волині демографічний стан погіршувався і губернія не змогла вийти на рівень 1846 р. аж до 1860-х років. На Лівобережжі *рсдп* знову досяг 1,01% за рахунок випереджачого зростання показника на Харківщині (1,52%), тоді як Полтавщина ще не повністю зрівнялась з 1846 р., а *рсдп* Чернігівщини не перевершував 0,39%.

Знаменним для Українського Лісостепу став короткий період між 1856 – 1858 роками. На Правобережжі *рсдп* формально підскочив мало не утричі до 3,30%, піднявшись на Київщині до 6%, на Поділлі до 2,51% і навіть на Волині до 1%. Проте абсолютний рекорд належав Лівобережжю з показником *рсдп* у 4,69% – відповідно на Полтавщині 1,64%, на Чернігівщині 2,5% і на Харківщині 10,3%. Це «чудо» мало суто адміністративне походження і було пов'язане з початком ліквідації військових поселень. Військові поселення перетворились на соціальних маргіналів – вони продовжували жити у військових округах, підкоряючись своєму начальству, відповідно прийнятим раніше указам, наказам і статутам, але як цивільні сільські обивателі стали обліковуватись по уїздах відповідних губерній. Іншими словами, мав місце не природний чи механічний, а масовий, фіктивний в своїй основі, соціальний рух населення. Оцінити його масштаби ми здатні лише за допомогою інструментарію демографічного вимірювання.

Почнемо з того, що, не зважаючи на солідну історіографію, ніхто не знав і не знає по сьогодні точної кількості військових поселенців в Україні на кінець 50-х

– початок 60-х років 19 століття та усі місця їх розселення²⁰. Офіційні дані такі. «Статистичні таблиці Російської імперії» за 1856 рік, побудовані на звітах губернаторів, повідомляють, що в м. Умані Київської губернії проживали 11175 військових поселенців (*рсдп* – 0,54%), в Звенигородському та Уманському уїздах (1 і 2 округи Києво-Подільського військового поселення) 48012 (*рсдп* 1,08%), в окремії волості Уманського уїзду 5334 поселенців (*рсдп* 1,56%), що обслуговували кінно-артилерійську бригаду. Разом на Київщині їх налічувалось 64521 з *рсдп* у 0,84% [СТРИ, 1858, с. 52]. В Подільській губернії у Балтському уїзді (5 округ) було 12306 військових поселенців (*рсдп* –2,54%), у Гайсинському (3 округ) 22731 (*рсдп* 1,48%), в Летичівському (4 округ) 23793 (*рсдп* –0,02%), а разом 58830²¹ з річним демографічним приростом у 0,02% [Там само, с. 100]. На Харківщині у м. Чугуєві обліковано 8130 військових поселенців (*рсдп* –4,2%), в округах Українського військового поселення Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського уїздів було 221012 поселенців (*рсдп* 0,83%) «разом з військами» (sic!), усього ж 229142 особи з річним демографічним приростом у 0,65% [Там само, с. 146]. За даними 10-ї народної ревізії 1858 р. бувші військові поселенці у Київській губернії становили 2,1%, на Поділлі 3,3%, на Харківщині 11,9% населення [СТРИ, 1863, с. 309].

Звернемось до ще одного джерела, обділеного увагою дослідників військових поселень Правобережжя. В «Атласі» О.Ф. Ріттіха повідомляється, що на початку 1860-х років в Уманському уїзді Київської губернії було 42437 православних Південного військового поселення; в Подільській губернії православні Києво-Подільського поселення розподілялись по уїздах наступним чином: Балтський – 19950, Гайсинський – 19105, Летичівський – 18438, Ольгопільський – 10617, Проскурівський – 2225 [Риттих, 1864, Киевская губ.; Подольская губ.], разом 70365 осіб, що не співпадає з даними «Статистичних таблиць» за 1856 рік, де поселенці Ольгопільського та Проскурівського уїздів не згадані.

Таким чином, у 1856 р. на Київщині військових поселенців було 64521 (на поч. 1860-х 42437), на Поділлі 58830 (на поч. 1860-х 70365), на Правобережжі у цілому 123351 (на поч. 1860-х 112802) на Харківщині з військами 229142, а разом в Лісостеповій Україні 352483 особи. Якість життя цієї категорії селян не відрізнялась від інших, а подекуди була навіть гіршою, про що свідчать показники *рсдп* у 0,02 – 0,83% на Правобережжі та 0,84% на Харківщині.

²⁰ За «Військово-статистичним оглядом» Подільської губернії в 1846 р. з 18436 «селян військового відомства» у Балтському уїзді налічувалось 3144 чол., всі інші були більш-менш рівномірно розподілені між рештою уїздів [ВСО, 1849, табл. 6]. У 1853 р. розглядалась пропозиція щодо розширення військового поселення кавалерії на Борзнянський та Ніжинський уїзди Чернігівської, Роменський і Гадяцький уїзди Полтавської губернії. Проект було відхилено через «малоземелля селян» та значну кількість козаків, чий привілей мали б бути скасовані [Ячменихин, 2009, с. 83].

²¹ В усіх випадках розрахунки *рсдп* здійснено нами. Усього ж на Правобережжі зафіксовано 123351 військовий поселенців, що близько до цифри у 124176 осіб, встановленої В.Л. Цубенко за архівними даними [Цубенко, 2011, с. 59].

А тепер поглянемо на ситуацію з боку уїздів, виділивши окремо ті з них, де значення показника *рсдп* виглядають як аномальні (табл. 1. 4.4)²². До першої групи ми віднесли 11 з 12 уїздів з військовими поселеннями. Сукупний *рсдп* 1856 р. у них склав 32528 чол., виділяючись своїми розмірами у Балтському, Гайсинському, Летичівському, Ольгопільському уїздах Подільської губернії. Сукупний *рсдп* 1858 р. становив вже 182782 особи. Найвищі показники демонструють уїзди Харківської губернії та Уманський на Київщині (10,59 та 39,86%). За ними розташовуються Гайсинський, Звенигородський, Балтський і Летичівський уїзди. Проскурівський уїзд, навпаки, протягом усього періоду демонстрував стабільно низькі темпи *рсдп*, окрім початку 1860-х років. Складається враження, що переведення військових поселення Поділля у відання цивільних органів статистики відбувалось у кілька етапів протягом 1856 – 1858 років. Переважна більшість військових поселення Харківської та Київської губерній набули нового статусу державних селян у 1857 – 1858 роках, що й було зафіксовано матеріалами 10-ї народної ревізії²³ [СТРИ, 1863, с. 274, прим. (*) на с. 310].

Друга група уїздів з аномальними значеннями *рсдп* 1857 – 1858 років включає у себе центральні губернські міста. У Київському за два повних роки демографічний приріст збільшився у 3,5 рази, в Чернігівському у 23 рази, в Житомирському майже у 15 разів, в Харківському у 3,9 рази, в Полтавському у 3,4 рази. Лише в Кам'янецьподільському уїзді незначні зміни спостерігаються тільки з початком 1860-х років.

У третій групі зібрані уїзди, що належали до кола «провінційних» за усіма ознаками, крім аномально високого *рсдп* 1858 року. В десяти з них він коливався у межах 4,75 – 9,36% від загальної кількості населення, а Тарашанський уїзд надзвичайно сильно нагадував провідні подільські уїзди з військовими поселеннями, хоча ніяких поселень там нібито не запроваджували. Новоушицький уїзд на Поділлі в 1856 р. мав демографічний приріст у 4,18%, а у 1857 – 1858 роках втратив майже 14,6 тис. населення (середньорічний *рсдп* склав -4,64%). В Ковельському уїзді Волинської губернії у 1858 р. населення скоротилось більше ніж на 6,6 тис. (*рсдп*. -5,69%).

Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що протягом 1856 – 1858 років у цивільному статистичному просторі була легалізована соціальна група військових поселенців Лівобережної України, що можна підтвердити нескладними розрахунками за даними табл. 1.4.4. Відкритим залишається питання стосовно майже 96,2 тис. осіб, яких не було в п'яти «столичних» уїздах за звітами 1856 р. і котрі з'явилися тут за даними ревізії 1858 р. понад природні можливості демографічного руху населення. Те ж саме слід зауважити і щодо 131,9 тис.

²² Уїзди Кам'янецьподільський, Проскурівський, Новоушицький, Ковельський уведені до цієї вибірки лише для порівняння і дані по них не включені у розрахунки.

²³ Наведені дані свідчать, що 23948 військових поселенців Київщини, 405 Поділля, 20959 Харківщини (без військ) на кінець 1858 р. ще не були переведені на положення удільних селян і не ввійшли до результатів ревізії.

мешканців 10 «провінційних» уїздів третьої групи. Сподіваємось, що залучення інших джерел згодом дозволить хоча б частково відповісти на ці питання.

Відзначені вище коливання у русі населення, як природного, так і штучного походження, частково нівелюються завдяки застосовуваній нами методиці, де вихідними даними для багатовимірного статистичного аналізу послуговують розрахункові матеріали описової статистики (табл. 1.4.5; 1.4.6). Ієрархічний кластерний аналіз уїздів за описовими статистиками *рсдп* дозволив виділити 6 кластерних груп об'єктів (рис. 1.4.3; 1.4.4; 1.4.5; табл. 1.4.7).

Кластерна група 13²⁴ складається з 10 уїздів, майже однаково розподілених по регіонах Лїсостепової України, а саме: Волинь 4, Чернігівщина 2, Подїлля, Київщина, Полтавщина, Харківщина по 1.

Кластерна група 14 представлена 21 уїздом, переважно Лївобережних губерній: Чернігівська 7, Полтавська 6, Харківська 2. На Правобережжі таких уїздів було 6: 4 на Волині, по 1 на Київщині та Подїллі.

В обох групах зібрані уїзди з найнижчими середньогруповими значеннями середнього *рсдп* (0,26 – 0,64% при середньовибірковому 1,44%) та інших показників описової статистики.

Кластерна група 15 об'єднала 22 уїзди. З них 11 належали до Правобережних губерній: Київської 5, Подільської 4, Волинської 2. На Лївобережжі 9 уїздів розміщувались на Полтавщині і 2 на Чернігівщині. Середньогрупове значення середнього *рсдп* (1,37%) у даному випадку є найближчим до середньовибіркового (1,44%) .

Близькою до неї виглядає **кластерна група 16** з 7 уїздів по обох берегах Дніпра, що не утворювали якихось територіальних скупчень. Рїзниця полягає у групових значеннях таких показників описової статистики, як максимальний і середній *рсдп*. Перший наблизений до середньовибіркового, а другий його дещо перевищує.

Групи 17 та 18 демонструють вищі за середньовибіркові значення показників максимального і середнього *рсдп*.

Кластерна група 17 включає 11 уїздів Лїсостепової України, розподілених по губерніях наступним чином: Подільська 4, Київська 2, Волинська 1, Чернігівська 2, Харківська 2.

Кластерна група 18 з 6 уїздів (чотирьох Українського військового поселення на Харківщині, Уманського та Київського на Правобережжі), характеризується не тільки найвищими значеннями максимального та середнього *рсдп* в усьому Українському Лїсостепу, але й найбільшими значеннями стандартного відхилення, що вказує на нестабільність демографїчних процесів та особливості формування джерельної бази. Останнє, на наш погляд, є найважливішою спільною рисою груп 17 та 18.

Класифїкація губерній Лїсостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп демографїчного приросту (рис. 1.4.6; 1.4.7) дозволяє говорити

²⁴ Кластерні групи розглядаються у порядку збільшення середньогрупового значення середнього *рсдп* за описовою статистикою, який не завжди співпадає з послїдовністю їх відображення на дендрограмі (рис. 1.4.3).

про три локальних варіанти перебігу процесу у 1846 – 1863 роках: Києво-Подільський, Волино-Чернігівський, до якого тяжіла й Полтавщина та Харківський, реальне демографічне обличчя якого було спотворене сорокалітнім експериментом з Українським військовим поселенням.

1.5. Динаміка зростання населення Лісостепової України в 40-х –60-х роках 19 століття

Динаміка темпів зростання населення – різновид відносних статистичних показників динаміки з постійною базою порівняння, за яку ми приймаємо дані 1846 р. Це допоможе нам краще зрозуміти перебіг процесу накопичення демографічного потенціалу Лісостепової України в середині 19 ст.

На рівні губернія – регіон ситуація виглядала наступним чином (табл. 1.5.1; 1.5.2; рис. 1.5.1). У 1851 р. демографічне зростання демонстрували лише дві губернії – Подільська (2,5%) та Волинська (3,9%), тоді як на Київщині спостерігалось скорочення населення (-5,4%). Правобережжя в цілому утрималось на рівні 1846 р., на Лівобережжі кількість мешканців стала меншою на 2,4% (Полтавська губернія -1,1%; Чернігівська -2,1%; Харківська -4,1%).

Через п'ять років на Правобережжі та в усьому Лісостепу лідерами за темпами зростання населення залишались Поділля (12,4%) й Волинь (6,1%), почала відроджуватись Київщина (3,1%), якій для цього знадобилось мало не десять років. На Лівобережжі поступово зростало населення Полтавщини (4,3%) й Харківщини (5,4%), проте Чернігівщина ледве досягла рівня 1846 р. Загалом, населення Правобережжя збільшувалось вдвічі швидше, ніж на Лівобережжі.

У 1858 р. лідерами за зростанням населення в Лісостеповій Україні були Подільська (13,5%), Київська (12,4%) та Харківська (11,1%) губернії, не в останню чергу завдяки бюрократичним маніпуляціям з обліком військових поселень. В Полтавській губернії, порівняно з 1846 р., населення збільшилось на 7,7%, у Чернігівській на 4,9%. Правобережжя Дніпра продовжувало випереджати Лівобережну Україну за темпами зростання населення в 1,5 рази.

На початку 1860-х років безумовним лідером демографічного зростання залишалось Поділля (21,3%), друге місце належало Київщині (16,3%), третє ділили між собою Волинь (13,4%) і Полтавщина (13,3%), далі йшли Харківська (11,6%) та Чернігівська (6,1%) губернії. На кінець досліджуваного періоду найвищий та найнижчий губернські рівні темпів зростання населення різнились у 3,5 рази, а відставання Лівобережжя від Правобережжя у темпах демографічного розвитку оцінюється в 1,6 рази.

Ієрархічний кластерний аналіз дозволив структурувати вибірку з 77 уїздів Лісостепових губерній, поділивши загальний масив на 5 груп, ранжованих за порядком зростання таких групових значень описової статистики, як «середні темпи» і «максимальні темпи» динаміки збільшення населення (табл. 1.5.5; рис. 1.5.3; 1.5.4).

Кластерна група 19 нараховує 15 об'єктів, поміж яких 9 розташовувались на Лівобережжі (Чернігівщина 6, Полтавщина 2, Харківщина 1) і 6 на Правому березі Дніпра (Київщина 3, Поділля 2, Волинь 1).

Кластерна група 20 з показником мінімальних темпів зростання населення близьким до середньовибіркового (-0,41%), виявилась найбільш численною. Серед 34 уїздів 20 були лівобережними (10 на Полтавщині, 9 на Чернігівщині, 1 на Харківщині). Решта 14 розподілялась між правобережними Волинною (8), Поділлям (4) та Київщиною (2).

Кластерна група 21 чисельністю у 7 уїздів, розподілених майже рівномірно між губерніями обох берегів Дніпра, мала середній груповий показник описової статистики «максимальні темпи» близький до вибіркового.

Кластерна група 22 складається з 14 уїздів, у тому числі 5-ти Київської, 4-х Подільської, 2-х Волинської, 1-го Полтавської, 2-х Харківської губерній.

За показником описової статистики «середні темпи» групи 21 і 22 майже однакові, але за показниками мінімальних та максимальних темпів зростання населення відмінності між ними є суттєвими.

Кластерна група 23, утворена уїздами Уманським, Балтським, Зміївським, Куп'янським, Старобільським, Харківським та Сумським за показником «максимальні темпи» динаміки зростання населення значно відрізняється від інших.

Класифікація губерній за структурами кластерних груп уїздів у відповідності темпам зростання їх населення демонструє три локальні варіанти перебігу процесу – Києво-Подільський, Волино-Полтавсько-Чернігівський та Харківський (рис. 1.5.5; 1.5.6).

1.6. Загальна статистична модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття

Спираючись на широкі статистичні джерела, враховуючи досягнення наших попередників, використовуючи можливості сучасних методів обробки числової інформації, ми запропонували увазі читачів ряд мікромоделей демографічної ситуації в Українському Лісостепу середини 19 століття. Кожна з цих реконструкцій базується на одному з чотирьох найважливіших параметрів демографічної системи – кількість, щільність, приріст і динаміка населення. Виділено 23 кластерні групи уїздів, простежено варіанти їх просторового розподілу, визначено локальні особливості в організації системи на рівні губерній та регіонів. Настав час синтезу набутої інформації через об'єднання окремих системних блоків у загальну статистичну модель.

На першому етапі проведемо стиснення інформації з метою скорочення кількості досліджуваних об'єктів (груп уїздів за їх демографічними ознаками). Для цього побудуємо матрицю (табл. 1.6.1), у якій двійковим кодом позначимо приналежність уїздів до виділених кластерних груп. Далі опрацюємо вихідну матрицю за допомогою стандартних процедур факторного аналізу з використанням методу головних компонент. Десять компонент описують 82,8%

дисперсії вибірки, що вказує на достатньо високу надійність одержаних результатів. Після обертання матриці компонент за методом «варимакс» та нормалізацією Кайзера одержуємо матрицю коефіцієнтів значень факторів (факторні ваги) (табл. 1.6.2), що пов'язують між собою фактори та кластерні групи через внесок останніх у формування кожного фактору. Фактори 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10 описуються кластерними групами, котрі презентують усі чотири мікромоделі демографічної ситуації, тоді як фактори 2 і 8 не містять даних про фізичну кількість населення. Ще одна матриця інформує нас про зв'язок між факторами та уїздами через коефіцієнти факторних навантажень, в результаті чого ми маємо змогу досліджувати факторні групи уїздів (табл. 1.6.3). Таким чином, 23 кластерні групи можна замінити 10-ма факторними (табл. 1.6.4) без суттєвої втрати вихідної інформації, хоча остання все ж має місце. Річ у тім, що кластерні групи 5, 9, 18 не набули позитивної прив'язки до жодного з факторів. У кожній з них присутні Київський та Старобільський уїзди, двічі відзначається Уманський, один раз у групі 18 вони зустрічаються разом (табл. 1.2.6; 1.3.5; 1.4.7). Факторні навантаження цих уїздів найнижчі серед значимих (0,102; 0,205; 0,291). Вище ми звертали увагу читачів на особливості демографічної історії цих територій. Старобільський уїзд було штучно сконструйовано під військове поселення²⁵ і в цьому його унікальність серед інших уїздів Українського Лісостепу, Уманський спеціально переформатовано під зразкове військово-поселення. В Київському уїзді військових поселення офіційно не було, але тут знаходилась найбільша на той час у Європі Київська фортеця I-го класу, Київ та уїзд були перенасичені військами вже у середині 1840-х рр., як це видно з даних, наведених Д.П. Журавським [СОКГ, ч. I, с. 171 – 176, 341 – 342, 351 – 354; ВСС, 1871, ч. 2, с. 182 – 183]. Іншими словами, Київський, Уманський і Старобільський уїзди виявились найменш інтегрованими до системи за прийнятою нами параметричною шкалою демографічного вимірювання, орієнтованою перш за все на виявлення відповідних тенденцій у житті *цивільного* населення. З'ясування усього комплексу причин встановленої аномалії потребує залучення додаткової інформації іншого змісту, ніж суто демографічний, що виводить нас за межі даного розділу.

Наступним етапом створення загальної моделі стає ієрархічний кластерний аналіз факторних груп уїздів. В результаті одержуємо дві макрогрупи, поділені на чотири підгрупи (рис. 1.6.1; табл. 1.6.5).

Макрогрупа А складається з 41 уїзду. До **підгрупи А1** віднесено 27 уїздів факторних груп 1, 3, 7, 8; до **підгрупи А2** належать 14 уїздів факторних груп 3 і 5. Порівняно з підгрупою А1, у ній менша середня площа уїздів, більша середня кількість мешканців та, відповідно, більша щільність населення при нульових темпах його зростання. Підгрупа А1 виглядає більш динамічно (6,3% темпів зростання населення) за однакових значень показника середньорічного демографічного приросту (0,8%) в обох підгрупах. Уїзди макрогрупи краще

²⁵ Для чого цей уїзд було передано у 1819 р. з Воронежської до Харківської губернії [ВСО, 1850а, с. 73].

представлені на Лівобережжі, усього 29 з 41 (15 на Чернігівщині, 9 на Полтавщині, 5 на Харківщині). На Правобережжі таких уїздів 12 з 36 (8 на Волині, 3 на Поділлі і 1 на Київщині) (рис. 1.6.2).

Макрогрупа Б (36 уїздів) відрізняється від макрогрупи А більш високими середніми значеннями всіх показників. У першу чергу це стосується значно вищих показників *рсдп* і динаміки зростання населення. **Підгрупу Б1** утворюють 30 уїздів факторних груп 2, 4, 9, 10; **підгрупа Б2** об'єднала 6 уїздів 6-ї факторної групи. Більшість уїздів макрогрупи (24) були розташовані на Правобережжі – 11 на Київщині, 9 на Поділлі, 4 на Волині. На Лівобережжі 12 уїздів цієї макрогрупи рівномірно розподіляються між Полтавщиною і Харківщиною (рис. 1.6.2).

Більш виразно регіональні особливості системи простежуються у разі порівняння картограми з дендрограмою кластеризації губерній за структурою вторинних макрогруп уїздів (рис. 1.6.2 та 1.6.3). На Правобережжі домінує Києво-Подільський локальний варіант з переважанням макрогрупи Б у поєднанні з невеликим анклавом уїздів підгрупи А2 в межиріччі Південного Бугу й Дністра. Це територія найбільш активного перебігу демографічних процесів в Українському Лісостепу середини 19 століття. Інший локальний варіант представлено губерніями Полтавською та Харківською на Лівобережжі й Волинською на північному заході Правобережжя, де уїзди обох макрогруп виявляються у майже рівній пропорції. На Волині до макрогрупи А належать західні уїзди, тоді як макрогрупа Б представлена східними уїздами, що межують з подібними на Київщині та Поділлі. На Полтавщині більшість уїздів макрогрупи Б зосереджені у Придніпров'ї на кордоні з Київською губернією; на Харківщині це уїзди південно-східної частини губернії переважно з військовими поселеннями. Окремий локальний варіант утворює Чернігівська губернія, всі 15 уїздів якої належать до макрогрупи А.

Таблиця 1.2.1

**Розподіл населення Правобережної України по губерніях та уїздах
(1846–1863)**

Код	Губернія / уїзд	Населення				
		1846	1851	1856	1858	1863
n	1	2	3	4	5	6
Київська: разом		1730101	1636839	1783535	1944334	2012095
П1	Київський	176281	147133	162304	209551	218806
П2	Бердичівський	170798	145573	178881	186603	193428
П3	Васильківський	156916	160370	158347	171767	177518
П4	Звенигородський	130649	135017	152595	174072	166353
П5	Канівський	140327	142231	145344	157148	167606
П6	Липовецький	122895	117405	134165	134610	130449
П7	Радомишльський	146336	139063	145320	152972	156491
П8	Сквирський	136353	126272	131058	141571	147432
П9	Таращанський	135124	125223	126016	149595	160399
П10	Уманський	114541	102849	124021	166762	177273
П11	Черкаський	139496	138811	148258	163831	179710
П12	Чигиринський	113475	115280	123880	135862	136630
<i>У т.ч. міста</i>		<i>161617</i>	<i>дані від.</i>	<i>196548</i>	<i>203612</i>	<i>224531</i>
<i>Києво-Под. військове поселен.</i>		<i>46910</i>	<i>41612</i>	<i>53346</i>	<i>скасов.</i>	<i>скасов.</i>
Подільська: разом		1540254	1577966	1730827	1748466	1868857
П13	Кам'янецьподільський	145072	143324	155230	160993	187815
П14	Балтський	130508	142657	178703	194699	210069
П15	Брацлавський	126495	131447	129713	148190	157165
П16	Вінницький	115494	118999	111378	123460	131294
П17	Гайсинський	129281	111571	131948	154470	163891
П18	Летичівський	99805	81221	99711	104460	109185
П19	Літинський	122032	124057	135213	130405	138535
П20	Могилівподільський	130453	121615	119654	131032	140028
П21	Новоушицький	116228	130620	157895	143230	150033
П22	Ольгопільський	146688	138598	159994	163837	177126
П23	Проскурівський	129468	131920	137394	138007	147454
П24	Ямпільський	130294	138534	144670	155653	166362
<i>У т.ч. міста</i>		<i>70476</i>	<i>дані від.</i>	<i>103494</i>	<i>120822</i>	<i>130370</i>
<i>Києво-Под. військове поселен.</i>		<i>18436</i>	<i>63403</i>	<i>69324</i>	<i>скасов.</i>	<i>скасов.</i>
Волинська: разом		1413485	1469442	1498387	1528328	1602715
П25	Житомирський	167908	166026	170176	194515	226654
П26	Володимирволинський	131255	145833	146664	135237	139912
П27	Дубенський	99811	99080	100822	98115	104261
П28	Заславський	118205	123147	125444	137776	135284
П29	Ковельський	102479	115411	116542	103284	112253
П30	Кременецький	140290	130530	132884	139634	147852
П31	Луцький	102036	105538	108915	112187	109309
П32	Новоградволинський	146799	149626	154079	160702	158429
П33	Овруцький	82196	93988	97299	103937	103993

n	1	2	3	4	5	6
ПЗ4	Острозький	95367	97782	98233	100758	104416
ПЗ5	Рівненський	117227	120961	122920	116160	126342
ПЗ6	Старокостянтинівський	119915	121475	124419	125997	134010
<i>У т.ч. міста</i>		<i>103418</i>	<i>дані від.</i>	<i>103569</i>	<i>110245</i>	<i>146041</i>
Правобережна Україна		4683863	4684247	5012749	5221128	5483667

Джерело: розраховано автором за [ВСО, 1848, табл. 2, 3; ВСО, 1849, табл. 5, 6, 14; ВОНР, 1850, с. 6, 14, 26, 28, табл. 3; Кеппен, 1857, с. 16, 33, 69, 106; СТРИ, 1858, с. 20–23, 50–53, 100–103; СТРИ, 1863, с. 27, 28, 30, 38, 160, 163, 168, 182; ВСРИ, 1866, с. 4–5, 10–11, 14–15, 22–23].

Таблиця 1.2.2

Розподіл населення Лівобережної України по губерніях та уїздах (1846–1863)

Код	Губернія / уїзд	Населення				
		1846	1851	1856	1858	1863
n	1	2	3	4	5	6
Полтавська: разом		1688053	1668704	1761027	1818765	1911802
Л11	Полтавський	129564	129429	135044	142715	153774
Л12	Гадяцький	94436	92776	96498	102202	110418
Л13	Зенківський	105801	94964	101837	105219	117771
Л14	Золотоніський	138703	138613	146890	149226	147155
Л15	Кобеляцький	116857	120136	131028	134212	158018
Л16	Константиноградський	103118	109126	114469	119140	120027
Л17	Кременчуцький	123955	122251	133547	135144	148292
Л18	Лохвицький	119672	103798	119111	115249	117524
Л19	Лубенський	77075	81377	82098	86786	91612
Л110	Миргородський	103754	104560	109050	113494	115845
Л111	Переяславський	113064	113574	115664	122634	127211
Л112	Пирятинський	103019	102281	106488	107874	105510
Л113	Прилуцький	124823	124374	129220	134206	140236
Л114	Роменський	131009	128990	133432	138223	139710
Л115	Хорольський	103203	102455	106651	112441	118699
<i>У т.ч. міста</i>		<i>119795</i>	<i>дані від.</i>	<i>130366</i>	<i>143917</i>	<i>157047</i>
Чернігівська: разом		1403083	1374749	1401843	1471866	1487399
Л116	Чернігівський	94596	92039	89956	108955	100253
Л117	Борзнянський	89489	91688	94752	96229	105818
Л118	Глухівський	84890	84639	89419	88007	94816
Л119	Городянський	86462	84417	86708	96173	101496
Л120	Козельський	80772	81251	80833	84644	85322
Л121	Конотопський	100267	88773	95798	102229	84128
Л122	Кролевецький	85976	82445	86292	99219	98826
Л123	Мглинський	93587	88586	88965	91136	94990
Л124	Ніжинський	105745	99097	99288	103653	111824
Л125	Новгородсіверський	90995	88598	87506	91800	86616

n	1	2	3	4	5	6
Л26	Новозибківський	107966	110723	112326	112150	114111
Л27	Остерський	76977	77162	77583	73146	76655
Л28	Сосницький	101076	95682	98418	109423	110057
Л29	Стародубський	104205	106759	105769	105647	108849
Л30	Суразький	100080	102890	108230	109455	113638
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>дані від.</i>	<i>118739</i>	<i>139965</i>	<i>140574</i>
<i>Харківська: разом</i>		<i>1425256</i>	<i>1366188</i>	<i>1502142</i>	<i>1582391</i>	<i>1590937</i>
Л31	Харківський	108613	128033	139419	157301	169884
Л32	Ахтирський	84555	93416	98318	99035	101171
Л33	Богодухівський	96008	93400	101703	105024	100828
Л34	Валківський	82717	84813	93411	90775	96926
Л35	Вовчанський	83637	82097	88363	112723	109273
Л36	Зміївський	84444	78275	84265	151443	147074
Л37	Ізюмський	147495	131096	143727	174156	183795
Л38	Куп'янський	80967	86044	93237	151159	152290
Л39	Лебединський	128512	105910	113155	133427	116793
Л40	Старобільський	131400	164042	185739	260081	282619
Л41	Сумський	96988	121891	131663	147267	130284
<i>У т.ч. міста</i>		<i>144151</i>	<i>дані від.</i>	<i>161981</i>	<i>179096</i>	<i>197030</i>
<i>Українське військ. поселення</i>		<i>231769</i>	<i>197171</i>	<i>229142</i>	<i>скасав.</i>	<i>скасав.</i>
Лівобережна Україна: разом		4516392	4409641	4665003	4873022	4990138

Джерело: розраховано автором за [ВСО, 1848а, с. 37; ВСО, 1850а, табл. 3, 4, 5; ВОНР, 1850, с. 28 – 29, 40 – 42; Кеппен, 1857, с. 14, 108, 148, 152; СТРИ, 1858, с. 104 – 107, 144 – 147, 154 – 157; СТРИ, 1863, с. 168 – 169, 173 – 174, 182; СВРИ, 1866, с. 22 – 24, 28 – 31].

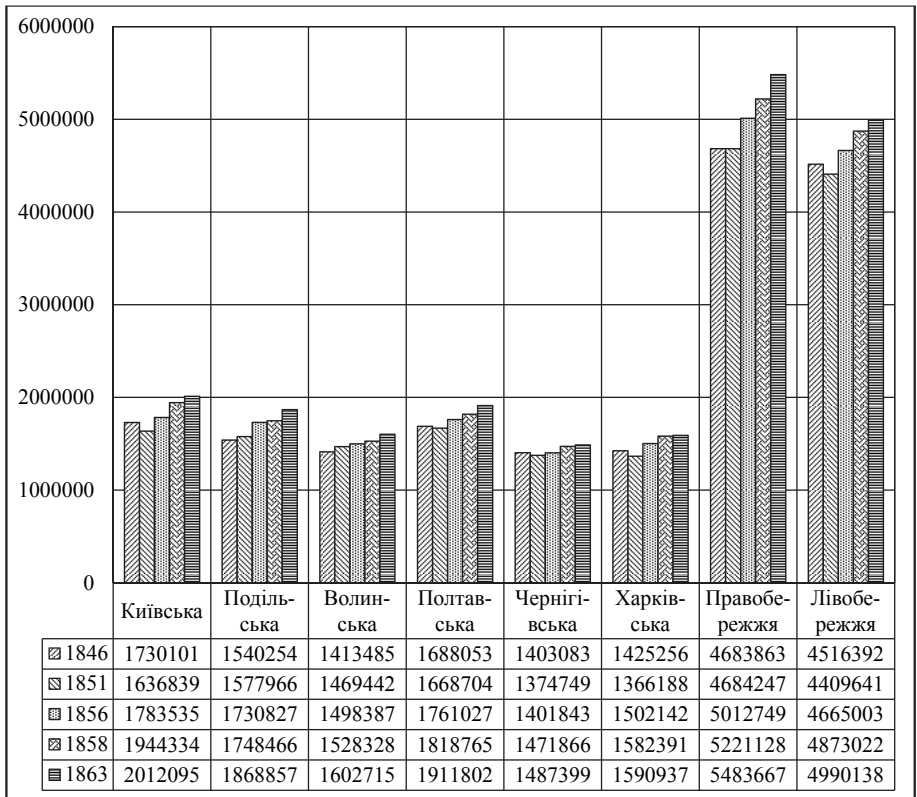

Рис. 1.2.1

Зміни у кількості населення губерній Лівостепової України (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.1; 1.2.2.

Таблиця 1.2.3

**Описова статистика кількісного розподілу населення Правобережної
України по уїздах (1846–1863)**

Код	Уїзд	Описова статистика населення			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
П1	Київський	147133,00	218806,00	182815,00	30605,41
П2	Бердичівський	145573,00	193428,00	175056,60	18526,14
П3	Васильківський	156916,00	177518,00	167217,60	6192,22
П4	Звенигородський	130649,00	174072,00	152360,20	19205,22
П5	Канівський	130449,00	167606,00	149027,50	9629,05
П6	Липовецький	117405,00	134610,00	126007,50	15008,56
П7	Радомишльський	139063,00	156491,00	147777,00	4997,52
П8	Сквиірський	126272,00	147432,00	136852,00	13195,89
П9	Таращанський	125223,00	160399,00	142811,00	21702,63
П10	Уманський	102849,00	177273,00	140061,60	33717,24
П11	Черкаський	138811,00	179710,00	154021,20	17547,74
П12	Чигиринський	113475,00	136630,00	125025,40	10974,92
П13	Кам'янецьподільський	143324,00	187815,00	158486,80	17936,68
П14	Балтський	130508,00	210069,00	171327,20	33873,88
П15	Брацлавський	126495,00	157165,00	138602,00	13353,86
П16	Вінницький	111378,00	131294,00	120125,00	7666,37
П17	Гайсинський	111571,00	163891,00	138232,20	20931,29
П18	Летичівський	81221,00	109185,00	98876,40	10615,03
П19	Літинський	122032,00	138535,00	130048,40	7053,05
П20	Могилівподільський	119654,00	140028,00	128556,40	8196,94
П21	Новоушицький	116228,00	157895,00	139601,20	16459,21
П22	Ольгопільський	138598,00	177126,00	157248,60	15045,15
П23	Проскурівський	129468,00	147454,00	136848,60	6944,03
П24	Ямпільський	130294,00	166362,00	147102,60	14194,20
П25	Житомирський	166026,00	226654,00	185055,80	25968,61
П26	Володимирволинський	131255,00	146664,00	139780,20	6658,83
П27	Дубенський	98115,00	104261,00	100417,80	2366,13
П28	Заславський	118205,00	137776,00	127971,20	8286,28
П29	Ковельський	102479,00	116542,00	109993,80	6686,23
П30	Кременецький	130530,00	147852,00	138238,00	6831,31
П31	Луцький	102036,00	112187,00	107597,00	3901,93
П32	Новоградволинський	146799,00	160702,00	153927,00	5820,20
П33	Овруцький	82196,00	103993,00	96282,60	8982,91
П34	Острозький	95367,00	104416,00	99311,20	3435,47
П35	Рівненський	116160,00	126342,00	120722,00	4168,32
П36	Старокостянтинівський	119915,00	134010,00	125163,20	5492,30

Таблиця 1.2.4

**Описова статистика кількісного розподілу населення Лівобережної
України по уїздах (1846–1863)**

Код	Уїзд	Описова статистика населення			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
Л1	Полтавський	129429,00	153774,00	138105,20	10300,01
Л2	Гадяцький	92776,00	110418,00	99266,00	7178,06
Л3	Зеньківський	94964,00	117771,00	105118,40	8283,17
Л4	Золотоніський	138613,00	149226,00	144117,40	5065,23
Л5	Кобеляцький	116857,00	158018,00	132050,20	16223,64
Л6	Константиноградський	103118,00	120027,00	113176,00	7101,82
Л7	Кременчуцький	122251,00	148292,00	132637,80	10433,58
Л8	Лохвицький	103798,00	119672,00	115070,80	6531,08
Л9	Лубенський	77075,00	91612,00	83789,60	5566,34
Л10	Миргородський	103754,00	115845,00	109340,60	5331,67
Л11	Переяславський	113064,00	127211,00	118429,40	6221,03
Л12	Пирятинський	102281,00	107874,00	105034,40	2347,63
Л13	Прилуцький	124374,00	140236,00	130571,80	6706,21
Л14	Роменський	128990,00	139710,00	134272,80	4594,41
Л15	Хорольський	102455,00	118699,00	108689,80	6844,52
Л16	Чернігівський	89956,00	108955,00	97159,80	7638,47
Л17	Борзнянський	89489,00	105818,00	95595,20	6288,29
Л18	Глухівський	84639,00	94816,00	88354,20	4147,67
Л19	Городнянський	84417,00	101496,00	91051,20	7403,77
Л20	Козельський	80772,00	85322,00	82564,40	2228,48
Л21	Конотопський	84128,00	102229,00	94239,00	7660,24
Л22	Кролевецький	82445,00	99219,00	90551,60	7880,15
Л23	Мглинський	88586,00	94990,00	91452,80	2809,57
Л24	Ніжинський	99097,00	111824,00	103921,40	5258,13
Л25	Новгородсіверський	86616,00	91800,00	89103,00	2227,33
Л26	Новозибківський	107966,00	114111,00	111455,20	2291,56
Л27	Остерський	73146,00	77583,00	76304,60	1797,30
Л28	Сосницький	95682,00	110057,00	102931,20	6505,42
Л29	Стародубський	104205,00	108849,00	106245,80	1716,89
Л30	Суразький	100080,00	113638,00	106858,60	5391,69
Л31	Харківський	108613,00	169884,00	140650,00	24077,77
Л32	Ахтирський	84555,00	101171,00	95299,00	6643,26
Л33	Богодучівський	93400,00	105024,00	99392,60	4649,67
Л34	Валківський	82717,00	96926,00	89728,40	5911,50
Л35	Вовчанський	82097,00	112723,00	95218,60	14639,32
Л36	Зміївський	78275,00	151443,00	109100,20	36775,78

п	1	2	3	4	5
ЛЗ7	Ізюмський	131096,00	183795,00	156053,80	22053,11
ЛЗ8	Куп'янський	80967,00	152290,00	112739,40	35856,62
ЛЗ9	Лебединський	105910,00	133427,00	119559,40	11263,16
Л40	Старобільський	131400,00	282619,00	204776,20	64272,62
Л41	Сумський	96988,00	147267,00	125618,60	18442,89

Джерела до табл. 1.2.3; 1.2.4: розраховано автором за табл. 1.2.1; 1.2.2.

Таблиця 1.2.5

Відхилення описової статистики розподілу населення уїздів Лісостепової України від середніх вибірових значень (1846 – 1863)

Код	№	Уїзд	Мінімум ± %	Максимум ± %	Середнє ± %	Стандартне відхилення (табл. 1.2.3; 1.2.4)
п	1	2	3	4	5	6
П1	1	Київський	32,9	58,8	48,0	30605,41
П2	2	Бердичівський	31,5	40,4	41,7	18526,14
П3	3	Васильківський	41,7	28,9	35,3	6192,22
П4	4	Звенигородський	18,0	26,4	23,3	19205,22
П5	5	Канівський	17,8	21,7	20,6	9629,05
П6	6	Липовецький	6,0	-2,3	2,0	15008,56
П7	7	Радомишльський	25,6	13,6	19,6	4997,52
П8	8	Сквирський	14,1	7,0	10,8	13195,89
П9	9	Таращанський	13,1	16,4	15,6	21702,63
П10	10	Уманський	-7,1	28,7	13,4	33717,24
П11	11	Черкаський	25,4	30,4	24,7	17547,74
П12	12	Чигиринський	2,5	-0,8	1,2	10974,92
П13	13	Кам'янецьподільський	29,5	36,3	28,3	17936,68
П14	14	Балтський	17,9	52,5	38,7	33873,88
П15	15	Брацлавський	14,3	14,1	12,2	13353,86
П16	16	Вінницький	0,6	-4,7	-2,8	7666,37
П17	17	Гайсинський	0,8	19,0	11,9	20931,29
П18	18	Летичівський	-26,6	-20,7	-20,0	10615,03
П19	19	Літинський	10,2	0,6	5,3	7053,05
П20	20	Могилівподільський	8,1	1,6	4,0	8196,94
П21	21	Новоушицький	5,0	14,6	13,0	16459,21
П22	22	Ольгопільський	25,2	28,6	27,3	15045,15
П23	23	Проскурівський	16,9	7,0	10,8	6944,03
П24	24	Ямпільський	17,7	20,8	19,1	14194,20
П25	25	Житомирський	50,0	64,5	49,8	25968,61
П26	26	Володимирволинський	18,6	6,5	13,1	6658,83
П27	27	Дубенський	-11,4	-24,3	-18,7	2366,13
П28	28	Заславський	6,8	0,0	3,6	8286,28
П29	29	Ковельський	-7,4	-15,4	-11,0	6686,23
П30	30	Кременецький	17,9	7,3	11,9	6831,31

n	1	2	3	4	5	6
ПЗ1	31	Луцький	-7,8	-18,6	-12,9	3901,93
ПЗ2	32	Новоградволинський	32,6	16,7	24,6	5820,20
ПЗ3	33	Овруцький	-25,8	-24,5	-22,1	8982,91
ПЗ4	34	Острозький	-13,9	-24,2	-19,6	3435,47
ПЗ5	35	Рівненський	4,9	-8,3	-2,3	4168,32
ПЗ6	36	Старокостянтинівський	8,3	-2,7	1,3	5492,30
Л1	37	Полтавський	16,9	11,6	11,8	10300,01
Л2	38	Гадяцький	-16,2	-19,8	-19,7	7178,06
Л3	39	Зеньківський	-14,2	-14,5	-14,9	8283,17
Л4	40	Золотоніський	25,2	8,3	16,6	5065,23
Л5	41	Кобеляцький	5,6	14,7	6,9	16223,64
Л6	42	Константиноградський	-6,9	-12,9	-8,4	7101,82
Л7	43	Кременчуцький	10,4	7,6	7,3	10433,58
Л8	44	Лохвицький	-6,2	-13,1	-6,9	6531,08
Л9	45	Лубенський	-30,4	-33,5	-32,2	5566,34
Л10	46	Миргородський	-6,3	-15,9	-11,5	5331,67
Л11	47	Переяславський	2,1	-7,7	-4,2	6221,03
Л12	48	Пирятинський	-7,6	-21,7	-15,0	2347,63
Л13	49	Прилуцький	12,3	1,8	5,7	6706,21
Л14	50	Роменський	16,5	1,4	8,7	4594,41
Л15	51	Хорольський	-7,5	-13,8	-12,0	6844,52
Л16	52	Чернігівський	-18,7	-20,9	-21,4	7638,47
Л17	53	Борзнянський	-19,2	-23,2	-22,6	6288,29
Л18	54	Глухівський	-23,5	-31,2	-28,5	4147,67
Л19	55	Городнянський	-23,8	-26,3	-26,3	7403,77
Л20	56	Козельський	-27,0	-38,1	-33,2	2228,48
Л21	57	Конотопський	-24,0	-25,8	-23,7	7660,24
Л22	58	Кролевецький	-25,5	-28,0	-26,7	7880,15
Л23	59	Мглинський	-20,0	-31,0	-26,0	2809,57
Л24	60	Ніжинський	-10,5	-18,8	-15,9	5258,13
Л25	61	Новгородсіверський	-21,8	-33,4	-27,9	2227,33
Л26	62	Новозибківський	-2,5	-17,2	-9,8	2291,56
Л27	63	Остерський	-33,9	-43,7	-38,2	1797,30
Л28	64	Сосницький	-13,6	-20,1	-16,7	6505,42
Л29	65	Стародубський	-5,9	-21,0	-14,0	1716,89
Л30	66	Суразький	-9,6	-17,5	-13,5	5391,69
Л31	67	Харківський	-1,9	23,3	13,8	24077,77
Л32	68	Ахтирський	-23,6	-26,6	-22,9	6643,26
Л33	69	Богодучівський	-15,6	-23,8	-19,6	4649,67
Л34	70	Валківський	-25,3	-29,6	-27,4	5911,50
Л35	71	Вовчанський	-25,8	-18,2	-22,9	14639,32
Л36	72	Зміївський	-29,3	9,9	-11,7	36775,78
Л37	73	Ізюмський	18,4	33,4	26,3	22053,11
Л38	74	Куп'янський	-26,9	10,5	-8,8	35856,62
Л39	75	Лебединський	-4,3	-3,1	-3,2	11263,16
Л40	76	Старобільський	18,7	105,1	65,7	64272,62
Л41	77	Сумський	-12,4	6,9	1,7	18442,89
Середньовибіркові (табл. 1.2.3; 1.2.4)			110711	137764	123560,3	-

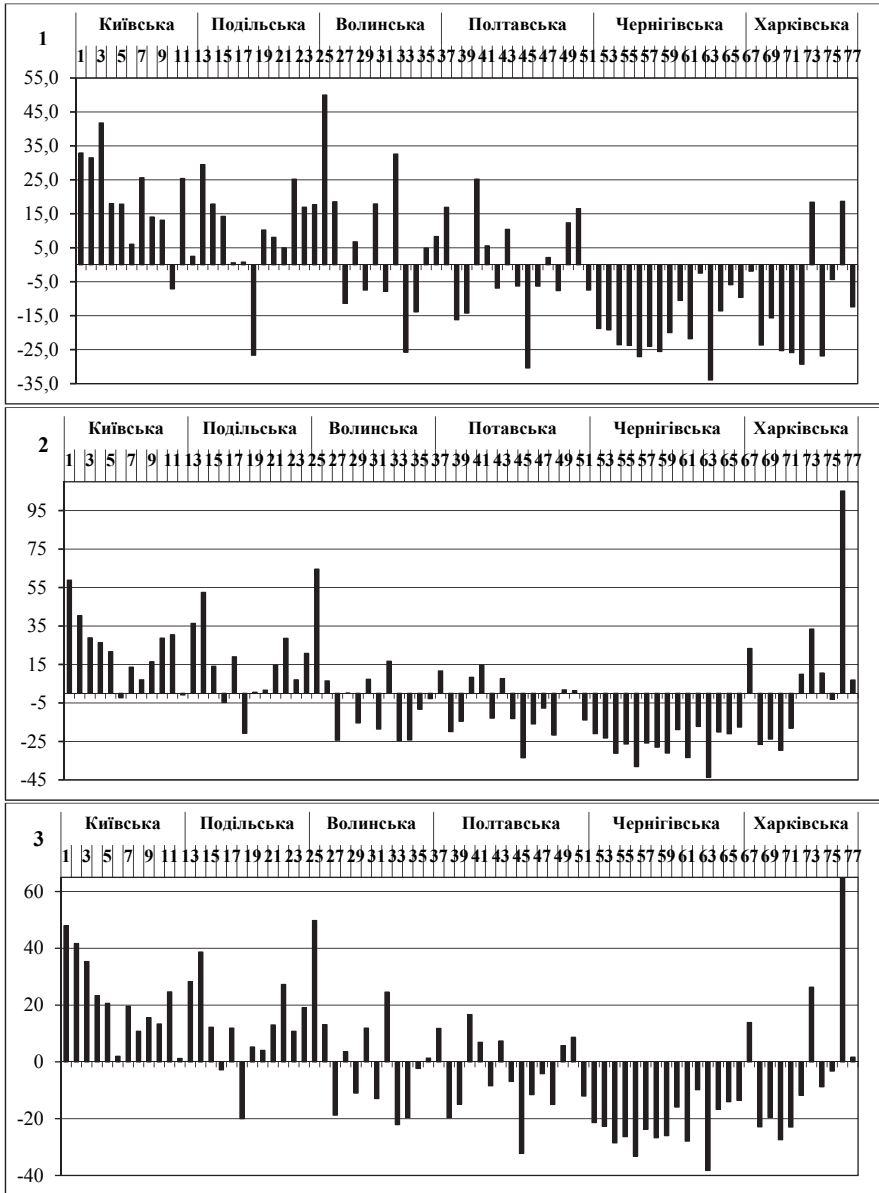

Рис. 1.2.2

Відхилення описової статистики населення уїздів Лісостепової України:

1 – «мінімум», 2 – «максимум»; 3 – «середнє» (%) (до табл. 1.2.5).

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

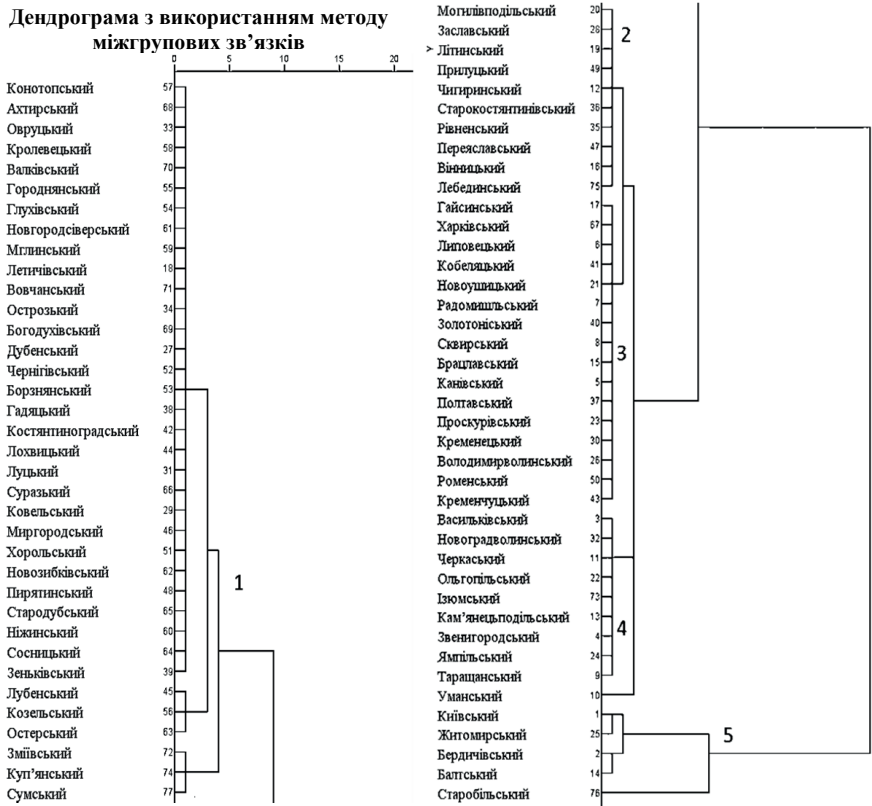

Рис. 1.2.3

**Ієрархічний кластерний аналіз кількісного розподілу населення Лісостепо-
 вої України по уїздах (1846 – 1863)**

Таблиця 1.2.6

Результати розподілу уїздів Лісостепової України по кластерних групах за кількістю населення

Код	Група / уїзд	Описова статистика населення			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
п	1	2	3	4	5
	<i>1 (середньогрупові)</i>	91440,50	109445,92	100190,26	-
Л21	Конотопський	84128,00	102229,00	94239,00	7660,24
Л32	Ахтирський	84555,00	101171,00	95299,00	6643,26
П33	Овруцький	82196,00	103993,00	96282,60	8982,91
Л22	Кролевецький	82445,00	99219,00	90551,60	7880,15
Л34	Валківський	82717,00	96926,00	89728,40	5911,49
Л19	Городнянський	84417,00	101496,00	91051,20	7403,77
Л18	Глухівський	84639,00	94816,00	88354,20	4147,67
Л25	Новгородсiверський	86616,00	91800,00	89103,00	2227,33
Л23	Мглинський	88586,00	94990,00	91452,80	2809,56
П18	Летичівський	81221,00	109185,00	98876,40	10615,03
Л35	Вовчанський	82097,00	112723,00	95218,60	14639,32
П34	Острозький	95367,00	104416,00	99311,20	3435,47
Л33	Богодухівський	93400,00	105024,00	99392,60	4649,67
П27	Дубенський	98115,00	104261,00	100417,80	2366,13
Л16	Чернігівський	89956,00	108955,00	97159,80	7638,47
Л17	Борзнянський	89489,00	105818,00	95595,20	6288,28
Л2	Гадяцький	92776,00	110418,00	99266,00	7178,06
Л6	Константиноградський	103118,00	120027,00	113176,00	7101,82
Л8	Лохвицький	103798,00	119672,00	115070,80	6531,08
П31	Луцький	102036,00	112187,00	107597,00	3901,93
Л30	Суразький	100080,00	113638,00	106858,60	5391,69
П29	Ковельський	102479,00	116542,00	109993,80	6686,23
Л10	Миргородський	103754,00	115845,00	109340,60	5331,67
Л15	Хорольський	102455,00	118699,00	108689,80	6844,52
Л26	Новозибківський	107966,00	114111,00	111455,20	2291,56
Л12	Пирятинський	102281,00	107874,00	105034,40	2347,63
Л29	Стародубський	104205,00	108849,00	106245,80	1716,89
Л24	Ніжинський	99097,00	111824,00	103921,40	5258,13
Л28	Сосницький	95682,00	110057,00	102931,20	6505,42
Л3	Зенківський	94964,00	117771,00	105118,40	8283,17
Л9	Лубенський	77075,00	91612,00	83789,60	5566,34
Л20	Козельський	80772,00	85322,00	82564,40	2228,48
Л27	Остерський	73146,00	77583,00	76304,60	1797,29
Л36	Зміївський	78275,00	151443,00	109100,20	36775,77
Л38	Куп'янський	80967,00	152290,00	112739,40	35856,62
Л41	Сумський	96988,00	147267,00	125618,60	7602,85

n	1	2	3	4	5
	<i>2 (середньогрупові)</i>	116416,70	134548,90	124617,22	-
П20	Могилівподільський	119654,00	140028,00	128556,40	8196,94
П28	Заславський	118205,00	137776,00	127971,20	8286,28
П19	Літинський	122032,00	138535,00	130048,40	7053,05
Л13	Прилуцький	124374,00	140236,00	130571,80	6706,21
П12	Чигиринський	113475,00	136630,00	125025,40	10974,92
П36	Старокостянтинівський	119915,00	134010,00	125163,20	5492,29
П35	Рівненський	116160,00	126342,00	120722,00	4168,32
Л11	Переяславський	113064,00	127211,00	118429,40	6221,03
П16	Вінницький	111378,00	131294,00	120125,00	7666,37
Л39	Лебединський	105910,00	133427,00	119559,40	11263,16
	<i>3 (середньогрупові)</i>	125218,06	154177,19	138422,74	-
П17	Гайсинський	111571,00	163891,00	138232,20	20931,29
Л31	Харківський	108613,00	169884,00	140650,00	24077,76
П6	Липовецький	117405,00	156491,00	133113,20	15008,56
Л5	Кобеляцький	116857,00	158018,00	132050,20	16223,64
П21	Новоушицький	116228,00	157895,00	139601,20	16459,21
П7	Радомишльський	139063,00	156491,00	147777,00	4997,52
Л4	Золотоніський	138613,00	149226,00	144117,40	5065,23
П8	Сквирський	126272,00	147432,00	136852,00	13195,89
П15	Брацлавський	126495,00	157165,00	138602,00	13353,86
П5	Канівський	130449,00	167606,00	149027,50	9629,049
Л1	Полтавський	129429,00	153774,00	138105,20	10300,01
П23	Проскурівський	129468,00	147454,00	136848,60	6944,03
П30	Кременецький	130530,00	147852,00	138238,00	6831,31
П26	Володимирволинський	131255,00	146664,00	139780,20	6658,83
Л14	Роменський	128990,00	139710,00	134272,80	4594,41
Л7	Кременчуцький	122251,00	148292,00	132637,80	10433,58
	<i>4 (середньогрупові)</i>	134455,90	175833,20	152180,12	-
П3	Васильківський	156916,00	171767,00	162750,60	6192,22
П32	Новоградволинський	146799,00	160702,00	153927,00	5820,19
П11	Черкаський	138811,00	179710,00	154021,20	17547,74
П22	Ольгопільський	138598,00	177126,00	157248,60	15045,15
Л37	Ізюмський	131096,00	183795,00	156053,80	22053,11
П13	Кам'янецьподільський	143324,00	187815,00	158486,80	17936,68
П4	Звенигородський	130649,00	174072,00	151987,80	19205,22
П24	Ямпільський	130294,00	166362,00	147102,60	14194,20
П9	Таращанський	125223,00	160399,00	142811,00	21702,63
П10	Уманський	102849,00	177273,00	137576,60	33717,24
	<i>5 (середньогрупові)</i>	144128,00	226315,20	183806,16	-
П1	Київський	147133,00	218806,00	182815,00	30605,41
П25	Житомирський	166026,00	226654,00	185055,80	25968,61
П2	Бердичівський	145573,00	193428,00	175056,60	18526,14
П14	Балтський	130508,00	210069,00	171327,20	33873,88
Л40	Старобільський	131400,00	282619,00	204776,20	64272,62

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.3; 1.2.4.

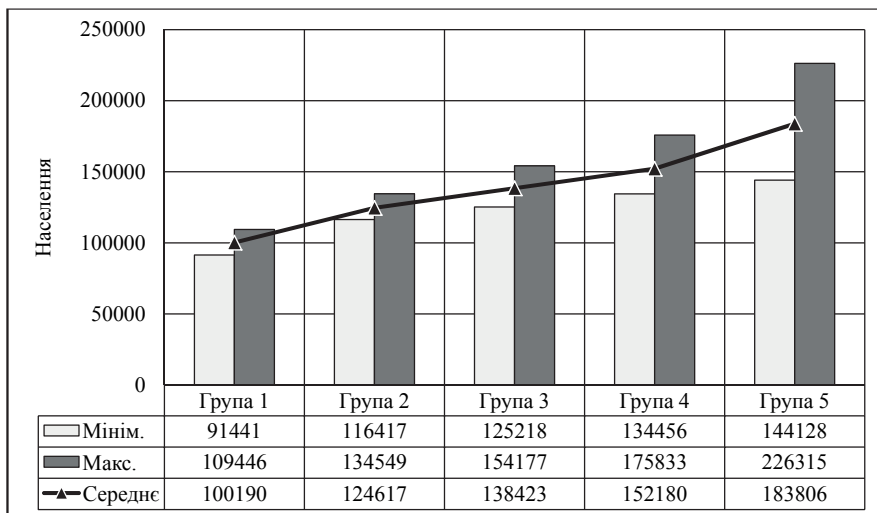

Рис. 1.2.4

Діаграма розподілу кластерних груп уїздів Лісостепової України за кількістю населення (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.6.

Таблиця 1.2.6

Кореляція між ознакою «площа уїзду» та ознаками описової статистики населення

Матриця близькостей

n	Спостереження	Кореляція Пірсона між векторами значень				
		1	2	3	4	5
1	Площа уїзду	1,0	0,1	0,1	0,1	0,1
2	Мінімальна кількість	0,1	1,0	0,8	0,9	0,3
3	Максимальна кількість	0,1	0,8	1,0	1,0	0,8
4	Середня кількість	0,1	0,9	1,0	1,0	0,6
5	Стандартне відхилення	0,1	0,3	0,8	0,6	1,0

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.1; 1.2.2 ; 1.3.3; 1.3.4.

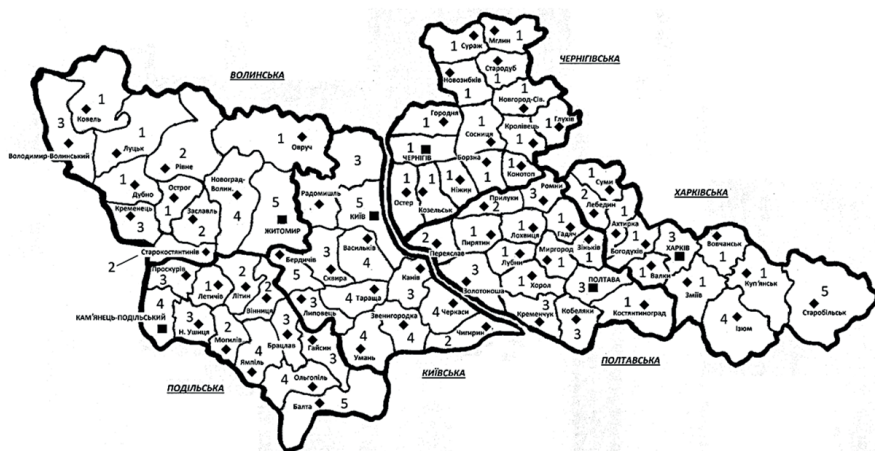

Рис. 1.2.5

Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за кількістю населення (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.6.

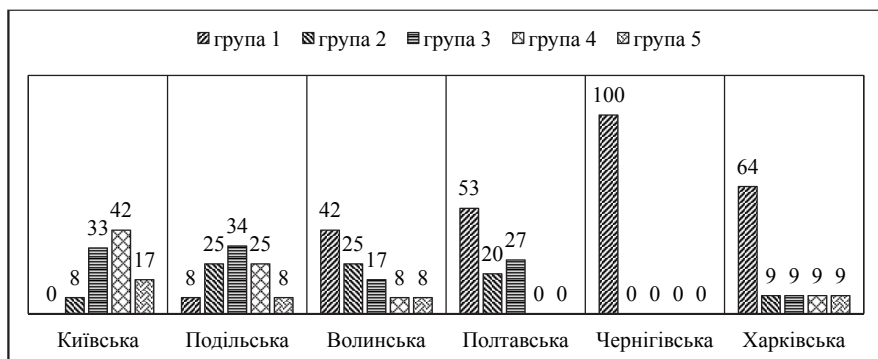
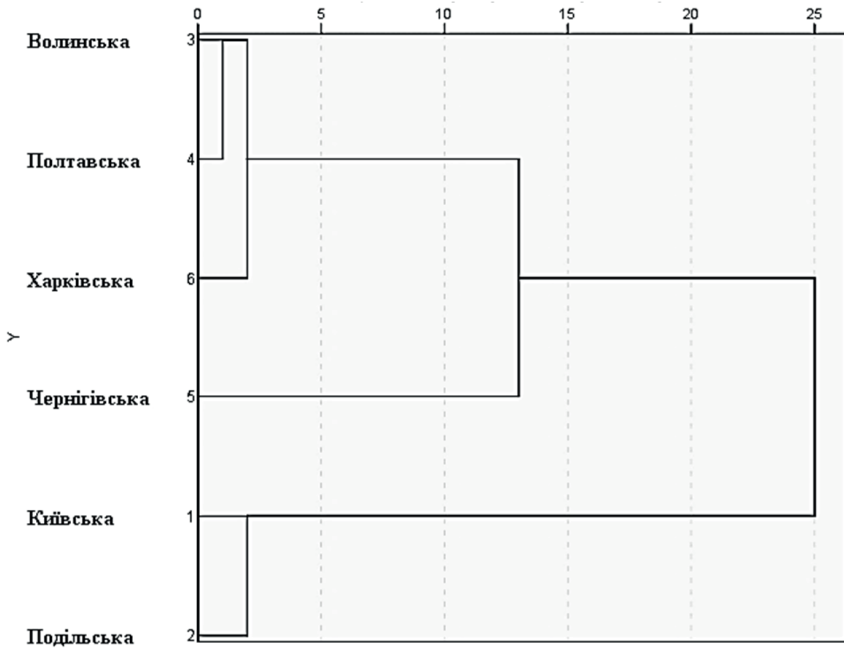

Рис. 1.2.6.

Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами уїздів по кількості населення (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.2.6.

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці					
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська
Київська	0	724	3546	5042	13206	5826
Подільська	724	0	1734	2788	10934	4274
Волинська	3546	1734	0	374	4406	806
Полтавська	5042	2788	374	0	3338	728
Чернігівська	13206	10934	4406	3338	0	1620
Харківська	5826	4274	806	728	1620	0

Рис. 1.2.7

Класифікація губерній Лісостепової України за структурою кластерних груп кількісного розподілу населення

Таблиця 1.3.1

**Щільність населення Правобережної України по губерніях та уїздах
(1846–1863)**

Код	Губернія / уїзд	Площа (кв. в.)	Щільність населення				
			1846	1851	1856	1858	1863
п	1	2	3	4	5	6	7
Київська (сумарні, середні)		44713	38,7	36,6	40,1	43,5	45,0
П1	Київський	4958	35,6	29,7	32,8	42,3	44,1
П2	Бердичівський	2992	57,1	48,7	59,8	62,4	64,6
П3	Васильківський	3647	43,0	44,0	43,4	47,1	48,6
П4	Звенигородський	2904	45,0	53,7	61,7	60,1	57,7
П5	Канівський	2909	48,2	48,9	50,0	54,0	57,6
П6	Липовецький	2523	48,7	46,5	53,2	53,4	51,7
П7	Радомишльський	8399	17,4	16,6	17,3	18,2	18,6
П8	Сквирський	3228	42,2	39,1	40,6	43,9	45,6
П9	Таращанський	2884	46,7	43,4	43,7	51,9	55,6
П10	Уманський	3859	29,7	32,0	42,0	43,2	45,9
П11	Черкаський	3466	40,2	40,0	42,8	47,3	51,8
П12	Чигиринський	2944	38,5	39,2	42,1	46,1	46,4
Подільська (сумарні, середні)		37300	41,3	42,3	46,4	49,9	50,1
П13	Кам'янецьподільський	2499	58,1	57,4	62,1	64,3	75,1
П14	Балтський	7048	18,5	22,0	25,4	27,6	29,8
П15	Брацлавський	2787	45,4	50,8	46,5	53,2	56,4
П23	Вінницький	2844	45,5	41,8	39,2	43,4	46,2
П16	Гайсинський	2975	38,8	41,8	53,0	51,9	55,1
П17	Летичівський	2270	57,0	35,8	54,4	46,0	48,1
П18	Літинський	2933	34,0	46,6	46,1	44,5	47,2
П19	Могилівподільський	2469	49,4	49,3	48,5	53,1	56,7
П20	Новоушицький	2509	52,0	52,1	52,9	62,9	59,8
П21	Ольгопільський	3434	33,8	44,1	46,6	47,7	51,6
П22	Проскурівський	2291	64,0	63,1	60,0	60,2	64,4
П24	Ямпільський	3241	40,2	42,8	44,6	48,0	51,3
Волинська (сумарні, середні)		62677	22,4	23,4	23,9	24,4	25,6
П25	Житомирський	6726	25,0	24,7	25,3	30,2	33,7
П26	Дубенський	3447	29,0	28,7	29,2	17,9	30,2
П27	Ковельський	6375	16,3	18,4	18,6	16,2	17,9
П28	Кременецький	2884	48,6	45,3	46,1	46,7	51,3
П29	Луцький	6563	15,6	16,1	16,6	17,1	16,7
П30	Новоградволинський	6248	23,5	23,9	24,7	25,7	25,4
П31	Острозький	2647	36,0	36,9	37,1	38,1	39,4
П32	Овруцький	9329	8,8	10,1	10,4	11,1	11,1
П33	Рівненський	7529	15,6	16,1	16,3	15,4	16,8
П34	Старокостянтинівський	2293	52,3	53,0	54,3	54,9	58,4
П35	Володимирволинський	5638	23,3	25,9	26,0	24,0	24,8
П36	Заславський	2998	39,4	41,1	41,8	46,0	45,1
Правобережна Україна		144690	32,4	32,4	34,7	36,1	37,9

Таблиця 1.3.2

**Щільність населення Лівобережної України по губерніях та уїздах
(1846–1863)**

Код	Губернія / уїзд	Площа (кв. в.)	Щільність населення				
			1846	1851	1856	1858	1863
п	1	2	3	4	5	6	7
Полтавська(сумарні, сер.)		43662	38,7	38,2	40,3	41,7	43,8
Л1	Полтавський	3030	42,8	42,7	44,6	47,1	50,8
Л2	Гадяцький	2166	43,6	42,8	44,6	47,2	51,0
Л3	Зеньківський	2001	52,9	47,5	50,9	52,6	58,9
Л4	Золотоніський	3869	35,8	35,8	38,0	38,6	38,0
Л5	Кобеляцький	3120	37,5	38,5	42,0	43,0	50,6
Л6	Константиноградський	5269	19,6	20,7	21,7	22,6	22,8
Л7	Кременчуцький	3061	40,5	40,0	43,6	44,2	48,5
Л8	Лохвицький	2328	51,4	44,6	51,2	49,5	50,5
Л9	Лубенський	2065	37,3	39,4	39,8	42,0	44,4
Л10	Миргородський	2358	44,0	44,3	46,2	48,1	49,1
Л11	Переяславський	3522	32,1	32,2	32,8	34,8	36,1
Л12	Пирятинський	2830	36,4	36,1	37,6	38,1	37,3
Л13	Прилуцький	2810	44,4	44,3	46,0	47,8	50,0
Л14	Роменський	2335	56,1	55,2	57,1	59,2	59,8
Л15	Хорольський	2898	35,6	35,4	36,8	38,8	41,0
Чернігівська(сумарні, сер.)		46042	30,5	29,9	30,5	32,0	32,3
Л16	Чернігівський	3215	29,4	28,6	28,0	33,9	31,2
Л17	Борзнянський	2464	36,3	37,2	38,5	39,1	42,9
Л18	Глухівський	2722	31,2	31,1	32,9	32,3	34,8
Л19	Городнянський	3509	24,6	24,1	24,7	27,4	28,9
Л20	Козельський	2788	29,0	29,1	29,0	30,4	30,6
Л21	Конотопський	2073	36,0	31,8	34,4	36,7	30,2
Л22	Кролевецький	2366	36,3	34,8	36,7	41,9	41,8
Л23	Мглинський	3296	28,4	26,9	27,0	27,6	28,8
Л24	Ніжинський	2492	42,4	39,8	39,8	41,6	44,9
Л25	Новгородсіверський	3347	27,2	26,5	26,1	27,4	25,9
Л26	Новозибківський	3376	32,0	32,8	33,3	33,2	33,8
Л27	Остерський	3963	19,4	19,5	19,6	18,5	19,3
Л28	Сосницький	3832	26,4	25,0	25,7	28,6	28,7
Л29	Стародубський	2928	35,6	36,5	36,1	36,1	37,2
Л30	Суразький	3671	27,3	28,0	29,5	29,8	31,0
Харківська(сумарні, сер.)		47836	29,8	28,6	31,4	33,1	33,3
Л31	Харківський	2905	37,4	44,1	48,0	54,1	58,5
Л32	Ахтирський	2439	34,7	38,3	40,3	40,6	41,5
Л33	Богодухівський	2719	35,3	34,4	37,4	38,7	37,1
Л34	Валківський	2140	38,7	39,6	43,7	42,4	45,3
Л35	Вовчанський	3481	24,1	23,6	25,4	32,4	31,4
Л36	Зміївський	4936	17,1	15,9	17,1	30,7	29,8
Л37	Ізюмський	6818	21,6	19,2	21,1	25,5	26,9
Л38	Куп'янський	6028	13,4	14,2	15,5	25,1	25,2

n	1	2	3	4	5	6	7
ЛЗ9	Лебединський	2713	47,4	39,1	41,7	49,2	43,1
Л40	Старобільський	10868	12,1	15,1	17,1	23,9	26,1
Л41	Сумський	2789	34,8	43,7	47,2	52,8	46,7
Лівобережна Україна		137540	32,8	32,1	33,9	35,4	36,3

Джерела до табл. 1.3.1; 1.3.2: розраховано автором за [ВСО, 1848, табл. 2, 3; ВСО, 1849, табл. 5, 6, 14; ВСО, 1848а, с. 37; ВСО, 1850а, табл. 3, 4, 5; ВОНР, 1850, с. 6, 14, 26, 28-29,40-42, табл. 3; Кеппен, 1857, с. 14, 16, 33, 69, 106, 108, 148, 152; СТРИ, 1858, с. 20-23, 50-53, 100-103, 104 - 107, 144 - 147, 154 - 157; СТРИ, 1863, с. 27, 28, 30, 38, 160, 163, 168 - 169, 173 - 174; 182; ВСРИ, 1866, с. 4-5, 10-11, 14-15, 22-23, 22 - 24, 28 - 31].

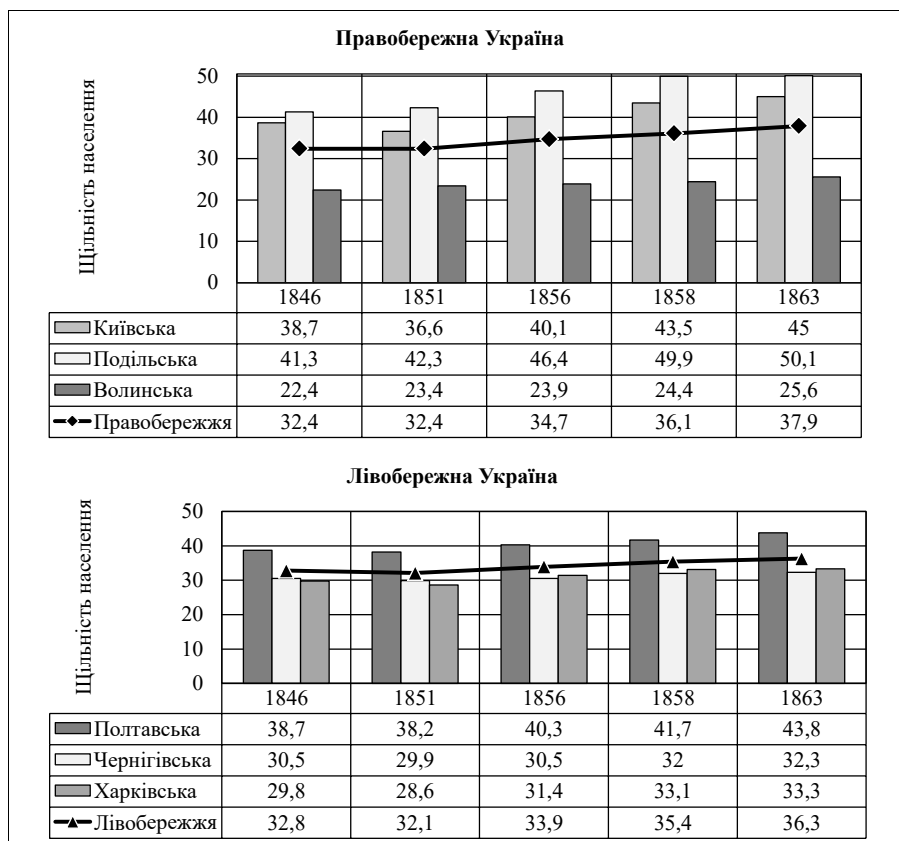

Рис. 1.3.1

Динаміка зміни щільності населення Лісостепової України по губерніях та регіонах (1846–1863)

Таблиця 1.3.3

**Описова статистика щільності населення Правобережної України по уїздах
(1846–1863)**

Код	Уїзд	Площа кв. в.	Описова статистика щільності населення			
			Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5	6
П1	Київський	4958	29,70	44,10	36,90	6,15
П2	Бердичівський	2992	48,70	64,60	58,52	6,17
П3	Васильківський	3647	43,00	47,10	44,62	1,70
П4	Звенигородський	2904	45,00	61,70	55,64	6,67
П5	Канівський	2909	44,80	54,00	49,18	3,32
П6	Липовецький	2523	46,50	62,00	52,76	5,95
П7	Радомишльський	8399	16,60	18,20	17,42	0,58
П8	Сквирський	3228	39,10	49,70	43,10	4,10
П9	Таращанський	2884	43,40	61,50	49,44	7,56
П10	Уманський	3859	29,70	46,60	38,70	7,41
П11	Черкаський	3466	40,00	51,80	44,42	5,07
П12	Чигиринський	2944	38,50	46,40	42,46	3,72
П13	Кам'янецьподільський	2499	57,40	75,10	63,40	7,13
П14	Балтський	7048	18,50	29,80	24,66	4,49
П15	Брацлавський	2787	45,40	56,40	50,46	4,59
П16	Вінницький	2844	39,20	46,20	43,22	2,84
П17	Гайсинський	2975	38,80	55,10	48,12	7,31
П18	Летичівський	2270	35,80	57,00	48,26	8,28
П19	Літинський	2933	34,00	47,20	43,68	5,50
П20	Могилівподільський	2469	48,50	56,70	51,40	3,46
П21	Новоушицький	2509	52,00	62,90	55,94	5,07
П22	Ольгопільський	3434	33,80	51,60	44,76	6,70
П23	Проскурівський	2291	60,00	64,40	62,34	2,10
П24	Ямпільський	3241	40,20	51,30	45,38	4,36
П25	Житомирський	6726	24,70	33,70	27,78	4,01
П26	Володимирволинський	3447	17,90	30,20	27,00	5,12
П27	Дубенський	6375	16,20	18,60	17,48	1,15
П28	Заславський	2884	45,30	51,30	47,60	2,40
П29	Ковельський	6563	15,60	17,10	16,42	0,58
П30	Кременецький	6248	23,50	25,70	24,64	0,94
П31	Луцький	2647	36,00	39,40	37,50	1,30
П32	Новоградволинський	9329	8,80	11,10	10,30	0,95
П33	Овруцький	7529	15,40	16,80	16,04	0,56
П34	Острозький	2293	52,30	58,40	54,58	2,37
П35	Рівненський	5638	23,30	26,00	24,80	1,18
П36	Старокостянтинівський	2998	39,40	46,00	42,68	2,78

**Описова статистика щільності населення Лівобережної України по уїздах
(1846–1863)**

Код	Уїзд	Площа кв. в.	Описова статистика щільності населення			
			Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5	6
Л1	Полтавський	3030	42,70	50,80	45,60	3,41
Л2	Гадяцький	2166	42,80	51,00	45,84	3,33
Л3	Зеньківський	2001	47,50	58,90	52,56	4,14
Л4	Золотоніський	3869	35,80	38,60	37,24	1,34
Л5	Кобеляцький	3120	37,50	50,60	42,32	5,17
Л6	Константиноградський	5269	19,60	22,80	21,48	1,34
Л7	Кременчуцький	3061	40,00	48,50	43,36	3,42
Л8	Лохвицький	2328	44,60	51,40	49,44	2,81
Л9	Лубенський	2065	37,30	44,40	40,58	2,71
Л10	Миргородський	2358	44,00	49,10	46,34	2,26
Л11	Переяславський	3522	32,10	36,10	33,60	1,77
Л12	Пирятинський	2830	36,10	38,10	37,10	0,83
Л13	Прилуцький	2810	44,30	50,00	46,50	2,42
Л14	Роменський	2335	55,20	59,80	57,48	1,97
Л15	Хорольський	2898	35,40	41,00	37,52	2,37
Л16	Чернігівський	3215	28,00	33,90	30,22	2,38
Л17	Борзнянський	2464	36,30	42,90	38,80	2,54
Л18	Глухівський	2722	31,10	34,80	32,46	1,51
Л19	Городнянський	3509	24,10	28,90	25,94	2,10
Л20	Козельський	2788	29,00	30,60	29,62	0,81
Л21	Конотопський	2073	30,20	36,70	33,82	2,76
Л22	Кролевецький	2366	34,80	41,90	38,30	3,32
Л23	Мглинський	3296	26,90	28,80	27,74	0,84
Л24	Ніжинський	2492	39,80	44,90	41,70	2,12
Л25	Новгородсіверський	3347	25,90	27,40	26,62	0,66
Л26	Новозибківський	3376	32,00	33,80	33,02	0,67
Л27	Остерський	3963	18,50	19,60	19,26	0,44
Л28	Сосницький	3832	25,00	28,70	26,88	1,69
Л29	Стародубський	2928	35,60	37,20	36,30	0,60
Л30	Суразький	3671	27,30	31,00	29,12	1,48
Л31	Харківський	2905	37,40	58,50	48,42	8,28
Л32	Ахтирський	2439	34,70	41,50	39,08	2,71
Л33	Богодучівський	2719	34,40	38,70	36,58	1,72
Л34	Валківський	2140	38,70	45,30	41,94	2,76

п	1	2	3	4	5	6
ЛЗ5	Вовчанський	3481	23,60	32,40	27,38	4,19
ЛЗ6	Зміївський	4936	15,90	30,70	22,12	7,44
ЛЗ7	Ізюмський	6818	19,20	26,90	22,86	3,22
ЛЗ8	Куп'янський	6028	13,40	25,20	18,68	5,95
ЛЗ9	Лебединський	2713	39,10	49,20	44,10	4,14
Л40	Старобільський	10868	12,10	26,10	18,86	5,93
Л41	Сумський	2789	34,80	52,80	45,04	6,60

Джерела до табл. 1.3.3; 1.3.4: розраховано автором за табл. 1.3.1; 1.3.2.

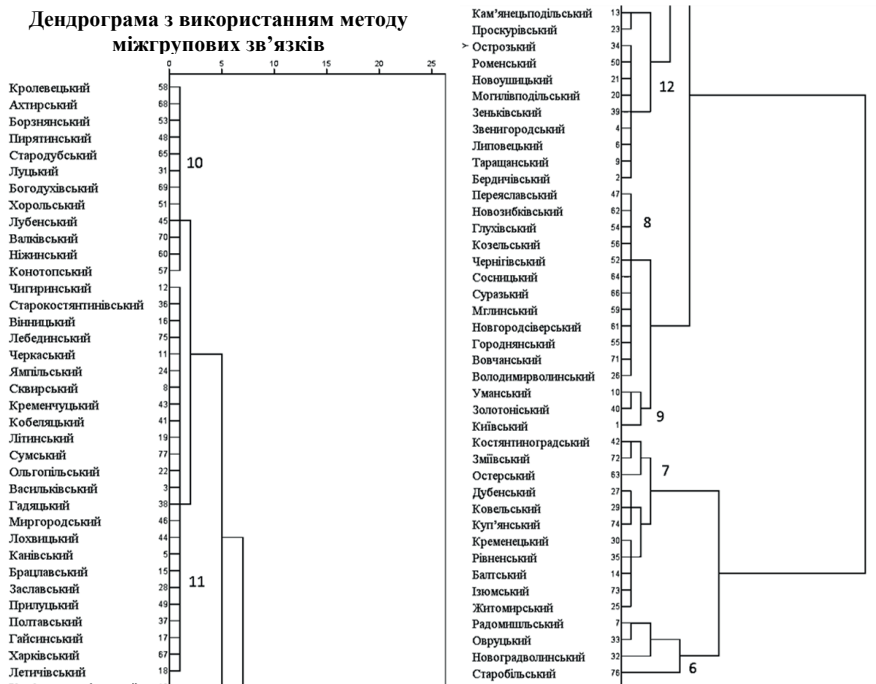

Рис. 1.3.2

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)

Таблиця 1.3.5

Результати кластерного групування уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)

Код	Група / уїзд	Площа кв. в.	Описова статистика щільності населення			
			Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
п	1	2	3	4	5	6
	10 (середньогрупові)	2505	35,78	41,00	38,27	-
Л22	Кролевецький	2366	34,80	41,90	38,30	3,32
Л32	Ахтирський	2439	34,70	41,50	39,08	2,71
Л17	Борзнянський	2464	36,30	42,90	38,80	2,54
Л12	Пирятинський	2830	36,10	38,10	37,10	0,83
Л29	Стародубський	2928	35,60	37,20	36,30	0,60
П31	Луцький	2647	36,00	39,40	37,50	1,30
Л33	Богодухівський	2719	34,40	38,70	36,58	1,72
Л15	Хорольський	2898	35,40	41,00	37,52	2,37
Л9	Лубенський	2065	37,30	44,40	40,58	2,71
Л34	Валківський	2140	38,70	45,30	41,94	2,76
Л24	Ніжинський	2492	39,80	44,90	41,70	2,12
Л21	Конотопський	2073	30,20	36,70	33,82	2,76
	11 (середньогрупові)	2910	40,19	50,96	45,62	-
П12	Чигиринський	2944	38,50	46,40	42,46	3,72
П36	Старокостянтинівський	2998	39,40	46,00	42,68	2,78
П16	Вінницький	2844	39,20	46,20	43,22	2,84
Л39	Лебединський	2713	39,10	49,20	44,10	4,14
П11	Черкаський	3466	40,00	51,80	44,42	5,07
П24	Ямпільський	3241	40,20	51,30	45,38	4,36
П8	Сквирський	3228	39,10	49,70	43,10	4,10
Л7	Кременчуцький	3061	40,00	48,50	43,36	3,42
Л5	Кобеляцький	3120	37,50	50,60	42,32	5,17
П19	Літинський	2933	34,00	47,20	43,68	5,50
Л41	Сумський	2789	34,80	52,80	45,04	6,60
П22	Ольгопільський	3434	33,80	51,60	44,76	6,70
П3	Васильківський	3647	43,00	47,10	44,62	1,70
Л2	Гадяцький	2166	42,80	51,00	45,84	3,33
Л10	Миргородський	2358	44,00	49,10	46,34	2,26
Л8	Лохвицький	2328	44,60	51,40	49,44	2,81
П5	Канівський	2909	44,80	54,00	49,18	3,32
П15	Брацлавський	2787	45,40	56,40	50,46	4,59
П28	Заславський	2884	45,30	51,30	47,60	2,40
Л13	Прилуцький	2810	44,30	50,00	46,50	2,42
Л1	Полтавський	3030	42,70	50,80	45,60	3,41

n	1	2	3	4	5	6
П17	Гайсинський	2975	38,80	55,10	48,12	7,31
ЛЗ1	Харківський	2905	37,40	58,50	48,42	8,28
П18	Летичівський	2270	35,80	57,00	48,26	8,28
	12 (середньогрупові)	2518	50,59	62,36	55,82	-
П13	Кам'янецьподільський	2499	57,40	75,10	63,40	7,13
П23	Проскурівський	2291	60,00	64,40	62,34	2,10
ПЗ4	Острозький	2293	52,30	58,40	54,58	2,37
Л14	Роменський	2335	55,20	59,80	57,48	1,97
П21	Новоушицький	2509	52,00	62,90	55,94	5,07
П20	Могилівподільський	2469	48,50	56,70	51,40	3,46
ЛЗ	Зіньківський	2001	47,50	58,90	52,56	4,14
П4	Звенигородський	2904	45,00	61,70	55,64	6,67
П6	Липовецький	2523	46,50	62,00	52,76	5,95
П9	Таращанський	2884	43,40	61,50	49,44	7,56
П2	Бердичівський	2992	48,70	64,60	58,52	6,17
	8 (середньогрупові)	3351	26,91	31,38	29,13	-
Л11	Переяславський	3522	32,10	36,10	33,60	1,77
Л26	Новозибківський	3376	32,00	33,80	33,02	0,67
Л18	Глухівський	2722	31,10	34,80	32,46	1,51
Л20	Козельський	2788	29,00	30,60	29,62	0,81
Л16	Чернігівський	3215	28,00	33,90	30,22	2,38
Л28	Сосницький	3832	25,00	28,70	26,88	1,69
ЛЗ0	Суразький	3671	27,30	31,00	29,12	1,48
Л23	Мглинський	3296	26,90	28,80	27,74	0,84
Л25	Новгородсіверський	3347	25,90	27,40	26,62	0,66
Л19	Городнянський	3509	24,10	28,90	25,94	2,10
ЛЗ5	Вовчанський	3481	23,60	32,40	27,38	4,19
П26	Володимирволинський	3447	17,90	30,20	27,00	5,12
	9 (середньогрупові)	4229	31,73	43,10	37,61	-
П10	Уманський	3859	29,70	46,60	38,70	7,41
Л4	Золотоніський	3869	35,80	38,60	37,24	1,34
П1	Київський	4958	29,70	44,10	36,90	6,15
	7 (середньогрупові)	5965	18,95	25,10	21,83	-
Л6	Константиноградський	5269	19,60	22,80	21,48	1,34
ЛЗ6	Зміївський	4936	15,90	30,70	22,12	7,44
Л27	Остерський	3963	18,50	19,60	19,26	0,44
П27	Дубенський	6375	16,20	18,60	17,48	1,15
П29	Ковельський	6563	15,60	17,10	16,42	0,58
ЛЗ8	Куп'янський	6028	13,40	25,20	18,68	5,95
ПЗ0	Кременецький	6248	23,50	25,70	24,64	0,94
ПЗ5	Рівненський	5638	23,30	26,00	24,80	1,18
П14	Балтський	7048	18,50	29,80	24,66	4,49

n	1	2	3	4	5	6
Л37	Ізюмський	6818	19,20	26,90	22,86	3,22
П25	Житомирський	6726	24,70	33,70	27,78	4,01
6 (середньогрупові)		9242	12,10	18,00	15,07	-
П7	Радомишльський	8399	16,60	18,20	17,42	0,58
П33	Овруцький	7529	15,40	16,80	16,04	0,56
П32	Новоградволинський	9329	8,80	11,10	10,30	0,95
Л40	Старобільський	10868	12,10	26,10	18,86	5,93
Середньовибіркові		3665	34,15	42,28	38,10	-

Джерело: розраховано автором за табл. 1.3.3; 1.3.4; рис. 1.3.2.

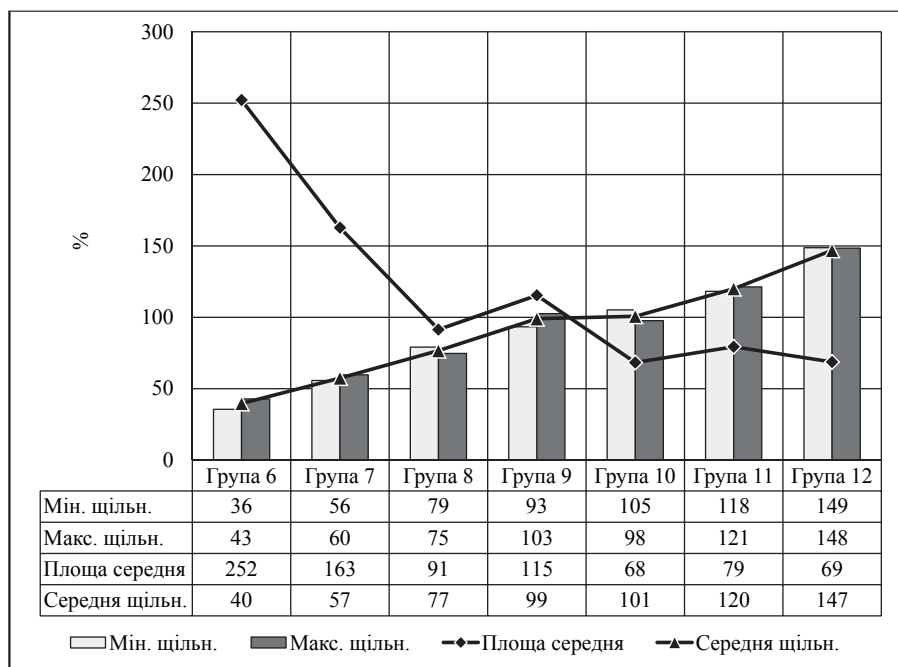

Рис. 1.3.3

Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863). Нормовано за співвідношенням середньогрупових значень показників до середньовибіркових у %

Джерело: розраховано автором за табл. 1.3.5.

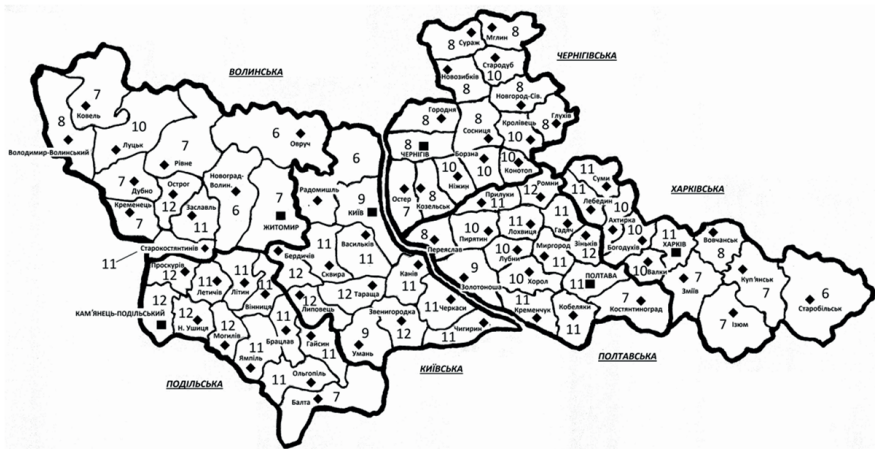

Рис. 1.3.4

Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за щільністю населення (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.3.5.

Таблиця 1.3.6

Кореляція між ознакою «площа уїзду» та ознаками описової статистики населення

Матриця близькостей

n	Спостереження	Кореляція Пірсона між векторами значень				
		1	2	3	4	5
1	Площа уїзду	1,0	-0,8	-0,7	-0,7	-0,1
2	Мінімальна щільність	-0,8	1,0	0,9	1,0	0,2
3	Максимальна щільність	-0,7	0,9	1,0	1,0	0,6
4	Середня щільність	-0,7	1,0	1,0	1,0	0,4
5	Стандартне відхилення	-0,1	0,2	0,6	0,4	1,0

Джерело: розраховано автором за табл. 1.3.3; 1.3.4.

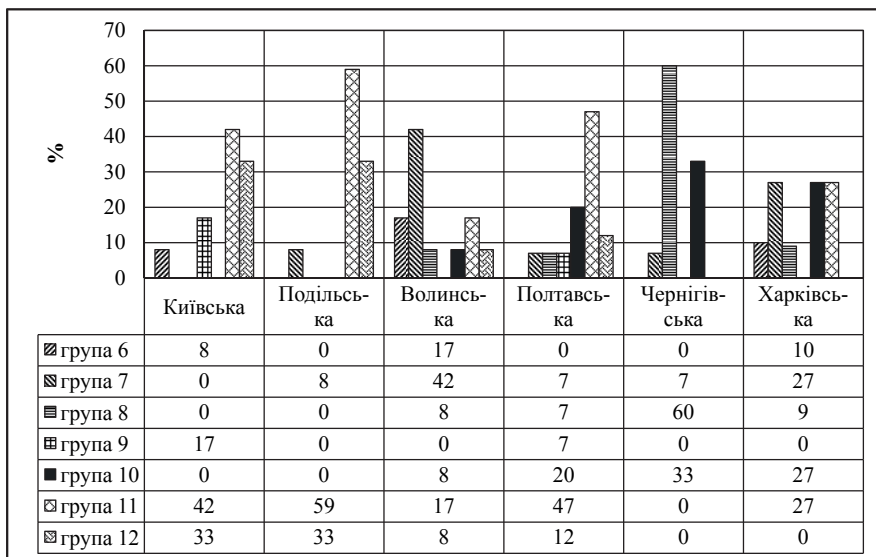
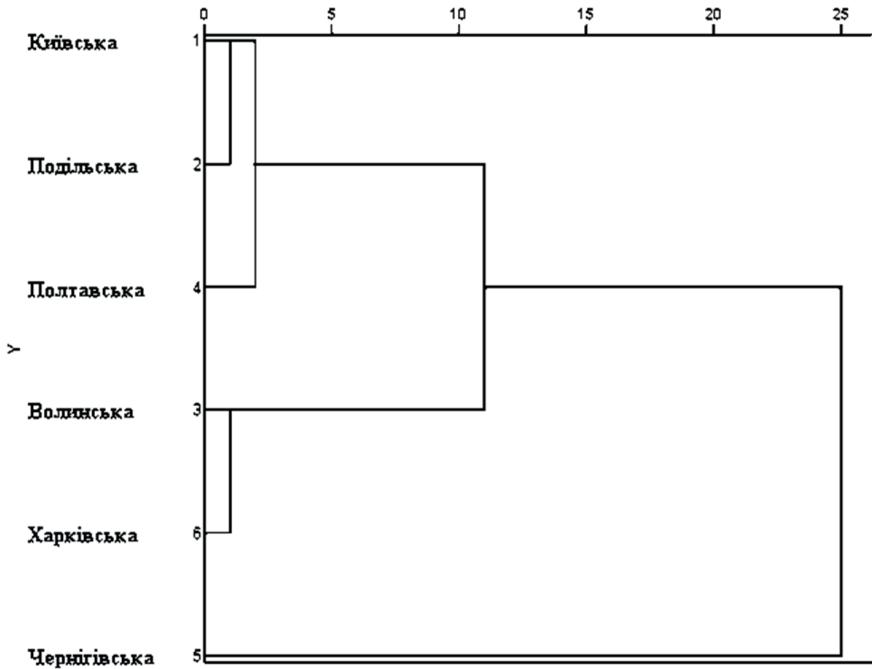

Рис. 1.3.5

Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами по щільності населення (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.3.5.

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці					
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська
Київська	0	706	3512	1128	7944	3146
Подільська	706	0	3962	1084	9260	3384
Волинська	3512	3962	0	2624	5196	800
Полтавська	1128	1084	2624	0	5380	1146
Чернігівська	7944	9260	5196	5380	0	3866
Харківська	3146	3384	800	1146	3866	0

Рис. 1.3.6

Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп щільності населення

Таблиця 1.4.1

Зростання православного населення Лісостепової України за спархіальними даними (1838 - 1852)

Регіон / губернія/ рік	Правобережна Україна								
	Київська			Подільська			Волинська		
	Народилось	Померло	Різниця	Народилось	Померло	Різниця	Народилось	Померло	Різниця
1838	60417	48691	11726	50077	39401	10676	30090	33588	-3498
1839	62845	49395	13450	52399	37920	14479	42473	33452	9021
1840	57061	43393	13668	48517	31161	17356	38242	29080	9162
1841	58858	44071	14787	53305	37619	15686	42623	35774	6849
1842	58360	61709	-3349	50209	46039	4170	46271	40504	5767
1843	67462	34247	33215	57566	36882	20684	52899	33119	19780
1844	73409	36800	36609	58876	36699	22177	54637	32961	21676
1845	69794	45265	24529	59244	41231	18013	50995	39991	11004
1846	70242	48645	21597	59570	44678	14892	47691	38872	8819
1847	72333	54058	18275	59048	46408	12640	48199	40016	8183
1848 ¹		36804 ²			32960 ²			24688 ²	
1849	71064	60033	11031	55815	55488	327	56049	42453	13596
1850	74948	49978	24970	63247	40924	22323	54447	46293	8154
1851	71123	49736	21387	55702	42486	13216	51935	38992	12943
1852	75066	46361	28705	62477	39037	23440	49221	42701	6520
Регіон / губернія/ рік	Лівобережна Україна								
	Полтавська			Чернігівська			Харківська		
	Народилось	Померло	Різниця	Народилось	Померло	Різниця	Народилось	Померло	Різниця
1838	77279	62382	14897	62936	51701	11235	69584	49122	20462
1839	85648	56131	29517	63989	57174	6815	75538	53335	22203
1840	65624	59861	5763	57987	56022	1965	69384	61302	8082
1841	78501	58300	20201	60977	53149	7828	72006	53080	18926
1842	86317	76125	-10192	60015	52592	7423	62057	75008	-12951
1843	85423	44827	40596	66105	39904	26201	76992	49269	27723
1844	84524	50527	33997	67376	45162	22214	76104	47259	28845
1845	85945	65059	20886	65929	55413	10516	76788	54767	22021
1846	84220	65121	19099	62629	59776	2853	76105	52129	23976
1847	88345	58354	29991	62160	54175	7985	81835	56514	25321
1848 ¹	86672 ³	124847	-38175	63385	97212	-33827		30345 ²	
1849	74240	74745	-505	64900	45335	19565	58107	85395	-27288
1850	86914	59549	27365	64295	55117	9178	77403	51301	26102
1851	77731	60423	17308	65126	53325	11801	67539	51888	15651
1852	85419	55940	29479	67774	49279	18495	74046	48096	25950

Джерело: розраховано автором за [Заблоцький, 1851, с. 74 – 75, 78 – 79; Кайпша, 1858, с. 442 – 443, 450 – 451].

¹ За 1848 рік спархіальна статистика зростання населення відсутня.

² Померли від холери у 1848 р. Розраховано автором за [Обозрение хода и действий, 1849, с. 320, 321 – 322, 325, 327, 328].

³ Доповнено автором за [Бодянский, 1865, с. XXXV – XXXIX; Домонтович, 1865, с. 122, 125].

Рис. 1.4.1

Діаграми демографічного приросту православного населення Лісостепової України за спархціальними даними (1838 - 1852)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.4.1.

Таблиця 1.4.2

**Розрахунковий демографічний приріст Правобережної України
(1846 – 1863)**

Код	Губернія / уїзд	Розрахунковий середньорічний демографічний приріст (рсрн)					
		1846		1847 – 1851		1852 – 1856	
		Приріст	(%)	Приріст	(%)	Приріст	(%)
n	1	2	3	4	5	6	7
	Київська	25998	1,53	-17592	-1,02	26992	1,65
П1	Київський	1735	0,98	-5830	-3,31	6662	4,58
П2	Бердичівський	1370	0,80	-5045	-2,95	-405	-0,25
П3	Васильківський	3806	2,43	691	0,44	3516	2,60
П4	Звенигородський	3316	2,06	874	0,67	623	0,44
П5	Канівський	3208	2,29	381	0,27	3352	2,86
П6	Липовецький	1319	1,07	-1098	-0,89	1251	0,90
П7	Радомишльський	423	0,29	-1455	-0,99	957	0,76
П8	Сквирський	1672	1,23	-2016	-1,48	159	0,13
П9	Таращанський	2192	1,62	-1980	-1,47	4234	4,12
П10	Уманський	2959	2,58	-2338	-2,04	1889	1,36
П11	Черкаський	1701	1,22	-137	-0,10	1720	1,49
П12	Чигиринський	2297	2,02	361	0,32	3034	2,06
	Подільська	21765	1,43	-1453	-0,09	29387	1,86
П13	Кам'янецьподільський	3666	2,53	-350	-0,24	2381	1,66
П14	Балтський	603	0,46	2430	1,86	7209	5,05
П15	Брацлавський	261	0,21	990	0,78	-347	-0,26
П16	Вінницький	959	0,83	701	0,61	-1524	-1,28
П17	Гайсинський	1021	0,79	-3542	-2,74	4075	3,65
П18	Летичівський	1100	1,10	-3717	-3,72	3698	4,55
П19	Літинський	1799	1,47	405	0,33	2231	1,80
П20	Могилівподільський	2644	2,03	-1768	-1,35	-392	-0,32
П21	Новоушицький	3496	3,01	2878	2,48	5455	4,18
П22	Ольгопільський	2409	1,64	-1618	-1,10	4279	3,09
П23	Проскурівський	826	0,64	490	0,38	1095	0,83
П24	Ямпільський	2981	2,29	1648	1,26	1227	0,89
	Волинська	15824	1,13	9181	0,65	5799	0,39
П25	Житомирський	1823	1,12	-376	-0,22	830	0,50
П26	Володимирволинський	862	1,09	2916	2,22	166	0,11
П27	Дубенський	624	0,66	-146	-0,15	348	0,35
П28	Заславський	728	0,63	988	0,84	459	0,37
П29	Ковельський	1806	0,62	2586	2,52	226	0,20
П30	Кременецький	528	1,76	-1952	-1,39	471	0,36
П31	Луцький	91	0,36	700	0,69	675	0,64
П32	Новоградволинський	3720	0,09	565	0,39	891	0,60
П33	Овруцький	1742	2,53	2358	2,87	662	0,70
П34	Острозький	529	2,12	483	0,51	90	0,09
П35	Рівненський	1454	0,55	747	0,64	392	0,32
П36	Старокостянтинівський	1917	1,24	312	0,26	589	0,48
	Правобережна Україна	63587	1,38	-9864	-0,21	62178	1,33

Код	Губернія / уїзд	Розрахунковий середньорічний демографічний приріст (<i>рсон</i>)			
		1857 – 1858		1859 – 1863	
		Приріст	(%)	Приріст	(%)
n	1	8	9	10	11
	Київська	107081	6,00	13551	0,70
П1	Київський	23624	14,56	1851	0,88
П2	Бердичівський	3861	2,16	1365	0,73
П3	Васильківський	6710	4,24	1150	0,67
П4	Звенигородський	10739	7,04	-1544	-0,89
П5	Канівський	5902	4,06	2092	1,33
П6	Липовецький	223	0,17	-832	-0,62
П7	Радомишльський	3826	2,63	704	0,46
П8	Сквирський	5257	4,01	1172	0,83
П9	Таращанський	11790	9,36	2161	1,44
П10	Уманський	21371	17,23	2102	1,26
П11	Черкаський	7787	5,25	3176	1,94
П12	Чигиринський	5991	4,84	154	0,11
	Подільська	43469	2,51	26104	1,49
П13	Кам'янецьподільський	2882	1,86	5364	3,33
П14	Балтський	7998	4,48	3074	1,58
П15	Брацлавський	9239	7,12	1795	1,21
П16	Вінницький	6041	5,42	1567	1,27
П17	Гайсинський	11261	8,53	1884	1,22
П18	Летичівський	2375	2,38	945	0,90
П19	Літинський	-2404	-1,78	1626	1,25
П20	Могилівподільський	5689	4,75	1799	1,37
П21	Новоушицький	-7333	-4,64	1361	0,95
П22	Ольгопільський	1922	1,20	2658	1,62
П23	Проскурівський	307	0,22	1889	1,37
П24	Ямпільський	5492	3,80	2142	1,38
	Волинська	14953	1,00	14883	0,97
П25	Житомирський	12170	7,15	6428	3,30
П26	Володимирволинський	-5714	-3,90	935	0,69
П27	Дубенський	-1354	-1,34	1229	1,25
П28	Заславський	6166	4,92	-498	-0,36
П29	Ковельський	-6629	-5,69	1794	1,74
П30	Кременецький	3375	2,54	1644	1,18
П31	Луцький	1636	1,50	-576	-0,51
П32	Новоградволинський	3312	2,15	-455	-0,28
П33	Овруцький	3319	3,41	11	0,01
П34	Острозький	1263	1,29	732	0,73
П35	Рівненський	-3380	-2,75	2036	1,75
П36	Старокостянтинівський	789	0,63	1603	1,27
	Правобережна Україна	165503	3,30	54538	1,04

Джерело: розраховано автором за [Арсеньев, 1850, с. 6 – 7, 14 – 15, 26 – 28; Кеппен, 1857, с. 14, 16, 33, 69, 106, 108, 148, 152; СТРИ, 1858, с. 20 – 22, 50 – 52, 100 – 102; СТРИ, 1863, с. 160, 163, 168; СВРИ, 1866, с. 58 – 59].

**Розрахунковий демографічний приріст Лівобережної України
(1846 – 1863)**

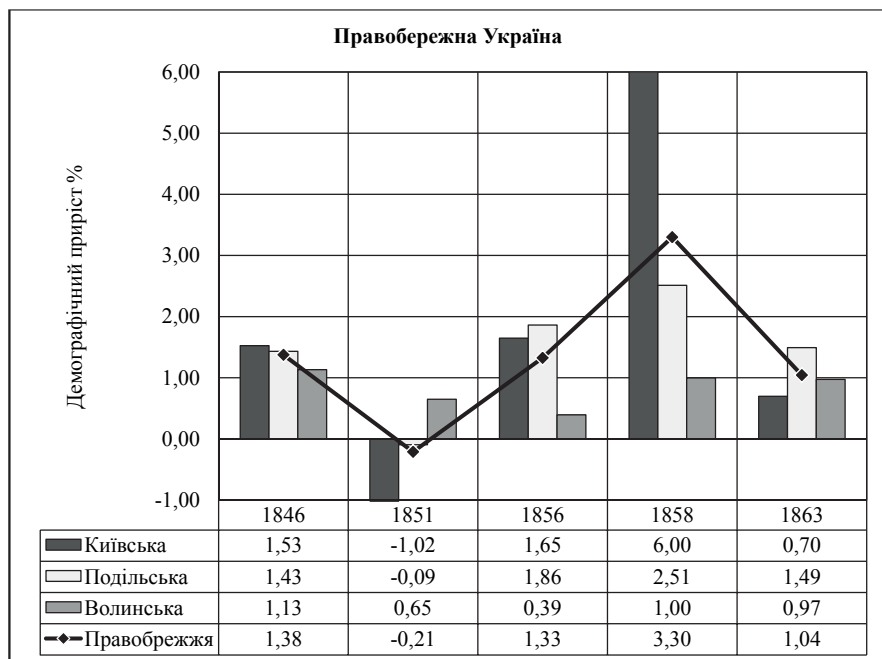
Код	Губернія / уїзд	Розрахунковий середньорічний демографічний приріст (рсдн)					
		1846		1847 – 1851		1852 – 1856	
		Приріст	(%)	Приріст	(%)	Приріст	(%)
п	1	2	3	4	5	6	7
Полтавська		23346	1,40	-3871	-0,23	18463	1,11
Л1	Полтавський	2272	1,75	-27	-0,02	1123	0,87
Л2	Гадацький	667	0,71	-332	-0,35	744	0,80
Л3	Зеньківський	1283	1,21	-2167	-2,05	1375	1,45
Л4	Золотоніський	1018	0,73	-18	-0,01	1655	1,19
Л5	Кобеляцький	2284	1,95	656	0,56	2178	1,81
Л6	Костянтинівський	1761	1,71	1202	1,17	1069	0,98
Л7	Кременчуцький	1655	1,34	-341	-0,27	2259	1,85
Л8	Лохвицький	2920	2,44	-3175	-2,65	3063	2,95
Л9	Лубенський	1772	2,30	860	1,12	144	0,18
Л10	Миргородський	1520	1,47	161	0,16	898	0,86
Л11	Переяславський	1958	1,73	102	0,09	418	0,37
Л12	Пирятинський	932	0,90	-148	-0,14	841	0,82
Л13	Прилуцький	489	0,39	-90	-0,07	969	0,78
Л14	Роменський	741	0,57	-404	-0,31	888	0,69
Л15	Хорольський	2074	2,01	-150	-0,14	839	0,82
Чернігівська		7899	0,57	-5666	-0,40	5418	0,39
Л16	Чернігівський	94	0,11	-511	-0,54	-417	-0,45
Л17	Борзнянський	915	1,02	440	0,49	613	0,67
Л18	Глухівський	188	0,22	-50	-0,06	956	1,13
Л19	Городнянський	168	0,19	-409	-0,47	458	0,54
Л20	Козельський	821	1,02	96	0,12	-84	-0,10
Л21	Конотопський	810	0,81	-2299	-2,29	1405	1,58
Л22	Кролевецький	124	0,14	-706	-0,82	769	0,93
Л23	Мглинський	422	0,45	-1000	-1,07	76	0,09
Л24	Ніжинський	779	0,74	-1330	-1,26	38	0,04
Л25	Новгород-сіверський	818	0,89	-479	-0,53	-218	-0,25
Л26	Новозибківський	86	0,08	551	0,51	321	0,29
Л27	Остерський	551	0,72	37	0,05	84	0,11
Л28	Сосницький	873	0,86	-1079	-1,07	547	0,57
Л29	Стародубський	720	0,69	511	0,49	-198	-0,19
Л30	Суразький	530	0,53	562	0,56	1068	1,04
Харківська		14689	1,04	8735	0,61	20796	1,52
Л31	Харківський	1431	1,33	3884	3,58	2277	1,78
Л32	Ахтирський	757	0,89	1772	2,10	980	1,05
Л33	Богодухівський	784	0,82	-522	-0,54	1661	1,78
Л34	Валківський	1002	1,21	419	0,51	1720	2,03
Л35	Вовчанський	1100	1,32	-308	-0,37	1253	1,53

n	1	2	3	4	5	6	7
ЛЗ6	Зміївський	843	0,99	-1234	-1,46	1198	1,53
ЛЗ7	Ізюмський	1958	1,33	-3280	-2,22	2526	1,93
ЛЗ8	Куп'янський	1286	1,59	1015	1,25	1439	1,67
ЛЗ9	Лебединський	991	0,78	-4520	-3,52	1449	1,37
Л40	Старобільський	3175	2,42	6528	4,97	4339	2,65
Л41	Сумський	1362	1,41	4981	5,14	1954	1,60
Лівобережна Україна		45934	1,03	-802	-0,02	44677	1,01

Код	Губернія / уїзд	Розрахунковий середньорічний демографічний приріст (рсдп)			
		1857 – 1858		1859 – 1863	
		Приріст	(%)	Приріст	(%)
n	1	8	9	10	11
Полтавська		28871	1,64	18606	1,02
Л1	Полтавський	3836	2,84	2212	1,55
Л2	Гадяцький	2852	2,96	1643	1,61
Л3	Зеньківський	1691	1,66	2510	2,39
Л4	Золотоніський	1168	0,80	-414	-0,28
Л5	Кобеляцький	1592	1,22	4761	3,55
Л6	Костянтиноградський	2336	2,04	177	0,15
Л7	Кременчуцький	799	0,60	2630	1,95
Л8	Лохвицький	-1931	-1,62	455	0,39
Л9	Лубенський	2344	2,86	965	1,11
Л10	Миргородський	2222	2,04	470	0,41
Л11	Переяславський	3485	3,01	915	0,75
Л12	Пирятинський	693	0,65	-473	-0,44
Л13	Прилуцький	2493	1,93	1206	0,90
Л14	Роменський	2396	1,80	297	0,22
Л15	Хорольський	2895	2,71	1252	1,11
Чернігівська		35016	2,50	3108	0,21
Л16	Чернігівський	9500	10,56	-1740	-1,60
Л17	Борзнянський	739	0,78	1918	1,99
Л18	Глухівський	-706	-0,79	1362	1,55
Л19	Городнянський	4733	5,46	1065	1,11
Л20	Козельський	1906	2,36	136	0,16
Л21	Конотопський	3216	3,36	-3620	-3,54
Л22	Кролевецький	6464	7,49	-79	-0,08
Л23	Мглинський	1086	1,22	771	0,85
Л24	Ніжинський	2183	2,20	1634	1,58
Л25	Новгородсіверський	2147	2,45	-1037	-1,13
Л26	Новозибківський	-88	-0,08	392	0,35
Л27	Остерський	-2219	-2,86	702	0,96
Л28	Сосницький	5503	5,59	127	0,12
Л29	Стародубський	-61	-0,06	640	0,61

n	l	8	9	10	11
Л30	Суразький	613	0,57	837	0,76
Харківська		154697	10,30	1709	0,11
Л31	Харківський	8941	6,41	2517	1,60
Л32	Ахтирський	359	0,36	427	0,43
Л33	Богодухівський	1661	1,63	-839	-0,80
Л34	Валківський	-1318	-1,41	1230	1,36
Л35	Вовчанський	12180	13,78	-690	-0,61
Л36	Зміївський	33589	39,86	-874	-0,58
Л37	Ізюмський	15215	10,59	1928	1,11
Л38	Куп'янський	28961	31,06	226	0,15
Л39	Лебединський	10136	8,96	-3327	-2,49
Л40	Старобільський	37171	20,01	4508	1,73
Л41	Сумський	7802	5,93	-3397	-2,31
Лівобережна Україна		218584	4,69	23423	0,48

Джерело: розраховано автором за [ВСО, 1850а, табл. 4, 5; Арсен'єв, 1850, с. 28 – 29, 40 – 41, 42 – 43; Кеппен, 1857, с. 14, 16, 33, 69, 106, 108, 148, 152; СТРИ, 1858, с. 104 – 106, 144 – 146, 152 – 154; СТРИ, 1863, с. 168, 173; СВРИ, 1866, с. 58 – 59].

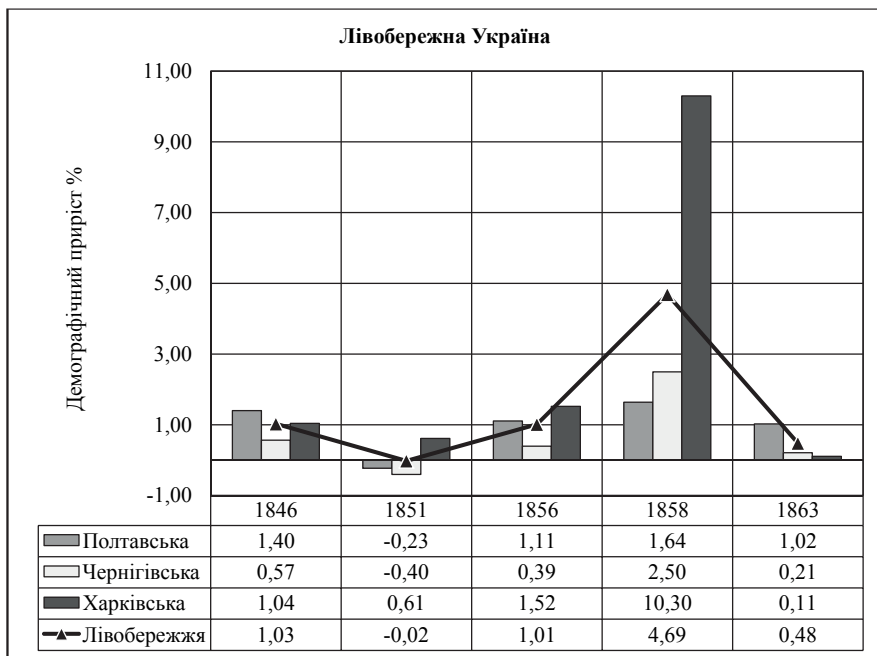

Рис. 1.4.2

Діаграми розрахункового середньорічного демографічного приросту населення губерній та регіонів Лівобережної України (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 1.4.2; 1.4.3

Таблиця 1.4.4

Уїзди Лїсостепової України з вїйськовими поселеннями, губернськими центрами та інші з аномально великими значеннями середньорїчного приросту населення у 1857 – 1858 роках

Код	Уїзд	Розрахунковий середньорїчний демографїчний прирїст %							
		1847 – 1851		1852 – 1856		1857 – 1858		1859 – 1863	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
3 вїйськ. поселеннями		-5190	-	32528	-	182782	-	14217	-
Л36	Змївський	-1234	-1,46	1198	1,53	33589	39,86	-874	-0,58
Л38	Куп'янський	1015	1,25	1439	1,67	28961	31,06	226	0,15
Л40	Старобїльський	6528	4,97	4339	2,65	37171	20,01	4508	1,73
П10	Уманський	-2338	-2,04	1889	1,36	21371	17,23	2102	1,26
Л35	Вовчанський	-308	-0,37	1253	1,53	12180	13,78	-690	-0,61
Л37	Ізюмський	-3280	-2,22	2526	1,93	15215	10,59	1928	1,11
П17	Гайсинський	-3542	-2,74	4075	3,65	11261	8,53	1884	1,22
П4	Звенигородський	874	0,67	623	0,44	10739	7,04	-1544	-0,89
П14	Балтський	2430	1,86	7209	5,05	7998	4,48	3074	1,58
П18	Летичївський	-3717	-3,72	3698	4,55	2375	2,38	945	0,90
П22	Ольгопільський	-1618	-1,10	4279	3,09	1922	1,20	2658	1,62
<i>П23</i>	<i>Проскурївський</i>	<i>490</i>	<i>0,38</i>	<i>1095</i>	<i>0,83</i>	<i>307</i>	<i>0,22</i>	<i>1889</i>	<i>1,37</i>
3 губернськ. центрами		-2860	-	12856	-	58071	-	11268	-
П1	Київський	-5830	-3,31	6662	4,58	23624	14,56	1851	0,88
Л16	Чернїгївський	-511	-0,54	-417	-0,45	9500	10,56	-1740	-1,60
П25	Житомирський	-376	-0,22	830	0,50	12170	7,15	6428	3,30
Л31	Харкївський	3884	3,58	2277	1,78	8941	6,41	2517	1,60
Л1	Полтавський	-27	-0,02	1123	0,87	3836	2,84	2212	1,55
<i>П13</i>	<i>Кам'янецьпод.</i>	<i>-350</i>	<i>-0,24</i>	<i>2381</i>	<i>1,66</i>	<i>2882</i>	<i>1,86</i>	<i>5364</i>	<i>3,33</i>
	Інші	-2802	-	7607	-	73563	-	1213	-
П9	Таращанський	-1980	-1,47	4234	4,12	11790	9,36	2161	1,44
Л39	Лебедїнський	-4520	-3,52	1449	1,37	10136	8,96	-3327	-2,49
П22	Кролевецький	-706	-0,82	769	0,93	6464	7,49	-79	-0,08
П15	Брацлавський	990	0,78	-347	-0,26	9239	7,12	1795	1,21
Л41	Сумський	4981	5,14	1954	1,60	7802	5,93	-3397	-2,31
Л28	Сосницький	-1079	-1,07	547	0,57	5503	5,59	127	0,12
Л19	Городнянський	-409	-0,47	458	0,54	4733	5,46	1065	1,11
П16	Вїнницький	701	0,61	-1524	-1,28	6041	5,42	1567	1,27
П28	Заславський	988	0,84	459	0,37	6166	4,92	-498	-0,36
П20	Могилївський	-1768	-1,35	-392	-0,32	5689	4,75	1799	1,37
<i>П21</i>	<i>Новоушицький</i>	<i>2878</i>	<i>2,48</i>	<i>5455</i>	<i>4,18</i>	<i>-7333</i>	<i>-4,64</i>	<i>1361</i>	<i>0,95</i>
<i>П29</i>	<i>Ковельський</i>	<i>2586</i>	<i>2,52</i>	<i>226</i>	<i>0,20</i>	<i>-6629</i>	<i>-5,69</i>	<i>1794</i>	<i>1,74</i>

Таблиця 1.4.5

Описова статистика розрахункового демографічного приросту Правобережної України по уїздах (1846–1863)

Код	Уїзд	Описова статистика приросту населення %			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
П1	Київський	-3,31	14,56	3,03	6,76
П2	Бердичівський	-2,95	4,58	1,06	2,73
П3	Васильківський	-0,25	4,24	1,51	1,82
П4	Звенигородський	-0,89	7,04	2,30	2,98
П5	Канівський	0,27	4,06	1,68	1,56
П6	Липовецький	-0,89	2,86	0,52	1,52
П7	Радомишльський	-0,99	2,63	0,66	1,31
П8	Сквиірський	-1,48	4,01	1,07	1,96
П9	Тарашанський	-1,47	9,36	2,22	4,18
П10	Уманський	-2,04	17,23	4,63	7,40
П11	Черкаський	-0,10	5,25	1,93	2,00
П12	Чигиринський	0,11	4,84	1,76	1,90
П13	Кам'янецьподільський	-0,24	3,33	1,83	1,33
П14	Балтський	0,46	5,05	2,69	1,98
П15	Брацлавський	-0,26	7,12	1,81	3,02
П16	Вінницький	-1,28	5,42	1,37	2,46
П17	Гайсинський	-2,74	8,53	2,29	4,17
П18	Летичівський	-3,72	4,55	1,04	3,03
П19	Лїтинський	-1,78	1,80	0,61	1,45
П20	Могилївподільський	-1,35	4,75	1,30	2,35
П21	Новоушицький	-4,64	4,18	1,20	3,46
П22	Ольгопільський	-1,10	3,09	1,29	1,52
П23	Проскурівський	0,22	1,37	0,69	0,45
П24	Ямпільський	0,89	3,80	1,92	1,17
П25	Житомирський	-0,22	7,15	2,37	2,98
П26	Володимирволинський	-3,90	2,22	0,04	2,33
П27	Дубенський	-1,34	1,25	0,15	0,98
П28	Заславський	-0,36	4,92	1,28	2,08
П29	Ковельський	-5,69	2,52	-0,12	3,24
П30	Кременецький	-1,39	2,54	0,89	1,50
П31	Луцький	-0,51	1,50	0,54	0,72
П32	Новоградволинський	-0,28	2,15	0,59	0,93
П33	Овруцький	0,01	3,41	1,90	1,47
П34	Острозький	0,09	2,12	0,95	0,79
П35	Рівненський	-2,75	1,75	0,10	1,69
П36	Старокостянтинівський	0,26	1,27	0,78	0,46

Джерела до табл. 1.4.4; 1.4.5 : розраховано автором за табл. 1.4.2; 1.4.3

Таблиця 1.4.6

Описова статистика розрахункового демографічного приросту Лівобережної України по уїздах (1846–1863)

Код	Уїзд	Описова статистика приросту населення %			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
Л1	Полтавський	-0,02	2,84	1,40	1,06
Л2	Гадяцький	-0,35	2,96	1,15	1,23
Л3	Зеньківський	-2,05	2,39	0,93	1,72
Л4	Золотоніський	-0,28	1,19	0,49	0,61
Л5	Кобеляцький	0,56	3,55	1,82	1,11
Л6	Константиноградський	0,15	2,04	1,21	0,73
Л7	Кременчуцький	-0,27	1,95	1,09	0,93
Л8	Лохвицький	-2,65	2,95	0,30	2,45
Л9	Лубенський	0,18	2,86	1,51	1,06
Л10	Миргородський	0,16	2,04	0,99	0,77
Л11	Переяславський	0,09	3,01	1,19	1,19
Л12	Пирятинський	-0,44	0,90	0,36	0,61
Л13	Прилуцький	-0,07	1,93	0,79	0,74
Л14	Роменський	-0,31	1,80	0,59	0,78
Л15	Хорольський	-0,14	2,71	1,30	1,10
Л16	Чернігівський	-1,60	10,56	1,62	5,04
Л17	Борзнянський	0,49	1,99	0,99	0,59
Л18	Глухівський	-0,79	1,55	0,41	0,94
Л19	Городнянський	-0,47	5,46	1,37	2,36
Л20	Козельський	-0,10	2,36	0,71	1,02
Л21	Конотопський	-3,54	3,36	-0,02	2,84
Л22	Кролевецький	-0,82	7,49	1,53	3,39
Л23	Мглинський	-1,07	1,22	0,31	0,88
Л24	Ніжинський	-1,26	2,20	0,66	1,35
Л25	Новгород-сіверський	-1,13	2,45	0,29	1,41
Л26	Новозибківський	-0,08	0,51	0,23	0,23
Л27	Остерський	-2,86	0,96	-0,20	1,54
Л28	Сосницький	-1,07	5,59	1,21	2,55
Л29	Стародубський	-0,19	0,69	0,31	0,40
Л30	Суразький	0,53	1,04	0,69	0,21
Л31	Харківський	1,33	6,41	2,94	2,13
Л32	Ахтирський	0,36	2,10	0,97	0,70
Л33	Богодухівський	-0,80	1,78	0,58	1,20
Л34	Валківський	-1,41	2,03	0,74	1,32
Л35	Вовчанський	-0,61	13,78	3,13	6,03
Л36	Зміївський	-1,46	39,86	8,07	17,81
Л37	Ізюмський	-2,22	10,59	2,55	4,78
Л38	Куп'янський	0,15	31,06	7,14	13,38
Л39	Лебединський	-3,52	8,96	1,02	4,90
Л40	Старобільський	1,73	20,01	6,36	7,73
Л41	Сумський	-2,31	5,93	2,35	3,31

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

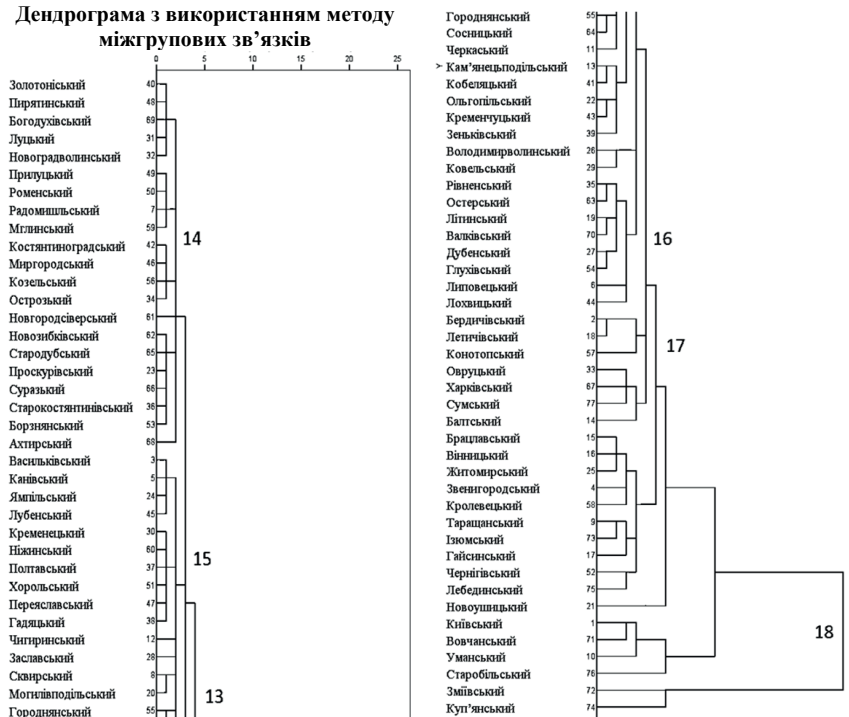

Рис. 1.4.3

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за демографічним приростом (1846 – 1863)

Таблиця 1.4.7

Результати кластерного групування уїздів Лісостепової України за розрахунковим демографічним приростом (1846 – 1863)

Код	Група / уїзд	Описова статистика демографічного приросту %			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
	14 (середньогрупові)	-0,22	1,65	0,64	-
Л4	Золотоніський	-0,28	1,19	0,49	0,61
Л12	Пирятинський	-0,44	0,90	0,36	0,61
Л33	Богодухівський	-0,80	1,78	0,58	1,20
П31	Луцький	-0,51	1,50	0,54	0,72
П32	Новоградволинський	-0,28	2,15	0,59	0,93
Л13	Прилуцький	-0,07	1,93	0,79	0,74
Л14	Роменський	-0,31	1,80	0,59	0,78
П7	Радомишльський	-0,99	2,63	0,66	1,31
Л23	Мглинський	-1,07	1,22	0,31	0,88
Л6	Константиноградський	0,15	2,04	1,21	0,73
Л10	Миргородський	0,16	2,04	0,99	0,77
Л20	Козельський	-0,10	2,36	0,71	1,02
П34	Острозький	0,09	2,12	0,95	0,79
Л25	Новгородсіверський	-1,13	2,45	0,29	1,41
Л26	Новозибківський	-0,08	0,51	0,23	0,23
Л29	Стародубський	-0,19	0,69	0,31	0,40
П23	Проскурівський	0,22	1,37	0,69	0,45
Л30	Суразький	0,53	1,04	0,69	0,21
П36	Старокостянтинівський	0,26	1,27	0,78	0,46
Л17	Борзнянський	0,49	1,99	0,99	0,59
Л32	Ахтирський	0,36	2,10	0,97	0,70
	15 (середньогрупові)	-0,45	3,65	1,37	-
П3	Васильківський	-0,25	4,24	1,51	1,82
П5	Канівський	0,27	4,06	1,68	1,56
П24	Ямпільський	0,89	3,80	1,92	1,17
Л9	Лубенський	0,18	2,86	1,51	1,06
П30	Кременецький	-1,39	2,54	0,89	1,50
Л24	Ніжинський	-1,26	2,20	0,66	1,35
Л1	Полтавський	-0,02	2,84	1,40	1,06
Л15	Хорольський	-0,14	2,71	1,30	1,10
Л11	Переяславський	0,09	3,01	1,19	1,19
Л2	Гадяцький	-0,35	2,96	1,15	1,23
П12	Чигиринський	0,11	4,84	1,76	1,90
П28	Заславський	-0,36	4,92	1,28	2,08
П8	Сквирський	-1,48	4,01	1,07	1,96
П20	Могилівподільський	-1,35	4,75	1,30	2,35
Л19	Городнянський	-0,47	5,46	1,37	2,36
Л28	Сосницький	-1,07	5,59	1,21	2,55
П11	Черкаський	-0,10	5,25	1,93	2,00
П13	Кам'янецьподільський	-0,24	3,33	1,83	1,33
Л5	Кобеляцький	0,56	3,55	1,82	1,11

П22	Ольгопільський	-1,10	3,09	1,29	1,52
Л7	Кременчуцький	-0,27	1,95	1,09	0,93
Л3	Зеньківський	-2,05	2,39	0,93	1,72
	13 (середньогрупові)	-2,41	1,99	0,26	-
П26	Володимирволинський	-3,90	2,22	0,04	2,33
П29	Ковельський	-5,69	2,52	-0,12	3,24
П35	Рівненський	-2,75	1,75	0,10	1,69
Л27	Остерський	-2,86	0,96	-0,20	1,54
П19	Літинський	-1,78	1,80	0,61	1,45
Л34	Валківський	-1,41	2,03	0,74	1,32
П27	Дубенський	-1,34	1,25	0,15	0,98
Л18	Глухівський	-0,79	1,55	0,41	0,94
П6	Липовецький	-0,89	2,86	0,52	1,52
Л8	Лохвицький	-2,65	2,95	0,30	2,45
	16 (середньогрупові)	-1,53	4,76	1,71	-
П2	Бердичівський	-2,95	4,58	1,06	2,73
П18	Летичівський	-3,72	4,55	1,04	3,03
Л21	Конотопський	-3,54	3,36	-0,02	2,84
П33	Овруцький	0,01	3,41	1,90	1,47
Л31	Харківський	1,33	6,41	2,94	2,13
Л41	Сумський	-2,31	5,93	2,35	3,31
П14	Балтський	0,46	5,05	2,69	1,98
	17 (середньогрупові)	-1,79	7,85	1,84	-
П15	Брацлавський	-0,26	7,12	1,81	3,02
П16	Вінницький	-1,28	5,42	1,37	2,46
П25	Житомирський	-0,22	7,15	2,37	2,98
П4	Звенигородський	-0,89	7,04	2,30	2,98
Л22	Кролевецький	-0,82	7,49	1,53	3,39
П9	Таращанський	-1,47	9,36	2,22	4,18
Л37	Ізюмський	-2,22	10,59	2,55	4,78
П17	Гайсинський	-2,74	8,53	2,29	4,17
Л16	Чернігівський	-1,60	10,56	1,62	5,04
Л39	Лебединський	-3,52	8,96	1,02	4,90
П21	Новоушицький	-4,64	4,18	1,20	3,46
	18 (середньогрупові)	-0,92	22,75	5,39	-
П1	Київський	-3,31	14,56	3,03	6,76
Л35	Вовчанський	-0,61	13,78	3,13	6,03
П10	Уманський	-2,04	17,23	4,63	7,40
Л40	Старобільський	1,73	20,01	6,36	7,73
Л36	Зміївський	-1,46	39,86	8,07	17,81
Л38	Куп'янський	0,15	31,06	7,14	13,38
	Середньовибіркові	-0,96	5,08	1,44	-

Джерело: розраховано автором за табл. 1.4.5; 1.4.6; рис. 1.4.3.

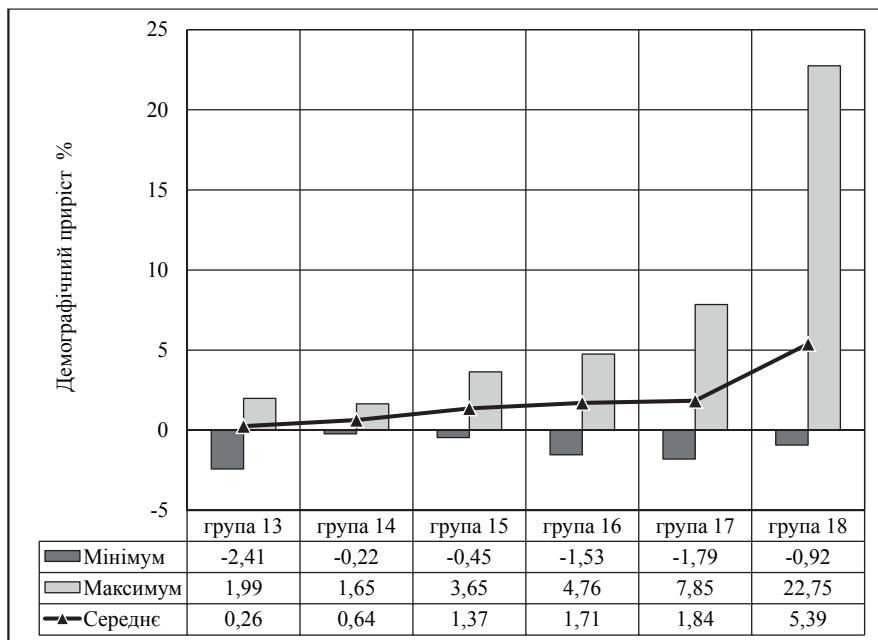

Рис. 1.4.4

Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за описовою статистикою демографічного приросту (1846 – 1863)

Рис. 1.4.5

Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостепової України за демографічним приростом (1846 – 1863)

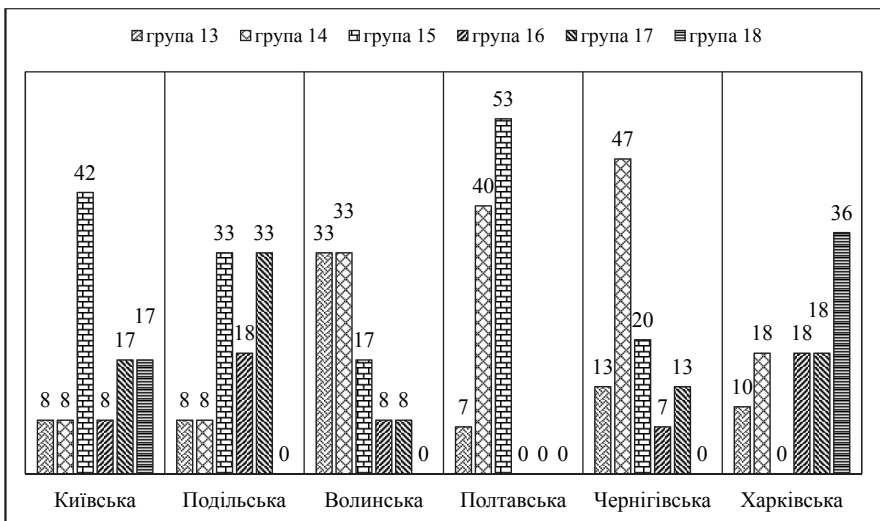

Рис. 1.4.6

Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами демографічного приросту (% уїздів групи до кількості уїздів губернії)

Джерело до рис. 1.4.5; 1.4.6: розраховано автором за табл. 1.4.6.

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці					
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська
Київська	0	726	2245	1788	2336	2330
Подільська	726	0	2231	2838	2236	2714
Волинська	2245	2231	0	2149	631	2539
Полтавська	1788	2838	2149	0	1392	5246
Чернігівська	2336	2236	631	1392	0	2692
Харківська	2330	2714	2539	5246	2692	0

Рис. 1.4.7

Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп демографічного приросту

Таблиця 1.5.1

**Темпи зростання населення Правобережної України у 1846 – 1863 рр.
(±% до 1846)**

Код	Губернія / уїзд	±% до 1846 р.			
		1851	1856	1858	1863
n	1	2	3	4	5
Київська: разом		-5,4	3,1	12,4	16,3
П1	Київський	-16,5	-7,9	18,9	24,1
П2	Бердичівський	-14,8	4,7	9,3	13,2
П3	Васильківський	2,2	0,9	9,5	6,1
П4	Звенигородський	3,3	16,8	33,2	28,3
П5	Канівський	1,4	3,6	11,9	-7,1
П6	Липовецький	-4,5	9,2	9,5	27,3
П7	Радомишльський	-4,9	-0,7	4,3	1,0
П8	Сквирянський	-7,4	-3,9	3,8	17,6
П9	Тарашанський	-7,3	-6,7	10,7	31,2
П10	Уманський	-10,2	8,3	45,6	56,9
П11	Черкаський	-0,5	6,3	17,4	28,8
П12	Чигиринський	1,6	9,2	19,7	20,4
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>21,6</i>	<i>25,9</i>	<i>38,9</i>
<i>Києво-Под. військове поселен.</i>		<i>-11,3</i>	<i>13,7</i>	<i>скасов.</i>	<i>скасов.</i>
Подільська: разом		2,5	12,4	13,5	21,3
П13	Кам'янецьподільський	-1,2	7,1	10,9	29,5
П14	Балтський	9,3	36,9	49,2	60,9
П15	Брацлавський	3,9	2,4	17,1	24,2
П16	Вінницький	3,1	-3,6	6,9	13,7
П17	Гайсинський	-13,7	2,1	19,5	26,8
П18	Летичівський	-18,6	-0,1	4,7	9,4
П19	Літинський	1,7	10,8	6,9	13,5
П20	Могилівподільський	-6,8	-8,3	0,4	7,3
П21	Новоушицький	12,4	35,8	23,2	29,1
П22	Ольгопільський	-5,5	9,1	11,7	20,8
П23	Проскурівський	4,9	6,1	6,6	13,9
П24	Ямпільський	6,3	11,1	19,5	27,7
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>46,9</i>	<i>71,4</i>	<i>84,9</i>
<i>Києво-Под. військове поселен.</i>		<i>243,9</i>	<i>276,1</i>	<i>скасов.</i>	<i>скасов.</i>
Волинська: разом		3,9	6,1	8,1	13,4
П25	Житомирський	-1,1	1,4	15,8	34,9
П26	Володимирволинський	11,1	11,7	3,1	6,6
П27	Дубенський	-0,73	1,1	-1,7	4,5
П28	Заславський	4,2	6,1	16,6	14,4
П29	Ковельський	12,6	13,7	0,8	9,5
П30	Кременецький	-6,9	-5,3	-0,5	5,4
П31	Луцький	3,4	6,7	9,9	7,1
П32	Новоградволинський	1,9	4,9	9,5	7,9
П33	Овруцький	14,3	18,4	26,5	26,5
П34	Острозький	2,5	3,1	5,7	9,5

n	1	2	3	4	5
ПЗ5	Рівненський	3,2	4,9	-0,9	7,8
ПЗ6	Старокостянтинівський	1,3	3,8	5,1	11,8
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>0,14</i>	<i>6,6</i>	<i>41,2</i>
Правобережна Україна		0,1	7,1	11,5	17,1

Таблиця 1.5.2

**Темпи зростання населення Лівобережної України у 1846 – 1863 рр.
(±% до 1846)**

Код	Губернія / уїзд	±% до 1846 р.			
		1851	1856	1858	1863
n	1	2	3	4	5
<i>Полтавська: разом</i>		<i>-1,1</i>	<i>4,3</i>	<i>7,7</i>	<i>13,3</i>
Л1	Полтавський	-0,1	4,2	10,1	18,7
Л2	Гадяцький	-1,8	2,2	8,2	16,9
Л3	Зеньківський	-10,2	-3,7	-0,6	11,3
Л4	Золотоніський	-0,1	5,9	7,6	6,1
Л5	Кобеляцький	2,8	12,1	14,9	35,2
Л6	Константиноградський	5,8	11,1	15,5	16,4
Л7	Кременчуцький	-1,4	7,7	9,1	19,6
Л8	Лохвицький	-13,3	-0,5	-3,7	-1,8
Л9	Лубенський	5,6	6,5	12,6	18,9
Л10	Миргородський	0,88	5,1	9,4	11,7
Л11	Переяславський	0,45	2,3	8,5	12,5
Л12	Пирятинський	-0,7	3,4	4,7	2,4
Л13	Прилуцький	-0,4	3,5	7,5	12,3
Л14	Роменський	-1,5	1,8	5,5	6,6
Л15	Хорольський	-0,7	3,3	8,9	15,1
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>8,8</i>	<i>20,1</i>	<i>31,1</i>
<i>Чернігівська: разом</i>		<i>-2,1</i>	<i>-0,1</i>	<i>4,9</i>	<i>6,1</i>
Л16	Чернігівський	-2,7	-4,9	15,2	5,9
Л17	Борзнянський	-2,5	5,9	7,5	18,2
Л18	Глухівський	-0,3	5,3	3,7	11,7
Л19	Городнянський	-2,4	0,28	11,2	17,4
Л20	Козельський	0,6	0,1	4,8	5,6
Л21	Конотопський	-11,4	-4,5	1,9	-16,1
Л22	Кролевецький	-4,1	0,4	15,4	14,9
Л23	Мглинський	-5,3	-4,9	-2,6	1,5
Л24	Ніжинський	-6,2	-6,1	-1,9	5,7
Л25	Новгородсіверський	-2,6	-3,8	0,9	-4,8
Л26	Новозибківський	2,6	4,1	3,9	5,7
Л27	Остерський	0,2	0,8	-4,9	-0,4
Л28	Сосницький	-5,3	-2,6	8,3	8,9
Л29	Стародубський	2,4	1,5	1,4	4,5
Л30	Суразький	2,8	8,1	9,4	13,5

п	1	2	3	4	5
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	-	-	-
Харківська: разом		-4,1	5,4	11,11	11,62
Л31	Харківський	17,9	28,4	44,8	56,4
Л32	Ахтирський	10,5	16,3	17,1	19,7
Л33	Богодухівський	-2,7	5,9	9,4	5,1
Л34	Валківський	2,5	12,9	9,7	17,2
Л35	Вовчанський	-1,8	5,7	34,8	30,65
Л36	Зміївський	-7,3	-0,2	79,3	74,2
Л37	Ізюмський	-11,1	-2,6	18,1	24,6
Л38	Куп'янський	6,3	15,2	86,7	88,1
Л39	Лебединський	-17,6	-11,9	3,8	-9,11
Л40	Старобільський	24,8	41,4	97,9	115,1
Л41	Сумський	25,7	35,8	51,8	34,3
<i>У т.ч. міста</i>		<i>дані від.</i>	<i>12,4</i>	<i>24,2</i>	<i>36,7</i>
<i>Українське військ. поселення</i>		<i>-14,9</i>	<i>-1,13</i>	<i>скасов.</i>	<i>скасов.</i>
Лівобережна Україна: разом		-2,4	3,3	7,9	10,5

Джерело до табл. 1.5.1; 1.5.2: розраховано автором за табл. 1.2.1; 1.2.2

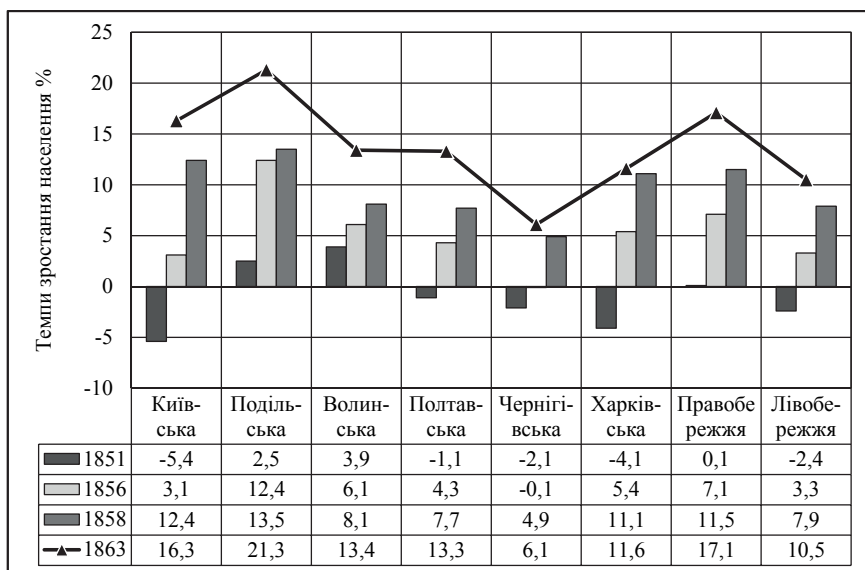

Рис. 1.5.1

Діаграма темпів зростання населення губерній Лівобережної України (±% до 1846)

Таблиця 1.5.3

**Описова статистика темпів зростання населення Правобережної України
по уїздах ($\pm\%$ до 1846)**

Код	Уїзд	Описова статистика темпів зростання населення			
		Мінімум %	Максимум %	Середнє %	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
П1	Київський	-16,50	24,10	4,65	19,88
П2	Бердичівський	-14,80	13,20	3,10	12,43
П3	Васильківський	0,90	9,50	4,68	3,90
П4	Звенигородський	3,30	33,20	20,40	13,31
П5	Канівський	-7,10	11,90	2,45	7,81
П6	Липовецький	-4,50	27,30	10,38	13,04
П7	Радомишльський	-4,90	4,30	-0,08	3,83
П8	Сквирийський	-7,40	17,60	2,53	11,09
П9	Таращанський	-7,30	31,20	6,98	18,18
П10	Уманський	-10,20	56,90	25,15	31,41
П11	Черкаський	-0,50	28,80	13,00	12,86
П12	Чигиринський	1,60	20,40	12,73	9,01
П13	Кам'янецьподільський	-1,20	29,50	11,58	12,97
П14	Балтський	9,30	60,90	39,08	22,14
П15	Брацлавський	2,40	24,20	11,90	10,53
П16	Вінницький	-3,60	13,70	5,03	7,23
П17	Гайсинський	-13,70	26,80	8,68	18,16
П18	Летичівський	-18,60	9,40	-1,15	12,26
П19	Літинський	1,70	13,50	8,23	5,12
П20	Могилівподільський	-8,30	7,30	-1,85	7,19
П21	Новоушицький	12,40	35,80	25,13	9,92
П22	Ольгопільський	-5,50	20,80	9,03	10,91
П23	Проскурівський	4,90	13,90	7,88	4,08
П24	Ямпільський	6,30	27,70	16,15	9,44
П25	Житомирський	-1,10	34,90	12,75	16,54
П26	Володимирволинський	3,10	11,70	8,13	4,05
П27	Дубенський	-1,70	4,50	0,79	2,73
П28	Заславський	4,20	16,60	10,33	6,09
П29	Ковельський	0,80	13,70	9,15	5,84
П30	Кременецький	-6,90	5,40	-1,83	5,53
П31	Луцький	3,40	9,90	6,78	2,66
П32	Новоградволинський	1,90	9,50	6,05	3,36
П33	Овруцький	14,30	26,50	21,43	6,09
П34	Острозький	2,50	9,50	5,20	3,19
П35	Рівненський	-0,90	7,80	3,75	3,64
П36	Старокостянтинівський	1,30	11,80	5,50	4,49

Таблиця 1.5.4

**Описова статистика темпів зростання населення Лівобережної України
по уїздах ($\pm\%$ до 1846)**

Код	Уїзд	Описова статистика темпів зростання населення			
		Мінімум %	Максимум %	Середнє %	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
Л1	Полтавський	-0,10	18,70	8,23	8,14
Л2	Гадяцький	-1,80	16,90	6,38	8,13
Л3	Зеньківський	-10,20	11,30	-0,80	9,00
Л4	Золотоніський	-0,10	7,60	4,88	3,40
Л5	Кобеляцький	2,80	35,20	16,25	13,65
Л6	Константиноградський	5,80	16,40	12,20	4,85
Л7	Кременчуцький	-1,40	19,60	8,75	8,60
Л8	Лохвицький	-13,30	-0,50	-4,83	5,80
Л9	Лубенський	5,60	18,90	10,90	6,17
Л10	Миргородський	0,88	11,70	6,77	4,79
Л11	Переяславський	0,45	12,50	5,94	5,57
Л12	Пирятинський	-0,70	4,70	2,45	2,30
Л13	Прилуцький	-0,40	12,30	5,73	5,44
Л14	Роменський	-1,50	6,60	3,10	3,69
Л15	Хорольський	-0,70	15,10	6,65	6,87
Л16	Чернігівський	-4,90	15,20	3,38	9,16
Л17	Борзнянський	-2,50	18,20	7,28	8,50
Л18	Глухівський	-0,30	11,70	5,10	4,99
Л19	Городнянський	-2,40	17,40	6,62	9,29
Л20	Козельський	0,10	5,60	2,78	2,83
Л21	Конотопський	-16,10	1,90	-7,53	7,89
Л22	Кролевецький	-4,10	15,40	6,65	9,99
Л23	Мглинський	-5,30	1,50	-2,83	3,12
Л24	Ніжинський	-6,20	5,70	-2,13	5,59
Л25	Новгородсїверський	-4,80	0,90	-2,58	2,49
Л26	Новозібківський	2,60	5,70	4,08	1,27
Л27	Остерський	-4,90	0,80	-1,08	2,60
Л28	Сосницький	-5,30	8,90	2,33	7,33
Л29	Стародубський	1,40	4,50	2,45	1,44
Л30	Суразький	2,80	13,50	8,45	4,41
Л31	Харківський	17,90	56,40	36,88	17,09
Л32	Ахтирський	10,50	19,70	15,90	3,88
Л33	Богодубівський	-2,70	9,40	4,43	5,10
Л34	Валківський	2,50	17,20	10,58	6,20
Л35	Вовчанський	-1,80	34,80	17,34	18,11
Л36	Зміївський	-7,30	79,30	36,50	46,61

ЛЗ7	Ізюмський	-11,10	24,60	7,25	16,86
ЛЗ8	Куп'янський	6,30	88,10	49,08	44,41
ЛЗ9	Лебединський	-17,60	3,80	-8,70	9,05
Л40	Старобільський	24,80	115,10	69,80	43,49
Л41	Сумський	25,70	51,80	36,90	10,88
Середньовібіркові		-0,42	20,34	9,79	-

Джерела до табл. 1.5.4: розраховано автором за табл. 1.5.1; 1.5.2.

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

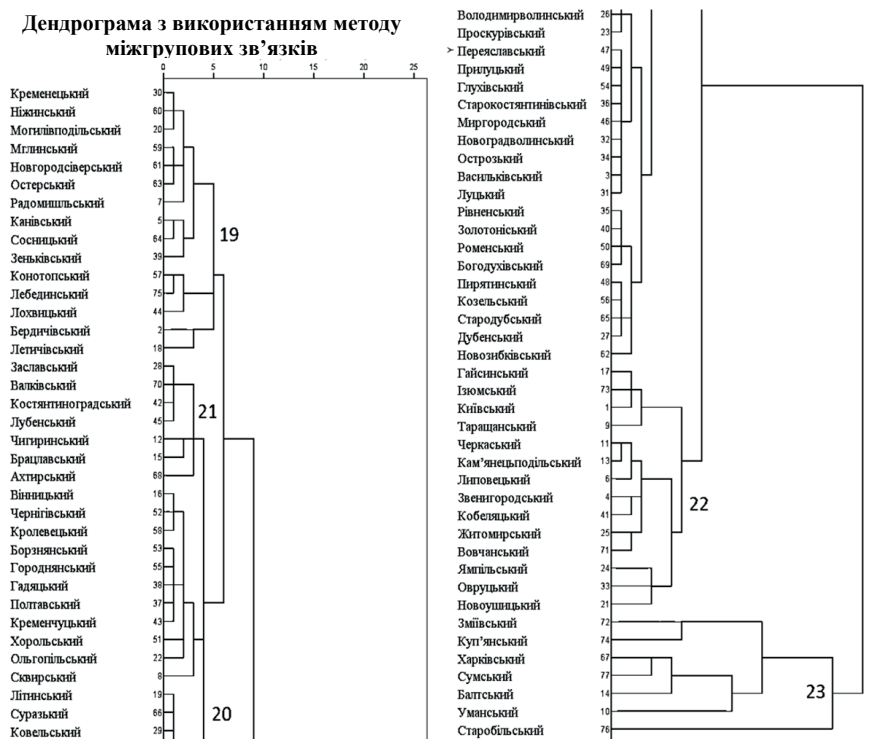

Рис. 1.5.2

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення (1846 – 1863)

Таблиця 1.5.5

Результати групування уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. ($\pm\%$ до 1846)

Код	Кластерна група / уїзд	Описова статистика темпів зростання населення %			
		Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
n	1	2	3	4	5
	19(середньогрупові)	-9,62	5,72	-1,83	-
ПЗ0	Кременецький	-6,90	5,40	-1,83	5,53
Л24	Ніжинський	-6,20	5,70	-2,13	5,59
П20	Могилівподільський	-8,30	7,30	-1,85	7,19
Л23	Мглинський	-5,30	1,50	-2,83	3,12
Л25	Новгородсіверський	-4,80	0,90	-2,58	2,49
Л27	Остерський	-4,90	0,80	-1,08	2,60
П7	Радомишльський	-4,90	4,30	-0,08	3,83
П5	Канівський	-7,10	11,90	2,45	7,81
Л28	Сосницький	-5,30	8,90	2,33	7,33
Л3	Зенківський	-10,20	11,30	-0,80	9,00
Л21	Конотопський	-16,10	1,90	-7,53	7,89
Л39	Лебединський	-17,60	3,80	-8,70	9,05
Л8	Лохвицький	-13,30	-0,50	-4,83	5,80
П2	Бердичівський	-14,80	13,20	3,10	12,43
П18	Летичівський	-18,60	9,40	-1,15	12,26
	21(середньогрупові)	4,66	19,06	12,08	-
П28	Заславський	4,20	16,60	10,33	6,09
Л34	Валківський	2,50	17,20	10,58	6,20
Л6	Константиноградський	5,80	16,40	12,20	4,85
Л9	Лубенський	5,60	18,90	10,90	6,17
П12	Чигиринський	1,60	20,40	12,73	9,01
П15	Брацлавський	2,40	24,20	11,90	10,53
Л32	Ахтирський	10,50	19,70	15,90	3,88
	20(середньогрупові)	-0,41	12,05	5,67	-
П16	Вінницький	-3,60	13,70	5,03	7,23
Л16	Чернігівський	-4,90	15,20	3,38	9,16
Л22	Кролевецький	-4,10	15,40	6,65	9,99
Л17	Борзнянський	-2,50	18,20	7,28	8,50
Л19	Городнянський	-2,40	17,40	6,62	9,29
Л2	Гадяцький	-1,80	16,90	6,38	8,13
Л1	Полтавський	-0,10	18,70	8,23	8,14
Л7	Кременчуцький	-1,40	19,60	8,75	8,60
Л15	Хорольський	-0,70	15,10	6,65	6,87
П22	Ольгопільський	-5,50	20,80	9,03	10,91
П8	Сквирський	-7,40	17,60	2,53	11,09
П19	Літинський	1,70	13,50	8,23	5,12
Л30	Суразький	2,80	13,50	8,45	4,41
П29	Ковельський	0,80	13,70	9,15	5,84
П26	Володимирволинський	3,10	11,70	8,13	4,05
П23	Проскурівський	4,90	13,90	7,88	4,08
Л11	Переяславський	0,45	12,50	5,94	5,57

n	1	2	3	4	5
Л13	Прилуцький	-0,40	12,30	5,73	5,44
Л18	Глухівський	-0,30	11,70	5,10	4,99
П36	Старокостянтинівський	1,30	11,80	5,50	4,49
Л10	Миргородський	0,88	11,70	6,77	4,79
П32	Новоградволинський	1,90	9,50	6,05	3,36
П34	Острозький	2,50	9,50	5,20	3,19
П3	Васильківський	0,90	9,50	4,68	3,90
П31	Луцький	3,40	9,90	6,78	2,66
П35	Рівненський	-0,90	7,80	3,75	3,64
Л4	Золотоніський	-0,10	7,60	4,88	3,40
Л14	Роменський	-1,50	6,60	3,10	3,69
Л33	Богодучівський	-2,70	9,40	4,43	5,10
Л12	Пирятинський	-0,70	4,70	2,45	2,30
Л20	Козельський	0,10	5,60	2,78	2,83
Л29	Стародубський	1,40	4,50	2,45	1,44
П27	Дубенський	-1,70	4,50	0,79	2,73
Л26	Новозибківський	2,60	5,70	4,08	1,27
<i>22(середньогрупові)</i>		-1,33	30,03	13,71	-
П24	Ямпільський	6,30	27,70	16,15	9,44
П33	Овруцький	14,30	26,50	21,43	6,09
П21	Новоушицький	12,40	35,80	25,13	9,92
П17	Гайсинський	-13,70	26,80	8,68	18,16
Л37	Ізюмський	-11,10	24,60	7,25	16,86
П1	Київський	-16,50	24,10	4,65	19,88
П4	Звенигородський	3,30	33,20	20,40	13,31
Л5	Кобеляцький	2,80	35,20	16,25	13,65
П25	Житомирський	-1,10	34,90	12,75	16,54
Л35	Вовчанський	-1,80	34,80	17,34	18,11
П11	Черкаський	-0,50	28,80	13,00	12,86
П13	Кам'янецьподільський	-1,20	29,50	11,58	12,97
П6	Липовецький	-4,50	27,30	10,38	13,04
П9	Таращанський	-7,30	31,20	6,98	18,18
<i>23 (середньогрупові)</i>		9,50	72,64	41,91	-
Л36	Зміївський	-7,30	79,30	36,50	46,61
Л38	Куп'янський	6,30	88,10	49,08	44,41
Л31	Харківський	17,90	56,40	36,88	17,09
Л41	Сумський	25,70	51,80	36,90	10,88
П14	Балтський	9,30	60,90	39,08	22,14
П10	Уманський	-10,20	56,90	25,15	31,41
Л40	Старобільський	24,80	115,10	69,80	43,49
Середньовибіркові		-0,42	20,34	9,79	-

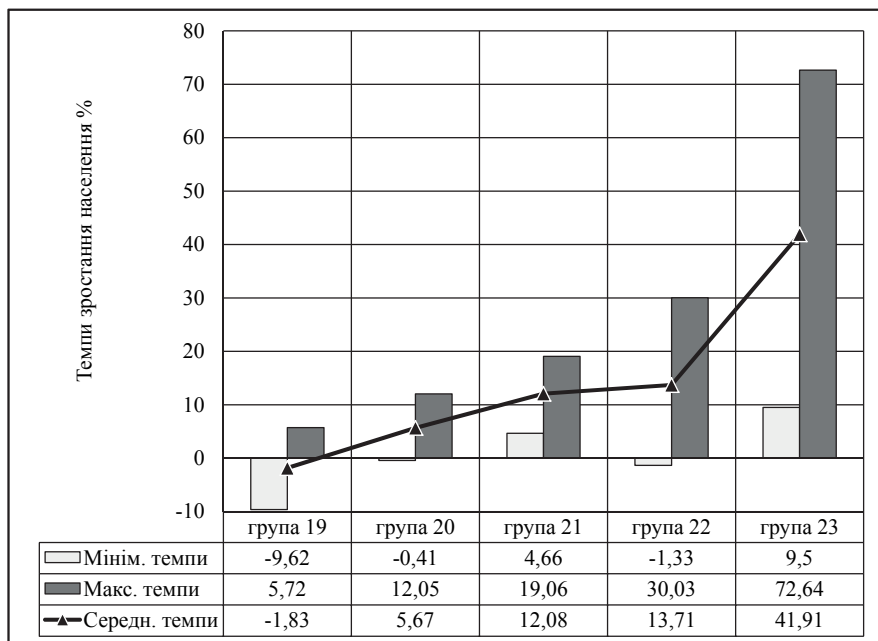

Рис. 1.5.3

Ранжована діаграма кластерних груп уїздів Лісостепової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. ($\pm\%$ до 1846)

Джерело до рис. 1.5.3: розраховано автором за табл. 1.5.5.

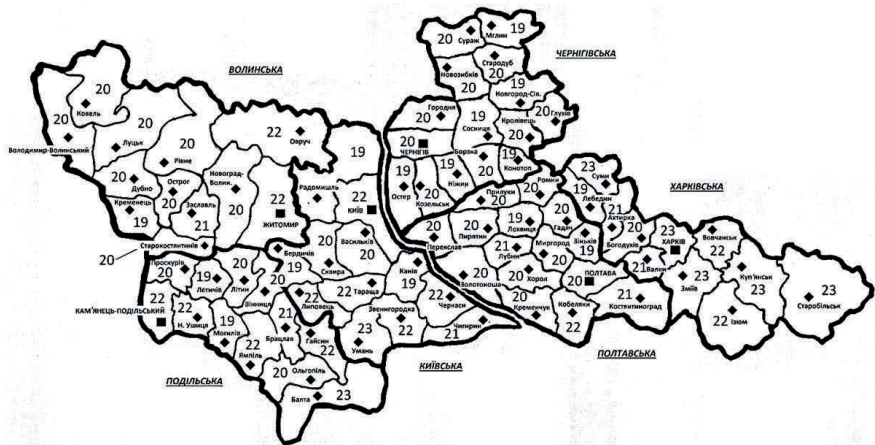

Рис. 1.5.4

Просторовий розподіл кластерних груп уїздів Лісостенової України за темпами зростання населення у 1846 – 1863 рр. ($\pm\%$ до 1846)

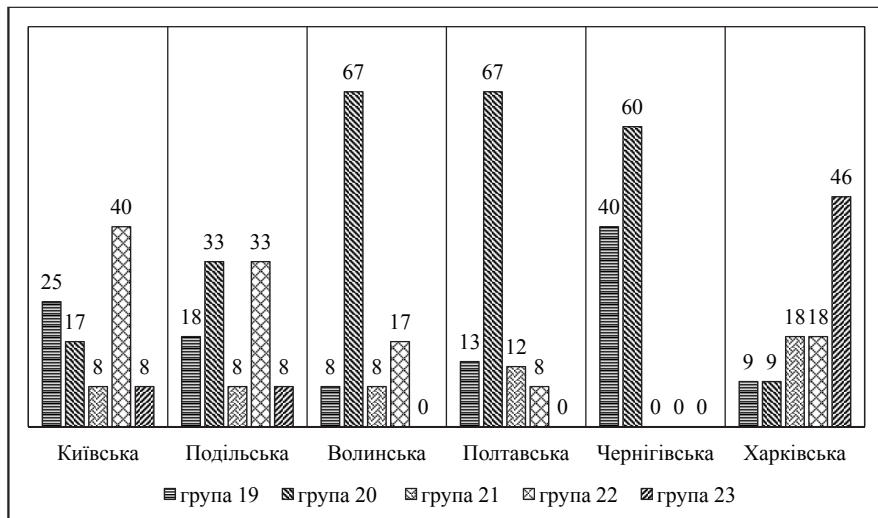
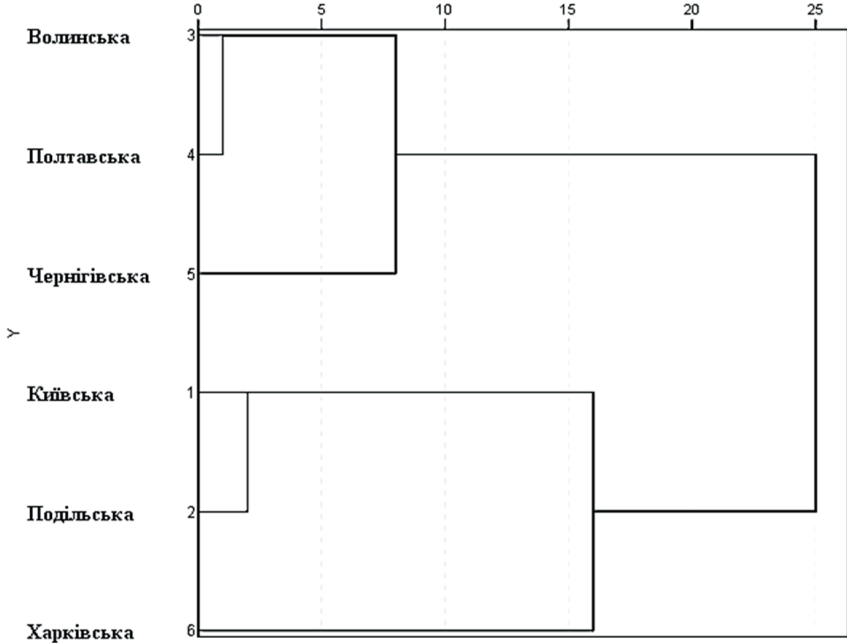

Рис. 1.5.6

Структура губерній Українського Лісостепу за кластерними групами темпів зростання населення у 1846 – 1863 рр. ($\pm\%$ до 1846)

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці					
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська
Київська	0	354	3382	3748	3802	2348
Подільська	354	0	1576	1886	2430	2426
Волинська	3382	1576	0	122	1426	5582
Полтавська	3748	1886	122	0	986	5632
Чернігівська	3802	2430	1426	986	0	6326
Харківська	2348	2426	5582	5632	6326	0

Рис. 1.5.7

Класифікація губерній Лісостепової України за внутрішньою структурою кластерних груп темпів зростання населення у 1846 – 1863 рр. ($\pm\%$ до 1846)

Таблиця 1.6.1

Зведена матриця приналежності уїздів Лісостепової України до кластерних груп демографічної статистики (1846 - 1863)

Код	№	Уїзд / кластерна група	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
П1	1	Київський	0	0	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0
П2	2	Бердичівський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10
П3	3	Васильківський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П4	4	Звенигородський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10
П5	5	Канівський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П6	6	Липовецький	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П7	7	Радомишльський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П8	8	Сквирський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П9	9	Таращанський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10
П10	10	Уманський	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
П11	11	Черкаський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П12	12	Чигиринський	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П13	13	Кам'янецьпод.	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10
П14	14	Балтський	0	0	0	0	10	0	10	0	0	0	0	0
П15	15	Брацлавський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П16	16	Вінницький	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П17	17	Гайсинський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П18	18	Летичівський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П19	19	Літинський	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П20	20	Могилівпод.	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П21	21	Новоушицький	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П22	22	Ольгопільський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П23	23	Проскурівський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П24	24	Ямпільський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П25	25	Житомирський	0	0	0	0	10	0	10	0	0	0	0	0
П26	26	Володимирвол.	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0
П27	27	Дубенський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
П28	28	Заславський	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П29	29	Ковельський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
П30	30	Кременецький	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0	0
П31	31	Луцький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
П32	32	Новоградвол	0	0	0	10	0	10	0	0	0	0	0	0
П33	33	Овруцький	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0
П34	34	Острозький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
П35	35	Рівненський	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
П36	36	Старокостянтин.	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л1	37	Полтавський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л2	38	Гадяцький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л3	39	Зеньківський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Л4	40	Золотоніський	0	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л5	41	Кобеляцький	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л6	42	Костянтиноград.	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0

Код	№	Уїзд / кластерна група	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Л7	43	Кременчуцький	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л8	44	Лохвицький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л9	45	Лубенський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л10	46	Миргородський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л11	47	Переяславський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л12	48	Пирятинський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л13	49	Прилуцький	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л14	50	Роменський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Л15	51	Хорольський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л16	52	Чернігівський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л17	53	Борзнянський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л18	54	Глухівський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л19	55	Городнянський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л20	56	Козельський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л21	57	Конотопський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л22	58	Кролевецький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л23	59	Мглинський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л24	60	Нїжинський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л25	61	Новгородсївер.	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л26	62	Новозибківський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	10	0	0
Л27	63	Остерський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
Л28	64	Сосницький	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л29	65	Стародубський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л30	66	Суразький	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л31	67	Харківський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л32	68	Ахтирський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л33	69	Богодухівський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л34	70	Валківський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л35	71	Вовчанський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л36	72	Змїївський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
Л37	73	Ізюмський	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0	0	0
Л38	74	Куп'янський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0
Л39	75	Лебединський	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
Л40	76	Старобільський	0	0	0	0	10	10	0	0	0	0	0	0
Л41	77	Сумський	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0

Код	№	Уїзд / кластерна група	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
П1	1	Київський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	10	0
П2	2	Бердичівський	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0	0
П3	3	Васильківський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
П4	4	Звенигородський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
П5	5	Канївський	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
П6	6	Липовецький	10	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0
П7	7	Радомишльський	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0
П8	8	Сквирський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
П9	9	Таращанський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
П10	10	Уманський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10

Код	№	Уїзд / кластерна група	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
П11	11	Черкаський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П12	12	Чигиринський	0	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0
П13	13	Кам'янецьпод.	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П14	14	Балтський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10
П15	15	Брацлавський	0	0	0	0	10	0	0	0	10	0	0
П16	16	Вінницький	0	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0
П17	17	Гайсинський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
П18	18	Летичівський	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0	0
П19	19	Літинський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П20	20	Могилівпод.	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
П21	21	Новоушицький	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
П22	22	Ольгопільський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
П23	23	Проскурівський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П24	24	Ямпільський	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
П25	25	Житомирський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
П26	26	Володимирвол.	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П27	27	Дубенський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П28	28	Заславський	0	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0
П29	29	Ковельський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П30	30	Кременецький	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
П31	31	Луцький	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П32	32	Новоградвол.	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П33	33	Овруцький	0	0	0	10	0	0	0	0	0	10	0
П34	34	Острозький	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П35	35	Рівненський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
П36	36	Старокостянт.	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л1	37	Полтавський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л2	38	Гадяцький	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л3	39	Зеньківський	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
Л4	40	Золотоніський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л5	41	Кобеляцький	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0
Л6	42	Константиногр.	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л7	43	Кременчуцький	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л8	44	Лохвицький	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л9	45	Лубенський	0	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0
Л10	46	Миргородський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л11	47	Переяславський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л12	48	Пирятинський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л13	49	Прилуцький	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л14	50	Роменський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л15	51	Хорольський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л16	52	Чернігівський	0	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0
Л17	53	Борзнянський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л18	54	Глухівський	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л19	55	Городнянський	0	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0
Л20	56	Козельський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л21	57	Конотопський	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0	0
Л22	58	Кролевецький	0	0	0	0	10	0	0	10	0	0	0

Код	№	Уїзд / кластерна група	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Л23	59	Мглинський	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л24	60	Нїжинський	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
Л25	61	Новгородсївер.	0	10	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л26	62	Новозибківський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л27	63	Остерський	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0
Л28	64	Сосницький	0	0	10	0	0	0	10	0	0	0	0
Л29	65	Стародубський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л30	66	Суразький	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л31	67	Харківський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10
Л32	68	Ахтирський	0	10	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л33	69	Богодухівський	0	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0
Л34	70	Валківський	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0
Л35	71	Вовчанський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	10	0
Л36	72	Змїївський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10
Л37	73	Ізюмський	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10	0
Л38	74	Куп'янський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10
Л39	75	Лебедїнський	0	0	0	0	10	0	10	0	0	0	0
Л40	76	Старобільський	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	10
Л41	77	Сумський	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	10

Таблиця 1.6.2

Факторні ваги

Кластерна група	Фактор									
	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7	Ф8	Ф9	Ф10
1	2,30	-0,12	1,36	-0,98	-0,72	0,18	1,73	0,88	1,72	0,23
2	-0,63	-0,54	0,15	-0,86	2,46	-0,60	-0,40	0,05	-1,39	-0,42
3	-0,63	0,86	-0,33	2,38	-1,24	-0,90	-0,36	-0,03	0,05	2,61
4	-0,16	0,81	-0,41	-0,34	-0,07	1,90	-0,45	-0,46	-0,28	-1,68
5	-0,63	-0,61	-0,47	-0,04	-0,32	-0,28	-0,34	-0,20	0,24	-0,64
6	-0,36	-0,47	-0,58	-0,12	-0,20	-0,35	-0,07	-0,58	-0,02	-0,61
7	-0,14	-0,26	-0,26	-0,16	-0,54	0,46	-1,38	3,06	0,34	-0,51
8	-0,99	-0,64	-0,03	-0,20	-0,27	-0,82	3,24	-0,74	-0,70	-0,07
9	-0,40	-0,39	-0,77	0,05	-0,45	-0,55	-0,13	-0,57	-0,25	-0,43
10	2,35	-0,43	-0,15	-1,05	-0,78	-0,40	-1,00	-0,64	-0,90	0,70
11	-0,38	2,05	-0,01	-0,55	2,31	-0,23	-0,53	-0,54	1,96	1,09
12	-0,41	-0,53	1,31	1,77	-0,25	1,39	-0,47	-0,30	-0,97	-0,35
13	-0,69	-0,75	-0,05	-0,25	0,21	-0,35	0,31	2,36	-0,88	0,87
14	2,08	-0,71	-0,08	2,00	0,81	-0,25	-0,61	-1,09	0,02	-0,85
15	-0,29	3,04	1,30	-0,93	-1,22	-0,46	-0,12	-0,26	-1,46	-0,61
16	-0,54	-0,57	0,25	-0,01	0,07	-0,48	-0,27	-0,51	1,66	-0,21
17	-0,14	-0,87	-0,54	-0,56	1,03	1,91	0,48	-0,31	-0,11	1,67
18	-0,57	-0,28	-0,96	-0,33	-0,93	-0,50	0,21	-0,30	0,64	-0,89
19	-0,68	-0,81	3,36	0,29	0,39	-0,37	-0,35	-0,07	0,32	-0,12
20	1,25	1,41	-1,09	1,56	1,35	-0,29	1,49	1,34	-0,65	-0,83
21	0,60	-0,41	-0,59	-1,41	-0,19	-0,91	-0,93	-0,55	-1,19	1,24
22	-0,33	0,32	-0,49	-0,21	-0,77	2,71	0,45	-0,49	0,23	0,73
23	2,30	-0,12	1,36	-0,98	-0,72	0,18	1,73	0,88	1,72	0,23

Таблиця 1.6.3

Факторні групи

Факторна група / уїзд	Фактор									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
f1										
Стародубський	0,935									
Пирятинський	0,935									
Луцький	0,935									
Богодухівський	0,935									
Борзнянський	0,935									
Ахтирський	0,859									
Новозибківськ.	0,845									
Новгородсв-й	0,709									
Кролевецький	0,674									
Хорольський	0,658									
Миргородський	0,615									
Острозький	0,612									
Лубенський	0,581									
Константиногр.	0,568									
Валківський	0,534									
f2										
Сквирський		0,864								
Полтавський		0,864								
Кременчуцький		0,864								
Васильківський		0,858								
Ольгопільський		0,858								
Гадяцький		0,749								
Кобеляцький		0,736								
Ямпільський		0,730								
Черкаський		0,730								
Канівський		0,604								
Заславський		0,485								
Чигиринський		0,485								
f3										
Зенківський			0,859							
Могилівпод.			0,718							
Сосницький			0,702							
Ніжинський			0,689							
Конотопський			0,566							
Лохвицький			0,546							
Мглинський			0,541							
Бердичівський			0,522							
Кременецький			0,477							
f4										
Роменський				0,904						
Проскурівський				0,904						
Радомишльськ.				0,756						
Золотоніський				0,702						

Новоградволин.				0,364					
f5									
Вінницький				0,839					
Прилуцький				0,812					
Старокнт.				0,812					
Літинський				0,742					
Лебединський				0,726					
f6									
Таращанський					0,929				
Звенигородськ.					0,929				
Ізюмський					0,820				
Кам'янецьпод.					0,651				
Новоушицький					0,600				
Житомирський					0,563				
f7									
Чернігівський						0,813			
Глухівський						0,793			
Городнянський						0,743			
Козельський						0,685			
Суразький						0,685			
Вовчанський						0,660			
Володимирвол.						0,549			
Переяславський						0,494			
f8									
Дубенський							0,895		
Ковельський							0,895		
Рівненський							0,797		
Остерський							0,729		
f9									
Сумський								0,816	
Летичівський								0,663	
Харківський								0,621	
Зміївський								0,508	
Куп'янський								0,508	
Балтський								0,453	
Овруцький								0,420	
<i>Старобільський</i>								0,291	
<i>Уманський</i>								0,205	
<i>Київський</i>								0,102	
f10									
Брацлавський									0,776
Гайсинський									0,716
Липовецький									0,452

Таблиця 1.6.4

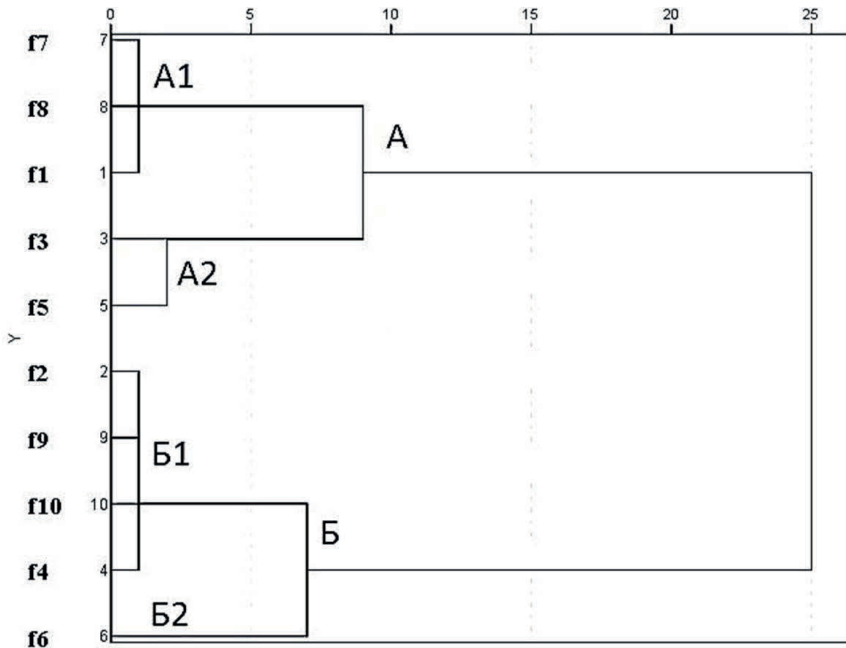
Розгорнута характеристика факторних груп

Факторна група / уїзд	Площа кв. в.	Параметри демографічної описової статистики («середне»)			
		К-ть нас.	Щільність	Рсдп %	Динам. %
f1 (середньогрупові)	3093	100290	37,7	0,8	6,7
Стародубський	2928	106245	36,3	0,3	2,5
Пирятинський	2830	105034	37,1	0,4	2,5
Луцький	6563	107597	37,5	0,6	6,8
Богодучівський	2719	99392	36,6	0,6	4,4
Борзнянський	2464	95595	38,8	1,0	7,3
Ахтирський	2439	95299	39,1	1,0	15,9
Новозибківський	3376	111495	33,1	0,2	4,1
Новгородсіверський	3347	89103	26,6	0,3	-2,6
Кролевецький	2366	90551	38,3	1,5	6,7
Хорольський	2898	108689	37,5	1,3	6,7
Миргородський	2358	109340	46,3	1,0	6,8
Острозький	2637	99311	54,6	1,0	5,2
Лубенський	2065	83789	40,6	1,5	10,9
Константиноградський	5269	113176	21,5	1,2	12,2
Валківський	2140	89728	41,9	0,7	10,6
f2 (середньогрупові)	3102	138880	44,9	1,5	9,2
Сквирський	3228	136852	43,1	1,1	2,5
Полтавський	3030	138105	45,6	1,4	8,2
Кременчуцький	3061	132678	43,4	1,1	8,8
Васильківський	3647	167217	44,6	1,5	4,7
Ольгопільський	3434	157248	44,8	1,3	9,1
Гадацький	2166	99266	45,8	1,2	6,4
Кобеляцький	3120	132050	42,3	1,8	16,3
Ямпільський	3241	147102	45,4	1,9	16,2
Черкаський	3446	154021	44,4	1,9	13,1
Канівський	2909	149027	49,2	1,7	2,5
Заславський	2998	127971	47,6	1,3	10,3
Чигиринський	2944	125025	42,5	1,8	12,7
f3 (середньогрупові)	2707	117108	40,7	0,7	-1,8
Зеньківський	2001	105118	52,6	0,9	-0,8
Могилівподільський	2469	128556	51,4	1,3	-1,8
Сосницький	3832	102931	26,9	1,2	2,3
Ніжинський	2492	103291	41,7	0,7	-2,1
Конотопський	2073	94239	33,8	-0,1	-7,5
Лохвицький	2328	115070	49,4	0,3	-4,8
Мглинський	3296	91452	27,7	0,3	-2,8
Бердичівський	2992	175076	58,5	1,1	3,1
Кременецький	2884	138238	24,6	0,9	-1,83
f4 (середньогрупові)	4628	143388	36,9	0,6	4,4
Роменський	2335	134272	57,5	0,6	3,1
Проскурівський	2291	136848	62,3	0,7	7,9
Радомишльський	8399	147777	17,4	0,7	-0,1

Золотоніський	3869	144117	37,2	0,5	4,9
Новоградволинський	6248	153927	10,3	0,6	6,1
f5 (середньогрупові)	2718	125101	44,1	0,9	3,2
Вінницький	2844	120125	43,2	1,4	5,1
Прилуцький	2810	130572	46,5	0,8	5,7
Старокостянтинівський	2293	125163	42,7	0,8	5,5
Літинський	2933	130048	43,7	0,6	8,2
Лебединський	2713	119599	44,1	1,1	-8,4
f6 (середньогрупові)	3510	155728	45,8	2,1	14,1
Таращанський	2884	142811	49,4	2,2	7,1
Звенигородський	2904	152360	55,6	2,3	20,4
Ізюмський	6818	156053	22,9	2,6	7,3
Кам'янецьподільський	2499	158487	63,4	1,8	11,6
Новоушицький	2509	139601	55,9	1,2	25,1
Житомирський	3447	185056	27,8	2,4	12,8
f7(середньогрупові)	3568	102427	29,4	1,2	7,2
Чернігівський	3215	97160	30,2	1,6	3,4
Глухівський	2722	88354	32,5	0,4	5,1
Городнянський	3509	91051	25,9	1,4	6,6
Козельський	2788	82564	29,6	0,7	2,8
Суразький	3671	106859	29,1	0,7	8,5
Вовчанський	3481	95218	27,4	3,1	17,3
Володимирволинський	5638	139780	27,1	0,1	8,1
Переяславський	3522	118429	33,6	1,2	6,1
f8 (середньогрупові)	5328	101860	20,4	0,0	3,1
Дубенський	3447	100418	17,5	0,2	0,8
Ковельський	6375	109994	16,4	-0,1	9,2
Рівненський	7529	120722	28,4	0,1	3,4
Остерський	3963	76305	19,3	-0,2	-1,1
f9 (середньогрупові)	5499	138225	31,8	4,1	31,8
Сумський	2789	125619	45,1	2,4	36,9
Летичівський	2270	98876	48,3	1,1	-1,2
Харківський	2905	140650	48,4	2,9	36,9
Зміївський	4936	109100	22,1	8,1	36,5
Куп'янський	6028	112739	18,7	7,1	49,1
Балтський	7048	171327	24,7	2,7	39,1
Овруцький	9329	96283	16,1	1,9	21,4
Старобільський	10868	204776	18,9	6,4	69,8
Уманський	3859	140062	38,7	4,6	25,2
Київський	4958	182815	36,9	3,1	4,65
f10 (середньогрупові)	2778	134280	50,4	1,5	10,4
Брацлавський	2787	138602	50,5	1,8	11,9
Гайсинський	2975	138232	48,1	2,3	8,9
Липовецький	2573	126007	52,6	0,5	10,4

Прийняті скорочення: *рсдп* – розрахунковий середньорічний демографічний приріст.

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Параметричні характеристики об'єктів

Кластерна макрогрупа / підгрупа	Площа кв.в.	Параметри демографічної описової статистики («середнє»)			
		К-ть нас.	Щільність	Редп %	Динам. %
Макрогрупа А	3208	107725	36,3	0,8	4,0
підгрупа А1	3565	101155	32,7	0,8	6,3
підгрупа А2	2711	119963	41,9	0,8	0,0
Макрогрупа Б	4021	141749	40,8	2,2	15,7
підгрупа Б1	4123	138953	39,8	2,2	16,1
підгрупа Б2	3510	155728	45,8	2,1	14,1

Прийняті скорочення: *рсдп* – середньорічний демографічний приріст

Рис. 1.6.1

Дендрограма кластерних макрогруп факторних груп уїздів Лісостенової України за демографічною статистикою (1846 - 1863)

Таблиця 1.6.5

**Розгорнута характеристика макрогруп факторних груп уїздів Лісостепо-
вої України за демографічною статистикою (1846 – 1863)**

Кластерна макрогрупа / підгрупа / уїзд	Площа кв. в.	Параметри демографічної описової статистики («середне»)			
		К-ть нас.	Щільність	Срдп %	Динам. %
Макрогрупа А	3208	107725	36,3	0,8	4,0
підгрупа А1	3565	101155	32,7	0,8	6,3
<i>ф7(середньогрупові)</i>	<i>3568</i>	<i>102427</i>	<i>29,4</i>	<i>1,2</i>	<i>7,2</i>
Чернігівський	3215	97160	30,2	1,6	3,4
Глухівський	2722	88354	32,5	0,4	5,1
Городнянський	3509	91051	25,9	1,4	6,6
Козельський	2788	82564	29,6	0,7	2,8
Суразький	3671	106859	29,1	0,7	8,5
Вовчанський	3481	95218	27,4	3,1	17,3
Володимирволинський	5638	139780	27,1	0,1	8,1
Переяславський	3522	118429	33,6	1,2	6,1
<i>ф8(середньогрупові)</i>	<i>5328</i>	<i>101860</i>	<i>20,4</i>	<i>0,0</i>	<i>3,1</i>
Дубенський	3447	100418	17,5	0,2	0,8
Ковельський	6375	109994	16,4	-0,1	9,2
Рівненський	7529	120722	28,4	0,1	3,4
Остерський	3963	76305	19,3	-0,2	-1,1
<i>ф1(середньогрупові)</i>	<i>3093</i>	<i>100290</i>	<i>37,7</i>	<i>0,8</i>	<i>6,7</i>
Стародубський	2928	106245	36,3	0,3	2,5
Пирятинський	2830	105034	37,1	0,4	2,5
Луцький	6563	107597	37,5	0,6	6,8
Богодухівський	2719	99392	36,6	0,6	4,4
Борзнянський	2464	95595	38,8	1,0	7,3
Ахтирський	2439	95299	39,1	1,0	15,9
Новозибківський	3376	111495	33,1	0,2	4,1
Новгородсіверський	3347	89103	26,6	0,3	-2,6
Кролевецький	2366	90551	38,3	1,5	6,7
Хорольський	2898	108689	37,5	1,3	6,7
Миргородський	2358	109340	46,3	1,0	6,8
Острозький	2637	99311	54,6	1,0	5,2
Лубенський	2065	83789	40,6	1,5	10,9
Константиноградський	5269	113176	21,5	1,2	12,2
Валківський	2140	89728	41,9	0,7	10,6
підгрупа А2	2711	119963	41,9	0,8	0,0
<i>ф3(середньогрупові)</i>	<i>2707</i>	<i>117108</i>	<i>40,7</i>	<i>0,7</i>	<i>-1,8</i>
Зеньківський	2001	105118	52,6	0,9	-0,8
Могилівподільський	2469	128556	51,4	1,3	-1,8
Сосницький	3832	102931	26,9	1,2	2,3
Ніжинський	2492	103291	41,7	0,7	-2,1
Конотопський	2073	94239	33,8	-0,1	-7,5
Лохвицький	2328	115070	49,4	0,3	-4,8
Мглинський	3296	91452	27,7	0,3	-2,8
Бердичівський	2992	175076	58,5	1,1	3,1
Кременецький	2884	138238	24,6	0,9	-1,83
<i>ф5(середньогрупові)</i>	<i>2718</i>	<i>125101</i>	<i>44,1</i>	<i>0,9</i>	<i>3,2</i>

Вінницький	2844	120125	43,2	1,4	5,1
Прилуцький	2810	130572	46,5	0,8	5,7
Старокостянтинівський	2293	125163	42,7	0,8	5,5
Літинський	2933	130048	43,7	0,6	8,2
Лебединський	2713	119599	44,1	1,1	-8,4
Макрогрупа Б	4021	141749	40,8	2,2	15,7
підгрупа Б1	4123	138953	39,8	2,2	16,1
f2 (середньогрупові)	3102	138880	44,9	1,5	9,2
Сквирський	3228	136852	43,1	1,1	2,5
Полтавський	3030	138105	45,6	1,4	8,2
Кременчуцький	3061	132678	43,4	1,1	8,8
Васильківський	3647	167217	44,6	1,5	4,7
Ольгопільський	3434	157248	44,8	1,3	9,1
Гадацький	2166	99266	45,8	1,2	6,4
Кобеляцький	3120	132050	42,3	1,8	16,3
Ямпільський	3241	147102	45,4	1,9	16,2
Черкаський	3446	154021	44,4	1,9	13,1
Канівський	2909	149027	49,2	1,7	2,5
Заславський	2998	127971	47,6	1,3	10,3
Чигиринський	2944	125025	42,5	1,8	12,7
f9 (середньогрупові)	5499	138225	31,8	4,1	31,8
Сумський	2789	125619	45,1	2,4	36,9
Летичівський	2270	98876	48,3	1,1	-1,2
Харківський	2905	140650	48,4	2,9	36,9
Зміївський	4936	109100	22,1	8,1	36,5
Куп'янський	6028	112739	18,7	7,1	49,1
Балтський	7048	171327	24,7	2,7	39,1
Овруцький	9329	96283	16,1	1,9	21,4
Старобільський	10868	204776	18,9	6,4	69,8
Уманський	3859	140062	38,7	4,6	25,2
Київський	4958	182815	36,9	3,1	4,65
f10 (середньогрупові)	2778	134280	50,4	1,5	10,4
Брацлавський	2787	138602	50,5	1,8	11,9
Гайсинський	2975	138232	48,1	2,3	8,9
Липовецький	2573	126007	52,6	0,5	10,4
f4 (середньогрупові)	4628	143388	36,9	0,6	4,4
Роменський	2335	134272	57,5	0,6	3,1
Проскурівський	2291	136848	62,3	0,7	7,9
Радомишльський	8399	147777	17,4	0,7	-0,1
Золотоніський	3869	144117	37,2	0,5	4,9
Новоградволинський	6248	153927	10,3	0,6	6,1
підгрупа Б2	3510	155728	45,8	2,1	14,1
f6 (середньогрупові)	3510	155728	45,8	2,1	14,1
Таращанський	2884	142811	49,4	2,2	7,1
Звенигородський	2904	152360	55,6	2,3	20,4
Ізюмський	6818	156053	22,9	2,6	7,3
Кам'янецьподільський	2499	158487	63,4	1,8	11,6
Новоушицький	2509	139601	55,9	1,2	25,1
Житомирський	3447	185056	27,8	2,4	12,8

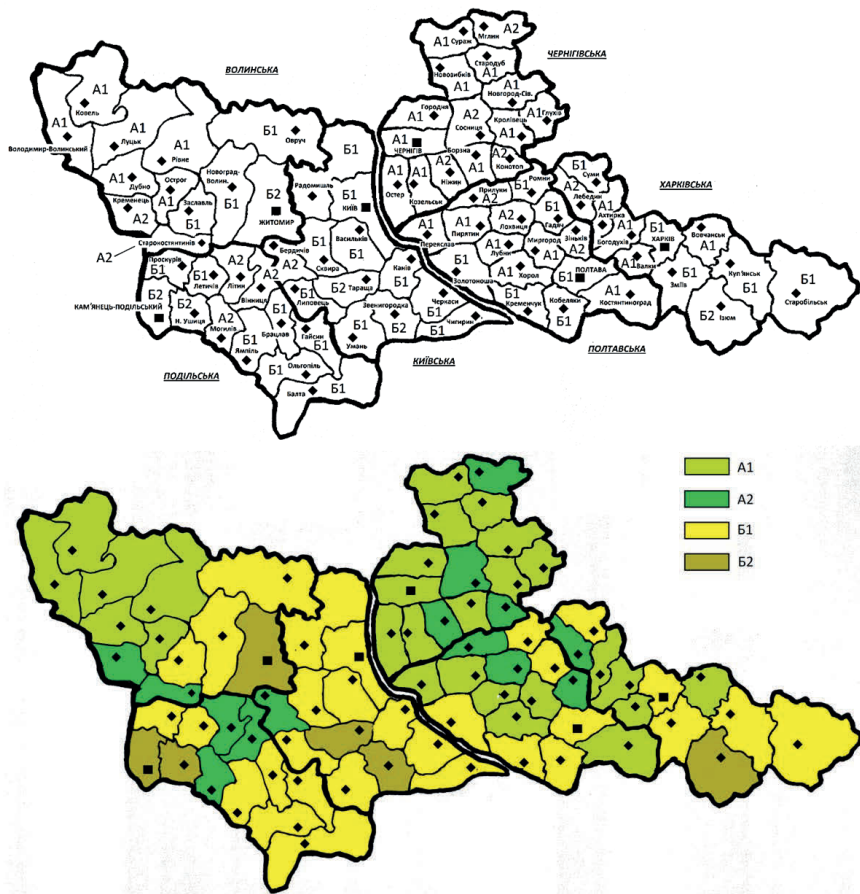
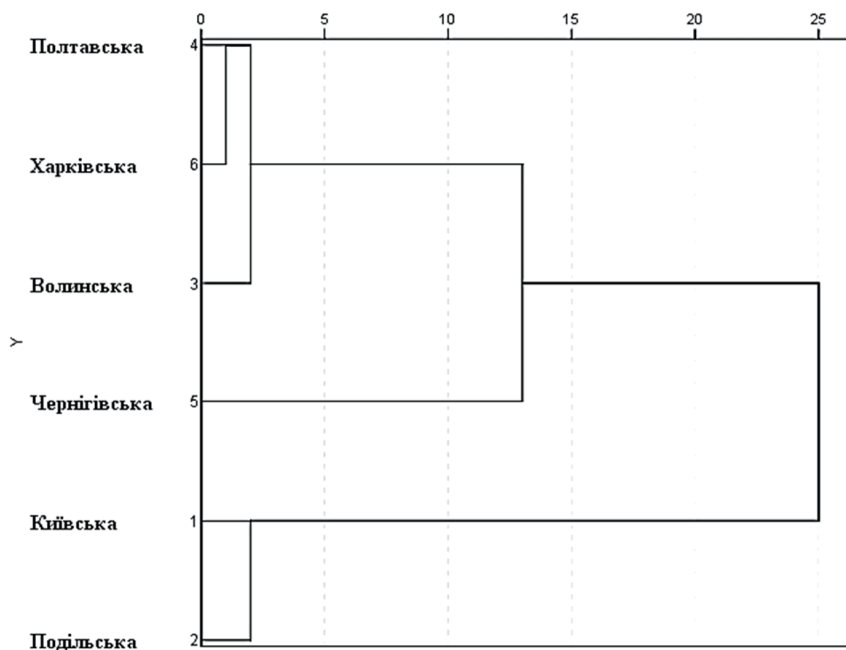

Рис.1.6.2

Узагальнена статистична модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл					
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська
Київська	0	578	5162	3258	11604	2202
Подільська	578	0	3734	2238	8986	1760
Волинська	5162	3734	0	398	1318	702
Полтавська	3258	2238	398	0	2738	254
Чернігівська	11604	8986	1318	2738	0	3890
Харківська	2202	1760	702	254	3890	0

Рис. 1.6.3

Класифікація губерній Лісостепової України за структурою кластерних макрогруп уїздів узагальненої статистичної моделі демографічної ситуації 40-х – початку 60-х років 19 століття

2. Соціальна структура населення Лісостепової України від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття

2.1. Джерела, історія досліджень

Мабуть, важко було б знайти іншу країну Європи, де соціальна структура населення виглядала б настільки громіздкою і заплутаною, як в Російській імперії середини 19 століття. На 1858 р. законодавчо було затверджено 3 дворянських, 6 духовних, 8 міських, 46 селянських, 5 інородницьких, разом 68 великих і малих соціальних груп. Окрім них існували т.зв. «різничинці» (соціальні маргінали, що постійно проживали у містах, проте не належали до міського стану), безстроково відпускні та відставні «нижні чини» з дружинами й дітьми, іноземці та деякі інші перехідні групи. Причини цього, на думку керівників Центрального статистичного комітету МВС, полягали у наступному:

1. Назви офіційної класифікації не утворювали визначених юридичних понять, в результаті чого соціальні групи інколи розпадались на кілька частин, зовсім не схожих між собою за правами власності, перш за все поземельної. Це однодворці, однодворці Західних губерній, колоністи, панцирні бояри, козаки, військові обивателі і т.п.

2. Офіційна класифікація допускала приписування одних і тих же осіб до різних станів, тимчасове чи повне припинення дії принципово важливих міжстанових відмінностей.

3. У багатьох випадках, особливо стосовно особистих дворян, особистих та почесних громадян порушувалась сімейна єдність, оскільки представники однієї родини могли розбиватись на кілька соціальних категорій [СТРИ, 1863, с. 264, 265].

Використовувані нами джерела з окресленої тематики можна поділити на дві групи – юридичні та статистичні.

До першої належать закони та інші законодавчі акти, що визначають права й обов'язки соціальних груп і станів, зібрані у «Зведенні законів Російської імперії», багатотомному виданні 1857 – 1868 років, а також у Зібранні другому «Повного зібрання законів Російської імперії» 1830 – 1885 років у 129 томах [СЗРИ; ПСЗРИ].

Статистичні джерела переважно ті ж самі, що й використані нами у попередньому розділі. Перш за все це «Статистичний опис Київської губернії» Д.П. Журавського [СОКГ, ч. I, 1852], «Військово-статистичний огляд» Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній [ВСО, 1848; 1849; 1850; 1848а; 1850а; 1851], губернські довідково-інформаційні видання кінця 50-х – початку 60-х років 19 століття [Чернышев, 1857; Його ж, 1858; ПК Под. губ., 1859; СССКГ, 1861; ПК Черн. губ., 1862; Голиховский, 1864; Бодянский, 1865], «Статистичні таблиці Російської імперії

за 1858 рік» [СТРИ, 1863], «Статистичний временник Російської імперії» [СВРИ, 1866] з доповненнями і виправленнями 1871 р. [ВСС, 1871] та ін..

На превеликий жаль, використовувати у повному обсязі матеріали 9-ї народної ревізії в її соціологічній складовій для побудови статистичної моделі ми не можемо, оскільки у викладі П.І. Кеппена вони стосуються *майже* виключно чоловічої частини населення і це «майже» призводить нерідко до суттєвих розбіжностей між загальною кількістю мешканців чоловічої статі та сумарною кількістю осіб по соціальних групах населення. Наприклад, відносно Поділля відхилення за нашими підрахунками складає -66137, по Волині +63409 осіб [Кеппен, 1857, с. 33 – 34, 106 – 108, 176 – 177, 179 – 180, 182 – 183, 186 – 187, 192, 197 – 198, 209, 211 – 212, 239, 252 – 253]. Причини цього мали, скоріш за все, технічний характер, коли в одній таблиці змішувались більш ранні дані, зібрані по мешканцях чоловічої статі, з більш пізніми доповненнями, де враховувались особи обох статей, оскільки робота готувалась протягом шести років, а також зайве дублювання інформації, закладене в самому нормативному документі про порядок проведення перепису [Устав о производстве девятой народной переписи]. Подібні огріхи повинен був помітити й видалити як автор, так і редактор. Сказане не заперечує можливості використання окремих матеріалів та спостережень П.І. Кеппена відносно конкретних соціальних груп. Що ж до опрацювання дослідником суто демографічної інформації, то, повторюємось, кращої наукової публікації матеріалів ревізії 1850 – 1851 років не існує.

Укладачі «Статистичних таблиць Російської імперії за 1858 рік» в соціологічному розділі навели інформацію, попередньо організовану за рубриками, максимально наближеними до структури великих соціально-станових груп: дворянство (спадкове, особисте і чиновники); духовенство й церковні служники (християнських та не християнських віросповідань); міські стани (почесні громадяни, купці, міщани, цехові, робочі люди, «різні інші найменування»); сільські стани (селяни державні, колоністи, селяни удільні, селяни гірничозаводські, селяни різних інших відомств, «тимчасовозобов'язані селяни та дворові люди»¹), військові поселення²; військові стани (війська регулярні, війська іррегулярні, безстрокововідпускні, відставні солдати, кантоністи й солдатські діти) [СТРИ, 1863, с. 267 - 275]. У «Статистичному временнику Російської імперії» ми спостерігаємо таку ж саму рубрикацію, за винятком селян, яких тепер поділено на «селян відомства державних маестностей», «селян, що вийшли з кріпосної залежності й живуть на поміщицьких землях» та «селян удільного і різних інших відомств». Серед останніх ми знову зустрічаємо бувших військових поселенців: 60448 на Київщині,

¹ У народному переписі 1858 року ця соціальна група позначалась як «селяни маєтків панських та однодворців» і «кріпосні дворові люди» [Устав о производстве десятой народной переписи, с. 435 – 436]. Видання побачило світ у 1863 р. вже після початку селянської реформи, що спонукало редакцію до модернізації попередньої назви кріпаків.

² Вперше офіційно віднесені до сільських обивателів [СТРИ, 1863, с. 247].

77559 на Поділлі та 214236 на Харківщині³ [СВРИ, с. 51]. Річ у тім, що у процесі ліквідації поселень, їх мешканців переводили на становище удільних селян [Устав о производстве десятой народной переписи, прим. на с. 435], для чого, зокрема, серед них запроваджувалась більш прогресивна земельна подать замість подушної [Положение о новом устройстве военного поселения, с. 477 – 478], що вже практикувалась у відношенні удільних селян протягом кількох десятиліть.

Вважаємо доцільним звернути увагу читачів на ще один цікавий випадок з соціальної історії Українського Лісостепу, своєрідно відображений статистичними та юридичними джерелами. Так, у вже не раз згадуваному «Статистичному временнику», серед опублікованих даних губернських статистичних комітетів кінця 1863 р. ми з подивом відзначаємо на Київщині 1431407 «селян відомства державних маестностей» і 14135 «селян, котрі вийшли з кріпацької залежності»⁴ [СВРИ, 1866, с. 50, 73]. Виникає питання: звідки таке співвідношення основних груп селян в губернії, котра донедавна мала індекс покріпачення 57,7% [Тройницкий, 1861, с. 85]? Річ у тім, що на початку 1863 року спалахнуло Друге польське повстання, яке зачепило й Правобережну Україну, зокрема Київщину. Реакцією на ці події став Указ від 30 липня 1863 року, де зазначалось, що усі зобов'язувальні відносини між поміщиками (майже виключно поляками – Ю. Б.) Київської, Подільської і Волинської губерній та поселеними на їх землях тимчасовозобов'язаними селянами припиняються від 1 вересня 1863 року. З того ж 1 вересня 1863 року тимчасовозобов'язані селяни в означених трьох губерніях зараховувались до розряду селян-власників і замість відправи повинностей відпрацюванням або грошима на користь поміщиків, зобов'язувались вносити до казни викупні платежі за «набуваємий» у власність земельний наділ. Викупні платежі цими селянами вносились безпосередньо до уїзного казначейства. Всі угоди між поміщиками та селянами, а також вимоги з боку поміщиків про викуп селянами угідь в губерніях Київській, Подільській та Волинській, затверджені Головною викупною установою на день видання цього указу, залишались дієвими [О мерах по ускорению, с. 870 – 871]. Судячи з даних «Временника», на кінець 1863 р. означені заходи було проведено лише у Київській губернії. Викупні угоди на момент опублікування указу склали 14135 селян (1,25% від кількості кріпаків станом на 1858 р.), котрі й були показані у статистичній таблиці кінця 1863 р. як такі, «що вийшли з кріпацької залежності». Серйозність наслідків втрати дармової робочої сили та прибутків для панів-шляхти підтверджує інший Указ від 2 листопада 1863 р., за яким в губерніях Київській, Подільській та Волинській платежі від поміщиків за позиками під заклад населених маєтків,

³ Показово, що за даними 10-ї ревізії 1858 р. удільних селян було: на Київщині – 1773, на Поділлі – не позначені зовсім, на Харківщині – 43 [СТРИ, 1863, с. 272].

⁴ Знову повертаємось до матеріалів 1858 р. і бачимо, що у Київській губернії державних селян було 280122, а «тимчасовозобов'язаних», простіше кріпаків, 1126486 [СТРИ, 1863, с. 272 – 273].

терміни яких надходили після 30 липня 1863 року, мали утримуватись з викупних платежів селян цих маєтків (внесених безпосередньо до казни без участі поміщиків – Ю. Б.), а з самих власників жодних зисків з цього приводу не запроваджувалось, окрім зобов'язань, терміни сплати за якими надходили до 30 липня 1863 року [О зачете выкупных платежей, с. 143]. Таким чином покарані поміщики, фактично, прирівнювались до банкрутів⁵.

Укрупнення описових рубрик в статистичних збірниках позбавляє нас безпосередньої інформації про такі важливі для соціальної історії Лісостепової України групи населення, як громадяни з польської шляхти, однодворці, козаки Полтавщини й Чернігівщини кінця 50-х – початку 60-х років 19 століття. Частково ці дані можна доповнити матеріалами губернських статистичних комітетів, що виходили окремими виданнями під різними назвами [Чернышев, 1857; Його ж, 1858; ПК Под. губ., 1859; СССКГ, 1861; ПК Черн. губ., 1862; Голиховский, 1864; Бодянский, 1865].

Досліджуючи той чи інший період історії, ми намагаємось порівняти одержувані результати з більш ранніми (пізніми) даними, сподіваючись помітити тенденції чи навіть закономірності у змінах, що відбувались. За щасливим збігом обставин для Правобережної України такою реперною точкою у ретроспективі стають матеріали 5-ї народної ревізії 1795 – 1796 років, ретельно опрацьовані М.Г. Крикуном [Крикун, 2012, с. 580 – 588]. Щодо Лівобережжя та Слобожанщини, ситуація тут виглядає менш однозначною. З

⁵ На цьому статистичні пригоди вчорашніх селян-кріпаків Київщини не закінчились. У наступному випуску «Временніка» (1871 р.) з даними на 1867 р. вони були показані вже «правильно» у графі «селяни, що вийшли з кріпацької залежності, або такі, що проживають на поміщицьких землях», усього 1447866 осіб. Незмінний старший редактор випусків О.І. Артем'єв пояснював, що у попередньому виданні «селяни *власники* (курсив мій – Ю. Бойко) помилково були вставлені серед державних селян» [СВРИ, 1871, с. 84 – 85, прим. 3]. Зрозуміло, що помилились ні хто інші, а редактори таблиці VII та усіх інших, пов'язаних з народонаселенням, а саме А.Б. Бушен та П.І. Бларамберг за участі старшого редактора О.І. Артем'єва [СВРИ, 1866, с. I – II], причому тільки відносно «селян *власників*» Київської губернії 1863 р. і більше ніде. Ми з Вами, шановний читачу, розуміємо, що **таких** помилок у кінцевому тексті офіційного видання Центрального статистичного комітету МВС бути не могло, керівництво і редактори заповнювали графі таблиць статистичними даними, спираючись, у тому числі, на діючі нормативні акти, в даному випадку на цитовані вище іменні імператорські укази від 30.06. та 02.11.1863 р. Інша справа, що самі укази мали ситуативний і переважно декларативний характер та не були розраховані на їх повну реалізацію, оскільки об'єктивно підірвали економічні основи подальшого існування польського за етнічною приналежністю дворянства Правобережної України. У 1871 р. наслідки Другого польського повстання були «нейтралізовані», поміщики «замірені», селяни «*власники*» повернені до вихідного пореформеного стану «тих, що вийшли з кріпацької залежності, або таких, що проживають на поміщицьких землях», а дії редакторів таблиці VII першого випуску «Временніка» визнані помилковими. І це все? Ні, є ще завуальована «шпилька» від керівництва Центрального статистичного комітету в бік навіть дивно подумати чий. Річ у тім, що ні в таблицях, ні у статтях I випуску «Временніка» соціальна категорія «селяни *власники*» не зустрічається, вона міститься лише у тексті височайшого Указу від 30.06.1863 р.

одного боку, ми маємо такі першокласні описово-статистичні джерела, як «Опис Чернігівського намісництва» А.Ф. Шафонського, чудово видані Археографічною комісією АН України «Описи» Київського та Харківського намісництв, губерній Малоросії кінця 18 – перших років 19 ст. [Шафонский, 1851; Описи Київського намісництва, 1989; Описи Харківського намісництва, 1991; Описи Лівобережної України, 1997]. З іншого, статистична складова, що замислювалась укладачами «Описів» у якості основної, залишається в значній мірі недооціненою багатьма поколіннями істориків.

Звертаючись до здобутків наших колег у галузі соціології 19 століття, змушені відзначити, що єдина успішна спроба глобальних узагальнень в межах Російської імперії належить іноземну історіку Б.М. Миронову [Миронов, 2000].

Під іншим кутом зору до аналізу епохи підійшов ще один видатний дослідник, француз Д. Бовуа⁶, зобразивши епічне полотно страждань та поневірянь польської шляхти в Правобережній Україні на фоні загострення польсько-російсько-українських відносин від кінця 18 до початку 20 століть [Бовуа, 1996; 1998; 2007].

«Полоністичні» мотиви бринять сьогодні й у наукових доробках наших співвітчизників [Бармак, 2014; Павлюк, 2010; Поліщук, 2006]. Це не дивно, оскільки соціально-історичні дослідження Правобережжя кінця 18 – першої половини 19 ст. з необхідністю перетворюються на соціально-етнічні [Поліщук, 2014; Кузема, 2004; Філінюк, 2016; Богуцька, 2015; 2015а; 2017]. Крім дворянства, вивчаються соціальні групи селян [Мякотин, 1924, с. 211 – 285; Історія українського селянства, т. 1, с. 321 – 331; Філінюк, 2001; Колєватов, 2011], військових поселенців [Цубенко, 2006; 2007; 2008; 2001; 2019; Ячменихин, 2006], козаків [Панашенко, 2004; Кухарук, 2007; Оліяничук, 2014; Сердюк, 2011], міщан [Компан, 1963; Бондаренко, 2012; 2020; Куриленко, 2009], купецтва [Донік, 2006; 2008; Гедь, 2013] та ін.. Перелік досягнень у цьому напрямку можна було б і продовжити, але кінцевий висновок залишиться незмінним – цілеспрямований порівняльний аналіз соціальної структури населення Правобережної та Лівобережної України середини 19 століття відсутній як в описовій, так і в статистичній формі. Своїм дослідженням ми сподіваємось заповнити цю лакуну хоча б частково, виходячи, переважно, з окреслених вище груп джерел – юридичних і статистичних.

2.2. Соціальний склад населення Лісостепової України (1845 - 1863)

У складі міського й сільського населення, за різницею станових прав, законодавчо розрізнялись чотири основних «роди» людей: 1) дворянство; 2) духовенство; 3) міські обивателі; 4) сільські обивателі [Закони о состояниях, ст.

⁶ Змістовний аналіз його творчості належить Т.Ф. Литвинової [Литвинова, 2015].

2]. Розглянемо їх головні права та обов'язки і місце в соціальній структурі мешканців губерній Лівостепової України від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття.

Дворяни

Дворянство поділялось на спадкове та особисте. Спадкове мало шість розрядів: 1) дворянство жалуване або дійсне; 2) дворянство військове; 3) дворянство за чинами, одержаними службою цивільною; 4) іноземні роди; 5) титулами відзначені роди; 6) стародавні благородні родини. Спадкове дворянство набувалось через: 1) пожалування; 2) чинами, у службі цивільній досягненням чину 4-го класу дійсного статського радника або звання полковника (капітана першого рангу) в службі військовій. Спадковими дворянами визнавались також особи, котрі мали з колишніх малоросійських⁷ чинів наступні: генерального обозного, генерального судді, генерального підскарб'я, генерального писаря, генерального осавула, генерального хорунжого, генерального бунчужного, полковників військового правління, бунчукових товаришів, обозних полкових артилерійського правління, осавулів артилерійського правління, хорунжих артилерії генеральної артилерійського правління, полкових осавулів, хорунжих і сотників військового правління, отаманів артилерії генеральної, військових товаришів і писарів полкових статського правління, земського судді та підсудка; 3) пожалуванням російського ордену. Спадкове дворянство передавалось через народження та шлюб. Дочка спадкового дворянина, виходячи заміж за не дворянина, зберігала свої станові права, але не передавала їх чоловікові та дітям [Там само, ст. 15 – 23, 25 – 26, 37 – 38, 42, 45].

Набуття особистого дворянства відбувалось через: 1) пожалування; 2) по службі через досягнення оберофіцерських чинів або статського чину IX класу, або пожалуванням ордену св. Анни другого та нижчих ступенів, св. Станіслава другого та нижчих ступенів. Особисте дворянство передавалось через шлюб від чоловіка дружині, але не передавалось дітям та нащадкам. Діти особистих дворян зараховувались до спадкових почесних громадян. Особи, котрі одержали особисте дворянство військовою службою і досягненням оберофіцерських чинів могли звертатись з проханням про надання особистого дворянства одному з своїх синів, народжених не в податному стані [Там само, ст. 48 – 49, 52 – 53].

Безумовним доказом належності до дворянського стану визнавались:

- 1) жалувані грамоти на дворянство або на титули князів, графів чи баронів;
- 2) дворянські родовідні книги та списки, одержувані Департаментом герольдій;

⁷ У даному контексті термін Малоросія та похідні від нього мають юридичне значення і ми залишаємо їх незмінними. Про згадувані далі козацькі чини див. [Шафонский, 1851, с. 54 – 56, 64 – 68].

- 3) жалувані від государів герби;
- 4) патенти на чини, що надавали дворянство;
- 5) доказ на правомірне одержання відповідного російського ордену;
- 6) доказ через жалувані чи похвальні грамоти;
- 7) укази на пожалування земель та сіл;
- 8) надання у давні часи маєтку за дворянську службу;
- 9) укази або грамоти на пожалування з маєтку вотчинами;
- 10) укази чи грамоти на пожалування села і вотчини;
- 11) укази, накази або грамоти, видані дворянину на посольство, представництво або іншу дипломатичну службу;
- 12) доказ дворянської служби предків із записами «з дворян» чи «з дітей боярських»;
- 13) доказ того, що батько й дід вели благородне життя, мали стан або службу, сумісну з дворянським званням;
- 14) купча, закладна, договірна, духовна грамоти щодо дворянського маєтку;
- 15) докази, що батько й дід володіли селами;
- 16) докази наслідування сина батькові, діду, прадіду в стількох поколіннях, скільки хто побажає;
- 17) оскільки загальний дворянських родів гербовник, що складався у Департаменті герольдій, містив у собі зібрання доказів дворянства кожної занесеної туди родини, то сам факт занесення вважався найдостовірнішим доказом належності до дворянського стану;
- 18) не відкидалась можливість наведення й інших вагомих доказів приналежності до дворянського стану.

Приймалися за доказ дворянства укази на жалування тільки тих земель, що були надані за службу і перетворювались на спадкове володіння за дворянським правом. Не приймалися у якості доказу дворянства укази на ті землі, що надавались з метою встановлення чи поширення хліборобства та інших форм господарювання, або знаходились у тимчасовому користуванні за займаною посадою. Однаково не приймалися за докази на дворянство надані дворянами «повернених від Польщі губерній» людям, що знаходились в їхньому служінні під назвою шляхтичів землі у тимчасове чи орендне користування, навіть у власність, якщо не будуть надані інші документи, які б засвідчували їх дійсне походження від предків, що користувались правами дворянства. Дворянські депутатські зібрання, під час розгляду виписок і довідок, виданих з архівів присутніх місць та засвідчуючих, що у часи віддалених нерухомий маєток вважався за особою, що мала однакове прізвище з прохачем, повинні були завжди брати до уваги: 1) якщо у цих довідках чи виписках буде доводитись, що предок прохача володів нерухомим дворянським маєтком чи землею, жалуваними за службу грамотами чи привілеями королівськими, то на підтвердження права володіння тим маєтком мають бути представлені акти, за якими маєток переходив у спадщину. У випадку, якщо цей маєток вийшов за межі родини, мали бути надані копії документів, за якими ці маєтки перейшли в інше володіння; 2) враховувати,

хто були батько, дід і прадід прохача, до якого класу людей вони належали; 3) у разі, якщо самі прохачі або їх предки протягом кількох років не користувались дворянськими правами, то такі прохачі повинні були надати докази того, що ні вони самі, ні їхні предки не були позбавлені цієї гідності силою закону. За доказ дворянства Малоросії приймалися: грамоти, жалувані від російських царів та великих князів й видані гетьманами за службу універсали на нерухомі маєтки, рівно з універсалами і патентами бувшої Малоросійської колегії, патентами на відповідні чини, що надавали право дворянства та інші передбачені законом документи [Там само, ст. 54 – 60, 69]. Законодавець окремо прописував досить складну процедуру підтвердження прав на дворянство за посадами у королівстві Польському та великому князівстві Литовському [Там само, ст. 73 – 78], що мало принципове значення для шляхти Західних губерній, у тому числі Правобережної України.

Одним з основних прав дворянства був привілей на дворянські зібрання. Дворяни кожної губернії утворювали окреме дворянське товариство. Дворянським товариствам для узгодження їх справ дозволялось створювати дворянські зібрання губернські чи уїзні, котрі могли бути звичайними або надзвичайними. Звичайні губернські зібрання скликалися кожні три роки у визначений час, як правило у грудні чи січні місяці, з дозволу і за розпорядженням губернатора. За три місяці до губернського з'їзду відбувались уїзні зібрання. Такі зібрання складались тільки зі спадкових дворян губернії, причому не усі з них мали право голосу. Керівництво губернії не входило до складу зібрання. До відома губернського зібрання, окрім інших питань, належав розгляд дворянської родовідної книги, яку вели губернський провідник з депутатами від дворянства. Спеціально питаннями приналежності до стану займалось губернське дворянське депутатське зібрання. Дворянське депутатське зібрання складалось з губернського провідника та по одному обраному депутату від кожного уїзду. До відома зібрання належали:

- 1) розгляд поданих доказів на дворянство;
- 2) зберігання і доповнення губернської дворянської родовідної книги за ustalеними правилами;
- 3) відсилання відомостей та виписок з цієї книги до Губернського правління й Департаменту герольдій;
- 4) видача грамот про внесення дворянських родин до родовідної книги. Депутатським зібранням Західних губерній заборонялось видавати нові свідоцтва дворянської приналежності без попереднього затвердження Департаментом герольдій;
- 5) видача юнакам з дворян, на їх прохання, виписок з протоколів, за якими родини їхні внесені до родовідної книги;
- 6) участь в заходах щодо накладання опіки за жорстоке ставлення власників до підвладних їм людей, або за безмірне й розорливе марнотратство, або у разі відступлення власника від православної віри;

7) ведення формулярних списків чиновників, що служать за вибором дворянства. Депутатське зібрання у своїх питаннях підпорядковувались виключно Правлячому Сенату [Там само, ст. 88 – 107, 117, 141 – 163].

Дворянству також було даровано «на усі часи» свободу вступати на загальну державну службу без примусу до неї. Дворянин користувався усіма правами та привілеями свого стану, хоча б ніколи і не перебував на державній службі. Дворянин не міг бути позбавленим життя чи прав стану без суду. Дворянин міг судитись тільки з рівним, він був звільнений від тілесних покарань, карний вирок, пов'язаний з позбавленням дворянина життя, прав стану, особистих прав та переваг набував чинності лише після затвердження імператором. Дворяни звільнялись від особистих податків, рекрутської повинності, військового постюю. Спадковим дворянам надавалась повна свобода засновувати у своїх поселеннях заводи та фабрики, займатись оптовим збутом виробленої у своїх маєтках продукції без запису до купецької гільдії, а у містах усім дворянам лише з обов'язковим вступом до гільдії з подальшим виконанням купецьких і дворянських повинностей і обов'язків. Усім дворянам надавалась свобода винокуріння з обмеженнями, передбаченими у законі про питні збори. Спадкові дворяни могли набувати законним шляхом усі без винятку види майна рухомого та нерухомого, не виключаючи кріпаків з землею та без землі за винятком того, що дворянам без заселених кріпаками маєтків не дозволялось набувати дворових людей та селян без землі. В губерніях Полтавській та Чернігівській продаж кріпаків без землі заборонявся повністю. Право власності дворянина у його маєтку не обмежувалось поверхнею землі, а простягалось на надра, води, усі підземні багатства. Те ж саме стосувалось і прав на лісові дачі на дворянських землях. Кожному дворянину дозволялось у вотчинах своїх засновувати містечка і запроваджувати у них торги та ярмарки. В губерніях Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській, Подільській, Волинській, Київській дворяни зберігали право власності на належні їм на законних підставах міста й містечка. Дворянин міг розпоряджатись своїм майном усіма законними способами. В губерніях Чернігівській та Полтавській дворянин міг розпоряджатись не тільки придбанним, але й родинним майном на власний розсуд на основі цивільного законодавства. Особисті дворяни не могли володіти селами та кріпаками з землею чи без землі [Там само, 188, 192, 196 – 199, 200 – 203, 205 – 207, 208, 217 – 223, 228].

Однодворці могли повернути втрачене предками їх дворянство виключно через військову службу на таких підставах:

- 1) однодворцям, які одержали від дворянського зібрання посвідчення щодо дворянського їх походження і поступали за ними на військову службу, призначався шестирічний термін для вислуги в оберофіцерський чин, з яким поверталось їм втрачене дворянство;
- 2) поки однодворець не вступав на військову службу, одержане ним свідоцтво не давало жодних прав чи привілеїв дворянського стану;

3) якщо сам однодворець за станом здоров'я або іншими об'єктивними обставинами не міг нести військової служби, то за виданим йому свідоцтвом це в праві були чинити законні його діти;

4) особи бувшої польської шляхти, переведені до стану однодворців або громадян, або такі, що увійшли до інших міських чи сільських станів, могли повернути втрачене дворянство на засадах, означених вище для однодворців Великоросійських губерній [Там само, ст. 241 – 242].

Останні з наведених вище положень тодішнього російського законодавства були пов'язані з реакцією самодержавства на Перше польське повстання (1830 - 1831) та проголошення остаточного реформування «бувшої польської шляхти» Західних губерній Указом від 19 жовтня 1831 р.. У ньому передбачалось: «1. Встановити дійсні відмінності між справжніми шляхтичами, тобто такими, що довели в усталеному порядку своє дворянство та визнані у цьому Герольдією, й між тими особами, що називають себе шляхтою без наведення законних доказів. 2. Першим, як справжнім дворянам, зберегти усі права та привілеї, даровані дворянському стану Російської імперії, в усіх публічних актах російською мовою називати їх не шляхтою а дворянами; стану приналежність, права та обов'язки інших, що називались до цього часу шляхтою осіб, встановити на наступних засадах: 3. Уся шляхта, що не довела свого дворянства, розділяється відтепер, за місцем її проживання, на два головних розряди – сільських та міських обивателів. 4. З метою запобігання у майбутньому всілякої плутанини, усім сільським обивателям цього стану приписується називатись однодворцями з додаванням до цього назви тієї губернії, до якої вони прираховані будуть; розселені ж у містах називаються громадянами. 5. Однодворці у Західних губерніях, котрим силою цього указу надаються особливі права, є: а) осілі, тобто такі, що мають власні землі, або живуть за чиншем чи оброком на землях казенних чи поміщицьких, чи б) неосілі, тобто такі, що проживають у поміщицьких домах або у приватних осіб в різних послугах та посадах. 6. З числа громадян тим, хто пов'язаний з якими-небудь вченими заняттями, а саме лікарям, вчителям, художникам і т.п., а рівно й тим, хто має законне свідоцтво на адвокатське звання, для відмін и від інших міщан надається звання почесних громадян. 7. Кількість таких людей під новими назвами однодворців та громадян повинна бути точно встановлена з наданням посімейних списків <...>. 11. Повинності осіб, які до цього часу називались шляхтою, а віднині приписані до стану однодворців та громадян, передбачають: а) грошовий збір у загальнодержавні доходи на утримання військ та б) відправлення у натурі дійсної військової повинності на заміну бувшого земського ополчення» (при цьому, почесні громадяни замість дійсної служби за рекрутським набором обкладались особливим грошовим податком. Для усіх інших встановлювався термін служби 15 років – Ю. Б.) [О разборе шляхты в Западных губерниях, с. 134 – 136].

Наступним Указом від 11 листопада 1832 року до завершення перехідного періоду бувшу шляхту було поділено на три розряди: а) дворяни, як затверджені дворянськими депутатськими зборами, так і ніким не

затвержені, але такі, що володіють населеними дворянськими маєтками та селянами без землі, або кріпаками і дворовими людьми; б) дворяни, затвержені дворянськими депутатськими зборами, але такі, що не володіють заселеними дворянськими маєтками; в) шляхтичі не затвержені і які не володіють заселеними маєтками. Перший розряд не підлягав військовому грошовому збору та примусовому вступу до військової служби; другий розряд звільнявся від цього до розгляду наданих доказів Герольдією, а третій розряд невідкладно підлягав військовому збору та військовій рекрутській службі [О разделении на три разряда, с. 836].

Як і усі інші реформи в Російській імперії, ця, розпочата ще Єкатериною II, «пришвидшена» Ніколаєм I, тривала і за часів правління його наступника Олександра II. Так, у Положенні Комітету міністрів від 31 грудня 1865 р., уведеному в дію 19 січня 1866 р., визначалось: «1. Осіб з бувшої польської шляхти, що подали «ревізські сказки» до 1 січня 1866 року, приписати, враховуючи їхні побажання, до міщанських чи селянських громад, а до купецтва на загальних засадах. 2. Таких, що не подали ревізських сказок до 1 січня 1866 року, негайно приписати за місцем осілості, тобто тих, хто проживає у містах до міських громад, хто проживає на землях власних, казенних чи належних іншим власникам – до громад селян казенних або селян-власників з накладанням на них відповідних обов'язків та платежів». Такі особи не мали права протягом 3 років переходити до інших станів [О порядке приписки лиц бывшей польской шляхты, с. 413]. Про особливий стан «громадян з бувшої шляхти» тут вже мови немає.

Питома вага дворянства, відносно загальної кількості населення, завжди була незначною, що аж ніяк не принижувало його суспільного значення, політичних та економічних можливостей.

Дворянство Лісостепової України. Серед губерній Українського Лісостепу найбільш «дворянською» виглядає Волинь (табл. 2.2.1 – 2.2.6; рис. 2.2.1.1). Лише спадкових дворян у 1845 – 1846 роках тут було 2,9% населення, за результатами 9-ї народної ревізії 1851 р. вже 3,4% [Кеппен, 1857, с. 176], за переписом 1858 р. 3,5%, а у 1863 р. 2,2%. На Київщині питома вага спадкового дворянства була незначною, але поступово зростала від 0,5 до 1,0%, тоді як у сусідньому Поділлі між 1846 – 1863 роками дворян вищого розряду стало трохи менше – від 1,6% до 1,2%. Порівнюючи ці дані з 1795 роком, можна переконатись, що частка родовитого дворянства, або «помісної шляхти» за старою назвою, в регіоні у цілому значно збільшилась: на Київщині в три рази, на Поділлі у півтора – два рази, на Волині від трьох до чотирьох разів. У Лівобережній частині Лісостепу, як і на Київщині, спадкове дворянство не перевершувало 1% від загальної кількості мешканців.

Структурні зміни в середовищі служилого дворянства Правобережжя Дніпра виглядають інакше (рис. 2.2.1.2). За переписом 1795 – 1796 рр. на Київщині шляхта «чиншова та на usługі» становила 7,4%, на Поділлі 8,1%, на Волині 6,0% населення. Через 50 – 60 років статистична картина була іншою: 0,4 – 0,7% в Київській губернії, 0,2 – 0,5% в Подільській губернії та 0,3 – 2,2%

на Волині. В Україні Лівобережній особисте дворянство розподілялось по губерніях у тих самих пропорціях, що й спадкове.

В цілому, з урахуванням шляхти 2-го розряду (2,6% населення Київської та 5,1% Волинської губерній у 1845 – 1847 роках і 2,0% мешканців Київщини 1859 року), відзначається поступове скорочення чисельності дворянства в Правобережному Лісостепу перш за все через декласацію старопольської дрібної та безпомісної шляхти [Поліщук, 2006, с. 38 – 41]. У статистичному відображенні це виглядало так (рис. 2.2.1.3): на Київщині замість 7,7% населення у 1795 р. її стало 3,8% у 1846 р. та 1,5% у 1863 р.; на Поділлі проти 8,9% за 5-ю народною ревізією, 1,4% й 1,7% по роках відповідно. На цьому фоні волинський осередок дворянства демонструє протилежну тенденцію, а саме піднесення питомої ваги шляхти до 8% в середині 1840-х (замість 6,5% у 1795 р.) з наступним «падінням» до 4,7 – 4,4% у 1858 – 1863 роках⁸. Навіть після цього питома вага дворян на Волині залишалась найвищою серед губерній Українського Лісостепу⁹, тоді як на Лівобережжі вона коливалась від 0,8% на Харківщині до 1,8% на Полтавщині, що, однак, було значно більше, ніж 0,1 – 0,3% у Слобожанщині та Малоросії останньої чверті 18 століття [Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р., с. 283; Шафонський, 1851, с. 187 – 188; Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., с. 70; Илляшевич, 1885, с. 31 – 33].

Духовенство

Духовенство України означеного історичного часу за питомою вагою у населенні складалось майже виключно з православного і в значно меншій кількості з представників інших християнських конфесій. Священники громад численних на Правобережжі прибічників іудаїзму не мали ознак станової організації і законом у якості таких не розглядались.

Духовенство православне поділялось на ченців та біле. Чернече духовенство становили: 1) духовна влада: митрополити, архієпископи, архімандрити, ігумени, ігуменї та настоятельки монастирів, ризничий московського Синодального будинку; 2) інша чернеча братія та сестринство. До білого духовенства належали: 1) «оберсвятченики» та протопресвітери, протоіереї, пресвітери, іереї, протодиякони, диякони та іподиякони; 2) причетники. Доказами приналежності до духовного стану слугували акти цього стану та ставлені грамоти церковно- й священослужителям. «Ставлені грамоти»

⁸ Детальний аналіз механізмів штучного «розмноження» волинської шляхти між 1830 – 1862 роками навів у своїй праці М.К. Імеретинський [Имеретинский, 1868, с. 60 – 277].

⁹ Станом на 1858 р. абсолютний рекорд належав дворянству Ковенської губернії (90510 осіб, 9,2% населення), друге місце за чисельністю дворян займала Волинь (72141), третє ділили між собою дворяни Мінської та Київської губерній (відповідно 59498 та 56355 осіб), однак Волинь та Київщина за відсотками поступались деяким іншим губерніям з меншою кількістю проживаючих [СТРИ, 1863, с. 292, 296, 316].

видавались при посвяті в духовний сан за підписом єпархіальних архієреїв. Постриг у ченці могли прийняти чоловіки від 30 років та жінки з 40 років виключно за власним бажанням та з дозволу Святішого Синоду. Бажаючі прийняти постриг службовці повинні були одержати письмове звільнення від начальства, сільські обивателі та державні селяни – звільнення від громади та посвідчення про згоду від Палати державних маєтностей, інші люди податних станів – звільнення від громади та посвідчення про згоду на те від Казенної палати, а кріпаки – відпускні від власників. Остаточне рішення про дозвіл у справах щодо переходу в чернецтво належало губернатору. Заборонялось приймати до чернецтва взагалі: 1) чоловіка за живої дружини, законно з ним не розведеної, подружжя з малолітніми дітьми, подружжя, якщо чоловік та дружина не досягли встановленого віку; 2) малолітніх дітей, зобов'язаних до чернецтва їх батьками; 3) боржників, що знаходились під судом. Ченці звільнялись від податків, рекрутчини, тілесних покарань, вони не могли набувати ніякого нерухомого майна та кріпаків, зрікались власного майна, вступаючи до чернецтва і не могли претендувати на його повернення у разі виходу з чернецтва. До білого духовенства могли входити особи усіх станів, за винятком кріпаків, доки ті не будуть відпущені на волю. Права і стан білого духовенства могли бути передані від чоловіка дружині. Діти духовенства наслідували стан батьків за умови одержання відповідної професійної освіти. Інші повинні були вийти з духовного стану. У разі складання духовного сану, бувший священик повертався до свого «первісного стану», будші досягнення у службі військовій чи цивільній не зараховувались, як і кар'єрне зростання у службі духовній. Особам білого духовенства заборонялось володіння селами та кріпаками з землею чи без землі, за винятком тих, хто походив з дворян, рівно як і тим, хто набув спадкове дворянство через одержання російського ордену: в усіх випадках вони користувались правами, наданими російському дворянству [Законы о состояниях, ст. 244 – 261, 269 – 276, 286].

Духовенство римо-католицьке теж поділялось на біле й чернече. До білого духовенства належали: «архієпископ-митрополит усіх римо-католицьких в імперії церков», єпископи єпархіальні, єпископи-коадьютори та єпископи-суфрагани, офіціали, настоятелі-інфулати, кафедральні прелати, каноніки, приходські священики-настоятелі та помічники їх вікарії, диякони й піддиякони. До чернечого духовенства належали настоятелі та настоятельки монастирів, чернеча братія та сестринство. Іноземці духовного сану, що прибували до Російської імперії, могли займатись релігійною чи світською діяльністю лише з дозволу єпархіального керівництва та Міністерства внутрішніх справ. Обіймати посади вони могли лише за умови складання присяги на вірність службі під час перебування в імперії. До римо-католицьких монастирів могли вступати особи вільних станів того ж віросповідання, котрі досягли 19-ти літнього віку з обов'язковим трирічним випробним терміном. Бажаючі повинні були звернутись до губернського керівництва з проханням засвідчити їх вільний стан і відсутність судового переслідування. Свідоща разом із заявами передавались через єпархіальне керівництво до Римо-

католицької Духовної колегії з додаванням свідoctва про народження. Колегія ці документи разом із своїм висновком спрямовувала для остаточного рішення до Міністерства внутрішніх справ [Там само, ст. 324 – 326, 332, 342 – 344, 347].

Духовенство Лівостепової України. В останній чверті 18 ст. православне духовенство в Правобережній Україні становило 1,3 – 1,5%, а на Лівобережжі 0,9% населення (рис. 2.2.2). У подальші часи його питома вага коливалась біля 1,0% (табл. 2.2.1 – 2.2.6), що відповідало пропорції, притаманній для більшості губерній Європейської частини Російської імперії з переважанням православного населення [СТРИ, 1863, с. 298, 316]. Питома вага священників інших конфесій у середині 19 століття не перевищувала 0,02% у Київській та Подільській губерніях, 0,5% на Волині, знаходилась на рівні тисячних часток відсотка в губерніях Українського Лівобережжя (розраховано автором за: [Кешпен, 1857, с. 209]).

Міські обивателі

Під назвою міських обивателів розуміли усіх міських жителів- власників нерухомого майна у місті, осіб, записаних до гільдій та цехів, тих, хто ніс службу міську за власним бажанням, або записаних «в оклад» і тому зобов'язаних до міської служби чи тягла. У вузькому розумінні міськими обивателями вважались особи, прирівняні до «середнього класу людей». В такому розумінні до стану міських обивателів під загальною назвою «громадяни» належали: 1) гільдійне купецтво, місцеве та з інших міст, почесні громадяни та громадяни в містах губерній Віленської, Гродненської, Мінської, Подільської, Волинської, Київської, Ковенської, Вітебської та Могилевської, переведені у це звання з польської шляхти; 2) міщани й посадські; 3) ремісники або цехові; 4) вільні люди, приписані до деяких міст Західних губерній; 5) робочі люди. Усі інші люди, що проживали у містах і мали в них нерухомість, належними до стану міських обивателів не вважались [Законы о состояниях, ст. 423 – 426]. Розглянемо ці групи по порядку.

Почесні громадяни. Права почесного громадянства набувались особисто чи спадково. В останньому випадку вони передавались усім законним дітям, за умови приналежності їх до вільного стану. Почесні громадяни мали такі переваги: 1) звільнення від подушного окладу; 2) звільнення від рекрутської повинності; 3) звільнення від тілесних покарань; 4) право участі у виборах за майновим цензом та бути обраними на міські посади; 5) право називатись в усіх актах почесними громадянами [Там само, ст. 575].

Почесні громадяни Лівостепової України. Кількість почесних громадян по губерніях у різні часи коливалась від кількох чоловік до кількох сотень і навіть тисяч осіб (табл. 2.2.1 – 2.2.6). Наприклад, на Київщині їх нараховувалось 226 у 1845 р., 604 у 1858 р., 2255 у 1863 р.; на Чернігівщині 148 у 1846 р., 710 у 1858 р., 698 у 1863 р., на Харківщині 45 у 1846 р., 287 у 1858 р., 594 у 1863 р. Очевидною є тенденція до зростання кількості почесних

громадян там, де спостерігалось поживлення економіки, перш за все комерційної активності, та культурного життя. Для порівняння наведемо інший приклад: 17 почесних громадян у 1846 р., **4789** у 1858 р., 133 у 1863 р. Це дані статистики Волинської губернії, як свідчення протистояння місцевої польської шляхти на чолі з дворянськими зібраннями і царської адміністрації, що аж ніяк не відбивало об'єктивні тенденції у розвитку соціально-культурних процесів в губернії.

Громадяни. Під назвою громадян Західних губерній розуміли в губерніях Віленській, Гродненській, Мінській, Подільській, Волинській, Київській, Ковенській, Вітебській та Могилевській усіх осіб, що називались раніше шляхтою і проживали у містах, які не довели свого шляхетства і у це звання записались. Вони утворювали в містах особливу групу і до міської громади не долучались [Там само, ст. 427].

Громадяни в Лісостеповій Україні. Статистика цієї соціальної групи досить невиразна (табл. 2.2.1 – 2.2.6): у 1842 – 1847 рр. їх було приблизно 0,3 % населення Київської та Волинської губерній, 0,6 – 0,8% Подільської; у 1853 р. 0,2 – 0,3% мешканців Київщини та Волині, 0,7% жителів Поділля [Кеппен, 1857, с. 239]. За даними 1857 – 1859 рр. на Поділлі «громадян Західних губерній» було вже 2,3%, на Київщині ті ж самі 0,3%, на Волині ця група не показана зовсім. Надалі офіційна статистика розчинила громадян з польської шляхти серед т.зв. різночинців, яких у 1863 р. на Київщині нараховувалось 1,7%, на Поділлі 0,6%, на Волині 4,2% (67270 осіб). Для України Лівобережної ця проблема ніколи не була актуальною.

Купецтво. Увесь купецький стан поділявся на три гільдії, що розрізнялись за: 1) розмірами оголошеного капіталу; 2) розмірами гільдійного мита; 3) гільдійними перевагами та правами на торгівлю. Вступ до гільдій дозволявся тільки підданам Російської імперії – міським обивателям, людям усіх вільних станів, які за законом могли записуватись або прирівнюватись до міського стану, у тому числі дворянам спадковим та особистим із збереженням їхнього першого стану. Ці правила розповсюджувались однаково на осіб чоловічої та жіночої статі. Купець першої гільдії, що займався оптовою торгівлею, називався також «першостатейним» чи негоціантом, той, що займався банкірськими справами, міг називати себе банкіром. Такий купець мав право носіння шпаги, мундиру своєї губернії, навідуватись до імператорського двору. Купецтво першої гільдії не вважалось податним станом, а утворювало «почесний стан людей» в державі. Купцеві цієї першої гільдії дозволялось: 1) здійснювати внутрішню та закордонну торгівлю усілякими товарами; 2) мати власні кораблі та інші судна, використовувати їх для внутрішньої і зовнішньої торгівлі; 3) володіти різноманітними складськими приміщеннями; 4) мати заводи та фабрики різних видів, окрім винокурень, заводити усілякі цехові ремесла без обмежень у кількості робітників та учнів, але з припискою їх до цеху; 5) займатись банківською справою; 6) засновувати страхові контори; 7) входити до казенних контрактів та відкупів й укладати власні контракти і маклерські угоди без обмеження

коштів. Роздрібна торгівля таким купцям дозволялась лише у місті, де купець був приписаний, або за окремим торговим свідоцтвом в іншому місті. Купцям другої гільдії надавались такі ж права торгівлі, що й першостатейним, але з суттєвими обмеженнями: виставляти на митниці товарів, привезених одним транспортом, не більше, ніж на 15 тис. руб. сріблом; річний об'єм закордонної торгівлі не повинен був перевищувати 90 тис. руб. сріблом; відсутність права на банкірську чи страхову діяльність; обмеження права участі в підрядах; заключення контрактів сумою до 15 тис. руб.. Купцям третьої гільдії дозволялось вести торгівлю товарами, придбаними в купців першої та другої гільдій, у тому місті та уїзді, де вони були приписані; мати свої кораблі, переважно для внутрішньої торгівлі, а зовнішню здійснювати через купців більш високих гільдій; утримувати трактири, заїжджі двори, бані, «ренскові» (для зберігання й продажу виноградних вин – Ю. Б.) льохи; відкривати фабрики та заводи за місцем приписки з продажем продукції лише у своєму місті чи уїзді; входити у казенні контракти, відкупи, укладати приватні контракти на суми до 6 тис. руб.. Купці усіх трьох гільдій звільнялись від подушної податі, особистої чи грошової рекрутської повинності. Купці першої та другої гільдій звільнялись також від тілесних покарань. Права на торгівлю, набуті через вступ до гільдії, втрачались через недодержання строків річних внесків за перебування у гільдії, банкрутство, злочин [Устав торговый, ст. 6 – 8, 10 – 12, 58 – 62, 71, 74, 76 – 79, 90, 178 – 182]. Євреям¹⁰ дозволялось у призначених для їх постійного проживання місцях записуватись до гільдій та здійснювати торги й промисли на підставі одержаних свідоцтв на рівні з іншими російськими підданими. Купцям першої та другої гільдій з євреїв, окрім загальних прав у межах осілості, надавались ще й особливі права: 1) виписувати оптом для продажу у межах осілості товари з столиць та портів за посередництва торгових контор і купців, або поштою від самих виробників; 2) приїжджати двічі на рік до столиць та інших міст з метою закупівлі товарів – на 6 місяців для купців першої гільдії або на 3 місяці для купців другої гільдії, або присилати довірену особу на такий самий термін; 3) купцям першої гільдії дозволялось входити до підрядів у внутрішніх губерніях за умови найму для нагляду за справами не євреїв; 4) вести оптовий продаж товарів у столицях і портових місцях через прикажчиків-християн, місцевих купців, посередницькі контори; 5) сплачувати мито на кордоні за товари купців-християн з інших губерній на їх прохання. Торгувати закордонними товарами поза межами осілості самим євреям заборонялось навіть за посередництва християн; 6) дозволялось приїжджати на Нижегородський, Ірбітський, Корінний, Харківський, Сумський ярмарки для закупівлі й продажу товарів, окрім виробів закордонного походження [Там само, ст. 130].

¹⁰ У даному розділі ми свідомо не торкаємось питання про роль та місце євреїв у соціальному житті Правобережної України, оскільки воно не було визначальним і з цього приводу написано достатньо.

Купці Лісостепової України. За статистичними даними останньої чверті 18 ст. соціальна група купців чи не єдина з усіх інших була рівномірно представлена на обох берегах Дніпра (0,1–0,2%) – від Волині до Харківщини включно (рис. 2.2.3). На середину 1840-х років ситуація майже не змінилась, окрім Київщини та Чернігівщини, де купців стало помітно більше: на межі 50-х – 60-х рр. 19 ст. на Київщині вони становили вже 1,2%, на Поділлі 0,8 – 0,9%, на Волині 0,7%, в губерніях Лівобережжя 0,4 – 0,6% населення (табл. 2.2.1 – 2.2.6).

Міщани, цехові, вільні люди, робочі люди. Міщани за правовим станом не розділялись між собою юридично, залежно від характеру занять. Під цеховими розуміли майстрів, підмайстрів та учнів, записаних до цехів для зайняття своїми ремеслами («вічні» цехові). До «тимчасових» належали іноземці, селяни, кріпаки, що записувались до цехів на певний термін і до міської громади не належали. «Вільними людьми» в губерніях Віленській, Гродненській, Мінській, Подільській, Волинській, Київській, Ковенській, Вітебській та Могилевській називали тих вихідців з-за кордону, які знаходились у цих губерніях і так були означені у ревізіях. В містах вони долучались до міської громади. «Робочими людьми» називали приписаних до міст з накладанням відповідних повинностей вихідців з-за кордону, нездатних до військової служби та схильних до аморальної поведінки, боржників, яких громади мати у себе не бажали [Законы о состояниях, ст. 428 – 431].

Міщани Лісостепової України. Питома вага міщан у Правобережному та Лівобережному регіонах помітно різнилась вже наприкінці 18 століття: у Малоросії та Слобожанщині їх було приблизно у 2 – 2,5 рази менше, ніж на бувших польських землях Правобережної України (рис. 2.2.4; табл. 2.2.1 – 2.2.6).

У 40-х – на початку 60-х років 19 ст. кількість міщан у Київській, Подільській та Волинській губерніях зростала і надалі, сягаючи 13 – 15% населення. На Лівобережжі питома вага міщанства теж поступово збільшувалась, особливо на Чернігівщині, досягаючи 9,5% населення губернії (приріст від кінця 18 століття майже у 3,5 рази). Значно відставали у цьому сенсі Полтавщина й Харківщина, де у 1863 р. міщани становили лише 3,5 – 4,5% усього населення.

Досить цікавим є порівняння питомої ваги соціального стану міських обивателів з часткою міського населення по губерніях Лісостепової України за даними перепису 1858 р. (рис. 2.2.5). У Правобережжі перших було на 5 – 8% більше, ніж других і від третини до половини міських обивателів проживали не в містах, а в містечках та посадах. У Чернігівській губернії пропорції міських обивателів та міського населення майже співпадали (з різницею близько 0,5%), а ось на Полтавщині та Харківщині половина мешканців міст до стану міських обивателів не належала. Нижче ми розглянемо це питання більш детально, але після знайомства з розподілом населення по соціальних групах стану обивателів сільських.

Сільські обивателі

Сільські обивателі, залежно від форми власності земель, на яких були розміщені, становили п'ять головних розрядів: I. Розміщені на землях казенних; II. Розміщені на землях удільних; III. Розміщені на землях палацових; IV. Розміщені на землях приватновласницьких; V. Розміщені на власних землях. Вхідження до вільного сільського стану відбувалось шляхом добровільного запису чи переходу з іншого стану. Сільський обиватель передавав свій стан дітям і дружині, якщо та не належала за походженням до більш високого стану. Кожному сільському обивателю дозволялось усіма законними засобами набувати у власність та відчужувати незаселені землі, будинки у містах і селах, проте усім селянам заборонялось набувати у власність чи володіння кріпаків [Законы о состояниях, ст. 613].

Вільні сільські обивателі

До вільного сільського стану могли записуватись: 1) міщани уїзних міст і містечок, поселяни, що не мали торгів чи ремесел і займались землеробством на власних землях або за наймом у селян чи поміщиків; 2) усі, хто мали право чи обов'язок обирати спосіб життя; 3) діти особистих дворян та різночинців, що не набули оберофіцерських чинів, не інакше, як за згодою сільського товариства; 4) особи з неспадковим почесним громадянством. Останні могли записуватись до поселень удільного чи казенного відомств, за винятком однодвірських; 5) іноземці-колоністи [Там само, ст. 618 – 620, 642, 653, 658].

Державні селяни. Державні селяни об'єднувались у сільські громади, а кілька громад у волості. Землі кожного поселення вважались спільним майном і надавались у володіння громаді за умови сплати державного оброку. Розподіл землі між родинами здійснювався громадою. До стану державних селян, розміщених на власних землях, могли належати: 1) поміщицькі селяни з землею; 2) кріпаки, як звільнені панами, так і відсуджені від поміщицького володіння; 3) відставні нижні чини [Там само, ст. 663 – 670, 807].

Державні селяни Лісостепової України. У 1845 – 1847 рр. державних селян на Правобережжі було: поселених на державних землях 10,1%¹¹ на Волині, 9,3% на Київщині, 3,7% на Поділлі; військових поселенців 3,2% на Київщині та 1,2% на Поділлі; відсуджених на волю і призначених обирати спосіб життя 4,4% у Подільській губернії; різних найменувань 10,6% на Поділлі, 6,5% на Волині, 0,6% на Київщині; військових відставних та безстроково відпущених з родинами 1,6% на Київщині, 1,0% на Волині, 0,12% на Поділлі (табл. 2.2.1) [ВСО, 1848. Табл. 2; ВСО, 1849. Табл. 5, 6; ВСО, 1850. С. 69, табл. 3, 4]. В губерніях Лівобережного Лісостепу структура вільних селян

¹¹ Усі % розраховані від загальної кількості населення, а у разі використання матеріалів 9-ї ревізії, опублікованих П.І. Кепшеном, від населення чоловічої статі.

на державних землях у цей час виглядала дещо інакше: суто державних (казенних) селян було 43,2% у Харківській губернії, 13,7% на Чернігівщині, 6,0% на Полтавщині; військових поселенців 12,3% на Харківщині; різних найменувань 5,4% (удільні кіннозаводські) у Харківській губернії, 2,0% на Полтавщині, 0,02% на Чернігівщині; військових відставних та безстроково відпускних з родинами 1,4% у Полтавській губернії, по 0,5% на Чернігівщині та Харківщині (табл. 2.2.2) [ВСО, 1848а. С. 35-36; ВСО, 1850а. Табл. 3; ВСО, 1851. С. 69-70].

За даними Казенної палати у 1851 р. в Київській губернії державних селян налічувалося 12,9% населення (серед них бувших старостинських 5,4%, конфіскованих 1,5%), у Волинській губернії 23,8% (у т.ч. остаточно конфіскованих приватновласницьких та ординацьких 6,4%, ординацьких 10,9%), у Подільській губернії 7,6%; військових поселенців на Київщині було у 1854 р. 3,6%, на Поділлі 5,2%. На Лівобережжі в Полтавській губернії на 1 липня 1851 р. обліку Казенної палати підлягали 8,9% державних селян (без козаків), у Чернігівській губернії 14,9% селян (без козаків), у Харківській 46,6% сільських обивателів та 14,6% військових поселенців, що проходили по Військовому відомству [Кеппен, 1857, с. 14 – 17, 33 – 34, 69 – 70, 106 – 110, 148 – 149, 152 – 153].

За переписом 1858 р. на Волині державних селян було 25,3% (в основному, як ми переконалися вище, за рахунок конфіскованих панських та ординацьких селян), на Київщині 10,5%, на Поділлі 6,8% населення; військових поселенців на Київщині позначено 2,1%, на Поділлі 3,4%; частка відставних та безстроково відпускних військових коливалась від 3% на Поділлі до 3,7% на Волині (табл. 2.2.3). В Лісостепу на іншому боці Дніпра державні селяни були сконцентровані в губерніях Полтавській (50,2%, у т.ч. козаків 41,7%), Чернігівській (45,1%, з них козаків 30,4%) та Харківській (41,3%); відставних та безстроково відпускних з родинами на Полтавщині та Чернігівщині було 3 – 3,3%, на Харківщині 4% (табл. 2.2.4).

У 1863 р. за даними губернських статистичних комітетів суттєвих змін в розподілі державних селян по губерніях Лісостепової України не відбулось, окрім Волині, де селян цієї категорії стало майже удвічі менше, та Київщини, де під кінець цього року в «указному порядку» майже всі бувші кріпаки перетворились на «селян Відомства державних маєтностей», про що ми вже згадували на початку розділу. До цього можна додати і перетворення військових поселенців Київщини, Поділля й Харківщини на удільних селян, що теж не поминуло нашої уваги (табл. 2.2.5; 2.2.6).

Однодворці. Усі представники бувшої шляхти, що проживали в сільських поселеннях «повернених від Польщі губерній», не затвержені у дворянстві й такі, що не пропустили встановлені терміни для обрання роду життя, утворювали групу вільних сільських обивателів під назвою однодворців Західних губерній. Вони розділялись на осілих (тих, що мали власні землі, або жили на казенних чи панських землях за сплати оброку або чиншу) та неосілих (котрі проживали у поміщиків чи інших осіб в служінні чи

на службі). Однодворці на землях казенних та неосілі підпорядковувались Міністерству державних маєтностей і входили до складу громад тих поселень, де вони були розміщені, підлягаючи одному з ними управлінню та виконуючи однакові державні повинності, виключаючи лише подушну подать, користуючись назвою однодворців та особливими їм наданими правами. За користування державною землею однодворці сплачували поземельний оброк, обчислений люстрацією. Однодворці у достатній кількості родин могли утворювати окремі громади у волостях державних селян. Однодворцям дозволялось мати у власності землю, придбану законним шляхом, а також людей і селян, що на тій землі проживали. Однодворцям надавалось повне на селян їх кріпосне право, вони могли знімати з них оброк та відпускати на волю, як і власники дворянських маєтків. Купляти селян однодворці могли тільки у рівних собі, але в жодному разі не у дворян. При зведенні однодворця у дворянство маєток його ставав дворянським. Однодворці Західних губерній, розміщені на власних землях, як і неосілі, знаходились у віданні Міністерства державних маєтностей, а поселені на землях поміщицьких у віданні земської поліції. Стосунки однодворців з поміщиками визначались у відповідності з укладеними між ними угодами [Законы о состояниях, ст. 677 – 678, 681, 685, 752, 758 – 759, 761, 763, 799].

Однодворці Лісостенової України. За підрахунками П.І. Кеппена, однодворці Західних губерній за окремим переписом 1854 р. становили 7,4% населення Поділля, 4,1% Київщини, 3,2% Волині, проте у кількісному виразі їх стало на 35656 менше, ніж за спеціальним переписом 1842 р. [Кеппен, 1857, с. 239]. Губернська статистика 1857 – 1859 рр., засвідчує, що частка однодворців не змінилась на Поділлі і дещо скоротилась на Київщині, дані по Волині відсутні (табл. 2.2.3). У статистичних збірках початку 1860-х років ця категорія населення вже не виділялась окремою графою і наприкінці десятиліття соціальна група однодворців зійшла нанівець, як і проблема «громадян з бувшої польської шляхти» у Західних губерніях [Трояновский, 2017, с. 214 – 216].

Малоросійські козаки. За своїм станом козаки були наділені певними обов'язками і правами, у тому числі виготовляти алкогольну продукцію і торгувати нею у власних садибах. Їх причетність до військової служби та деякі повинності визначались, зокрема, Указом від 25 червня 1832 року. Так, серед малоросійських козаків Полтавської та Чернігівської губерній, замість звичайної рекрутської повинності, запроваджувався щорічний набір по п'ять чоловік від тисячі, починаючи з 1833 р. Козаки, узяті на службу від цих наборів, використовувались виключно для комплектування кінних полків. Термін служби нижнім чинам встановлювався у 15 років. Ті, хто відслужили свій термін, повертались знову до козацького стану. Козаків, що вступили на службу до 8-ми кінних козацьких полків під час придушення Першого польського повстання, теж залишали на дійсній службі на 15 років. Щодо земель своїх, одержаних від предків-козаків у спадок, то продавати їх козаки могли тільки іншим козакам, оскільки з цими ґрунтами були пов'язані права та

обов'язки козацького стану. Землі, придбані козаками від дворян та різночинців, можна було продавати вільно. За козаками залишалось їх право на традиційний суд. На усіх, приналежних до козацтва, накладалась річна подать у 2 рублі з кожної рев'язької душі, до якої входив і питний податок у 55 коп. сріблом. Крім того, козаки повинні були сплачувати й відробляти місцеві земські повинності на загальних засадах [О обязанностях малороссийских казаков, с. 399 – 401].

Порядок управління козаками було визначено Статутом від 17 січня 1833 року. Управління козаками та піклування про їх благоустрій доручалось особливому «присутньому місцю» під назвою Головної господарської контори для малоросійських козаків, що знаходилась у Полтаві під зверхнім наглядом Малоросійського військового губернатора. Головна контора своїми найважливішими завданнями мала: 1) облік козаків, їх майна та промислів; 2) нагляд за збереженням у становій власності козацьких земель; 3) виконання розпоряджень про переселення козаків за наказом уряду чи за власним бажанням; 4) звільнення козаків до купецького стану; 5) облік врожаю та сплати податків; 6) догляд за козаками-ветеранами й інвалідами та ін.. Для місцевого управління при Головній конторі створювались піклувальні контори у містах, де це було визнано за потрібне. Останні наглядали за козацькими волосними правліннями, яким підлягали від 4 до 6 тис. душ козацького населення. Волосні правління поділялись на відділення, у кожному з яких знаходилось до 300 обійсть на площі не більше 10 верст упоперек. Волосний голова обирався з козацької старшини на загальному волосному сході, разом з суддями та скарбниками. На такому сході були присутні козаки, обрані по одному від 20-ти дворів. Крім того скликались і сільські сходи [Об управлении малороссийскими казаками, с. 47 – 52].

Козаки Лісостепової України. На кінець 80-х років 18 століття у Київському намісництві питома вага козаків становила 37,8% населення, в Чернігівському 47,2%, у намісництві Харківському 32,2% (тут бувших козаків слобідських полків, перетворених на «військових обивателів, що користуються винокурінням») [Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р., с. 283; Шафонський, 1851, с. 187 – 188; Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., с. 70].

В середині 1840-х років на усьому Правобережжі нараховувалось 359 козаків і то лише в Київському уїзді Київської губернії, тоді як на Полтавщині їх було 695055 (42,4% населення), на Чернігівщині 419668 (30,1%) (табл. 2.2.1; 2.2.2). Таку ж саму чисельність малоросійських козаків встановлено й під час 9-ї народної рев'язі 1851 р. [Кеппен, 1857, 108 – 109, 152]. Наприкінці 1850-х рр. козаків у Полтавській губернії нараховано 757783 (41,7%), в Чернігівській 447033 (30,4%) (табл. 2.2.4). Більш пізні статистичні дані щодо цієї групи вільних сільських обивателів нам не зустрічались.

Вільні сільські обивателі Лісостепової України. Загалом, державних селян та вільних сільських обивателів у 1795 р. на Київщині було 7,7% усіх мешканців, на Поділлі 5,4%, на Волині 2,8% (рис. 2.2.6). В Київській та

Подільській губерніях їх максимальна чисельність припала на середину 1840-х років, як результат масових конфіскацій приватновласницьких селян польської шляхти у наслідок поразки повстання 1830 – 1831 рр., після чого спостерігається поступове скорочення контингенту таких селян (майже втричі на Поділлі). У Волинській губернії питома вага державних селян та вільних сільських обивателів спочатку зростає мало не у два рази між кінцем 40-х та кінцем 50-х років, а потім раптово на стільки ж скоротилась на початку 1860-х років. Ці коливання також були відлунням декласації дрібної польської шляхти Правобережжя, а скорочення чисельності вільних сільських обивателів, як простих селян, так і однодворців, можна було б пояснити організованою міграцією до менш залюднених губерній, якби у спеціальному дослідженні процесів заселення Південної України Волинська губернія у якості донора мігрантів згадувалась хоча б єдиний раз [Кабузан, 1976, с. 269 – 305].

На Лівобережжі вільних селян завжди було значно більше, ніж в Правобережній Україні. Так, на Полтавщині й Чернігівщині останньої чверті 18 століття вони разом з козаками становили 56,9% населення, на Харківщині, бувшій Слобідській Україні, 45,7%. В подальші десятиліття питома вага цієї категорії населення дещо скоротилась і коливалась між 51 – 52% на Полтавщині та 43 – 45% на Чернігівщині. У Харківській губернії державних селян різного підпорядкування до середини 1840-х років стало більше на 20%, перш за все завдяки розвитку Українського військового поселення кавалерії з його 200 тисячним населенням. Подальше поступове скорочення чисельності цієї великої соціальної групи вивело Харківщину на рівень Полтавщини у стартовий період реформ другої половини 19 століття (рис. 2.2.6).

Залежні селяни (кріпаки, дворові люди)

До стану кріпаків відносились: селяни панські, дворові, люди, приписані раніше до посесійних фабрик та заводів. Спадковий кріпацький стан встановлювався: 1. Пожалуванням (до 1801 р.). 2. Записом за поміщиком (до 1781 р.). 3. Приєднанням до родин кріпаків сиріт, що не пам'ятали рідства, для догляду й виховання. Окрім цих трьох видів закріпачення інші вважались незаконними. В губерніях Чернігівській та Полтавській люди козацького походження й інші вільні люди, що до указу 1783 р. на приватновласницьких землях оселились та у ревізію 1782 р. були записані за поміщиками, назавжди залишались у цьому стані, якщо до указу 1815 р. їх предки чи самі вони про свободу свою не просили. Купляти селян-кріпаків селами чи окремо з землею, або без землі могли тільки дворяни, яким це право надавалось законом. Кріпацький стан передавався законним дітям від батька. Від матері кріпацький стан переходив тільки незаконно народженим дітям. Кріпацтво ніяким чином не передавалось через шлюб від чоловіка дружині. Донька чи удова кріпака, виходячи заміж за вільного чоловіка, ставали вільними [Законы о состояниях, ст. 995 – 998, 1009, 1069, 1016 – 1021].

Усі поміщицькі селяни та дворові люди мали «спокійно перебувати у цьому стані», бути слухняними поміщикам своїм в оброках, роботах та усіляких селянських повинностях, законами на них покладених. Кріпаки зобов'язувались захищати і боронити пана й панське майно у разі небезпеки. Поміщикам заборонялось примушувати своїх селян до шлюбу проти їх бажання. Селяни повинні були працювати на свого поміщика три дні на тиждень; він не міг примушувати їх працювати у неділю, а також у Дванадесяті свята, Петра і Павла, 9 травня, 6 грудня, на св. Миколая, у храмові свята. За цим спостерігало губернське начальство за посередництвом місцевої поліції. На розсуд власника було покладено переведення селян у дворові люди, чи навпаки. Власник мав право віддавати своїх кріпаків у служіння стороннім людям, у навчання та виховання. Поміщик повинен був опікуватись своїми селянами, здійснюючи: піклування щодо харчування та благоустрою; піклування щодо виконання ними державних повинностей; клопотати та відповідати за них в суді у визначених законом випадках. Якщо недбанням поміщика село буде доведене до зубожіння, а селяни обтяжені непомірними зисками та жорстоким ставленням, на маєтки таких власників могла накладатись опіка. Власник зобов'язувався слідкувати за благоприсойною поведінкою своїх людей. Взаємні суперечки між селянами розглядались та судились власником їх остаточно. Поміщик мав право карати своїх людей за провини, зокрема, визначаючи до 40-ка ударів різками, 15-ти киями, арештом до двох місяців з утриманням у сільській тюрмі, відсилати невинуватих до сумирних та робітних домів на термін до трьох місяців, до виправних арештантських рот цивільного відомства до шести місяців, віддавати без черги у рекрути, передавати для суду і покарання до губернського Правління. Селянам категорично заборонялось подавати скарги на своїх поміщиків. У разі непослуху селян могли судити військовим судом з викликом військової команди за рахунок самих селян [Там само, ст. 1027, 1031 – 1033, 1035 – 1036, 1045 – 1048, 1102, 1109, 1050 – 1056].

Селяни-кріпаки могли легально відлучатись від місця проживання виключно з дозволу власника за відповідними документами. Кріпакам заборонялось: самовільно переходити від одного власника до іншого; одружуватись без панського на те дозволу; вступати на військову службу. Селяни-втікачі повертались власникам з їх родинами та майном за рахунок самих власників. Поміщикам дозволялось переселяти кріпаків окремо чи селами у своїх володіннях, незалежно від уїзду та губернії. Кріпаки за згодою та з дозволу власника могли на законних підставах набувати у власність нерухоме майно, у тому числі землю, окрім заселених маєтків, засновувати фабрики та заводи, займатись торгівлею, тимчасово входити до цехів, продавати свою ремісничу продукцію, допускались до торгів на право утримання поштових станцій та місцевих підрядів, давати гроші у позику під заклад майна, окрім сіл та земель з кріпаками [Там само, ст. 1037 – 1039, 1040, 1058 – 1060, 1138, 1140 – 1144].

Кріпацький стан припинявся за бажанням поміщика або за законом. За законом кріпацтво припинялось, якщо: 1) були наведені судові докази вільного походження чи неправильного покріпачення особи; 2) через прийняття християнства, якщо власник не був християнином; 3) через встановлення вини власника у злочинах, законом на такий випадок передбачених; 4) через уведення кріпака в полон за межі держави; 5) через передачу кріпака у розпорядження уряду, зокрема, через взяття у рекрути. Рівним чином з кріпацького стану вибували особи, засуджені на заслання до Сибіру. Власник міг відпускати на волю селян і дворових індивідуально чи селами, з землею чи без землі. Селяни, звільнені селами з землею, переходили до категорії державних, розміщених на власних землях, а без землі до зобов'язаних. Кріпацький стан, припинений з дотриманням усіх законних процедур, вже не міг бути поновленим [Там само, ст.1147 – 1150, 1179, 1185, 1202].

Залежні селяни Лісостепової України. Наприкінці 18 століття частка покріпачених селян на Правобережжі та Лівобережжі Лісостепової України значно різнилась, оскільки питома вага залежних селян в губерніях Київській, Подільській, Волинській майже вдвічі перевищувала кріпацький відсоток Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини (рис. 2.2.7). Надалі чисельність кріпаків поступово скорочувалась на Правобережжі та Харківщині і майже не змінювалась у пропорційному виразі на Полтавщині й Чернігівщині.

П.І. Кеппен порівняв дані щодо кількості кріпаків чоловічої статі за 8-ю (1835 р.) та 9-ю (1851 р.) ревізіями та виявив стійку тенденцію до скорочення чисельності цієї соціальної групи. Найбільше в усій Російській імперії це стосувалось Волині, де селян-кріпаків стало менше на 14,7%, або 89406 осіб чоловічої статі, і це скорочення не можна пояснити лише переведенням конфіскованих кріпаків до категорії державних селян, яких за цей час стало більше лише на 11666 чоловік. На Київщині частка кріпаків зменшилась (-) на 5,4% (6965), зате державних селян прибуло (+) 10690; на Поділлі на 1,1% (-9833, +3881 державних); на Полтавщині на 1,1% (-11272, +22262 державних); на Чернігівщині на 3,2% (-8546, +21124 державних); на Харківщині на 1,4% (-8546, +20944 державних). Як бачимо, безпосередній зв'язок між коливанням чисельності кріпаків і державних селян не простежується (уточнено нами за: [Кеппен, 1857, с. 190 – 193, 199 – 200]).

Порівнюючи дані 1846 та 1858 років з Правобережжя, ми спостерігаємо, що у Волинській губернії частка кріпаків серед населення зменшується на 13,9% (-190978 осіб обох статей) при збільшенні числа державних селян на 195600 і це вже дозволяє нам вперше безпосередньо пов'язувати кількісні зміни у соціальних групах сільських обивателів Волині з конфіскаціями селян у польської шляхти та наданням їм статусу селян державних, а заодно й оцінити кількісний бік цих конфіскацій. На Київщині питома вага кріпаків стала меншою на 4,4% при абсолютному зростанні чисельності групи на 53880 осіб, на Поділлі вона також зменшилась на 2,9% при зростанні кількості селян-кріпаків на 103748 осіб (рис. 2.2.7; табл. 2.2.1; 2.2.3).

Цікаві еволюції у структурі селянства відбувались на Лівобережжі. Так, в Полтавській губернії кріпаків стало менше на 4,1%, проте їх абсолютна кількість зросла на 95 осіб, що з точки зору статистики означає «залишилась незмінною». В Чернігівській губернії чисельність кріпаків скоротилась на 4,6% (-34147 осіб) при співставному зростанні чисельності вільних сільських обивателів (+32063). У Харківській губернії, навпаки, мало місце зростання частки залежних селян на 3,1% (+27662 особи) на фоні скорочення категорії вільних сільських обивателів (-188593) (рис. 2.2.7; табл. 2.2.2; 2.2.4).

Можна заключити, що у період між серединою 1830-х – 1840-х років переважали процеси фізичного зменшення соціальної групи залежних селян на Волині й Поділлі. В інших українських губерніях Лісостепу певна частина кріпаків переходила до стану вільних сільських обивателів. У часи між серединою 1840-х та кінцем 1850-х років ситуація стала більш складною. На Правобережжі продовжували вирувати пристрасті навколо польської шляхти в її волинському осередку, численні конфіскації змінювали статус багатьох тисяч кріпаків на вільних сільських обивателів. На Київщині та Поділлі скорочення питомої ваги кріпаків було відносним, пов'язаним з бурхливим ростом населення, особливо у другій половині 1850-х рр., та змінами у співвідношенні основних соціальних страт. Щось подібне відбувалось і на Полтавщині, де скорочення частки кріпаків пов'язувалось зі стагнаційними процесами в демографії соціальної групи, або зміною соціального статусу частини кріпаків на вільних селян, як це можна спостерігати на Чернігівщині. На такому фоні анахронізмом виглядають структурні зміни в селянстві Харківщини, причому задіяні тут механізми соціальної трансформації нам не зовсім зрозумілі.

Після формального звільнення усіх селян на початку 1860-х років частка «селян, що вийшли з кріпацької залежності та проживаючих на поміщицьких землях» зросла на кілька відсотків в усіх губерніях Правобережжя та на Харківщині (рис. 2.2.7). Висловлюємо припущення, що, хоча б частково, це пов'язувалось з приєднанням статистиками до групи т.зв. «зобов'язаних» селян тих, котрі були ними й раніше, проте юридично не визнавались повними кріпаками. Річ у тім, що з 1842 р. за власним бажанням поміщики могли укладати договори з своїми селянами з таким розрахунком, щоб зберігаючи за собою повноту вотчинної власності на землю, угіддя, надра, надавати селянам ділянки землі у користування за умови виконання певних повинностей. Такі селяни називались «зобов'язаними». Поміщики запроваджували у поселеннях зобов'язаних вотчинне управління, здійснювали загальний нагляд за сільською поліцією та благоустроєм, розглядали суперечки між селянами, що не мали карного характеру. В Західних губерніях до категорії зобов'язаних належали також селяни майоратних маєтків. У разі невиконання селянами прийнятих на себе зобов'язань, вони примушувались до цього через земську поліцію під керівництвом земських провідників дворянства [Закон о состояниях, ст. 951 – 964]. За даними ревізії 1858 р. зобов'язані селяни на поміщицьких землях показані лише у С.-Петербурзькій, Київській та Подільській губерніях, а

зобов'язані селяни у майоратних маєтках в губерніях Ковенській та Київській [Тройницький, 1861, с. 13 – 14].

Сільські обивателі усіх соціальних груп разом становили більшість мешканців Українського Лісостепу, з деякою структурною¹² перевагою Лівобережного регіону над Правобережним (рис. 2.2.8). Загальною тенденцією було повільне скорочення питомої ваги селянства у період від останньої чверті 18 до початку 60-х років 19 століття: на Харківщині -3,8%, на Поділлі -5,5%, на Київщині -9,6%, на Полтавщині -12,2%, на Волині -12,8%, на Чернігівщині -14,2%.

Соціальна структура населення міст Лісостепової України

Повертаючись до питання про соціальну структуру населення міст Лісостепової України за матеріалами 10 народного перепису 1858 року, для початку спробуємо визначитись з особливостями таких видів поселень, як місто, посад, містечко, спираючись на відповідні законодавчі акти Російської імперії. З'ясовується, що законодавець так і не дав чіткої дефініції «міста» у якості особливого типу поселень, виводячи на перший план наявність певних органів адміністративного управління: «Кожна губернія складається з уїздів та міст. <...> Міста суть губернські, уїзні та безуїзні <...>» [Общее губернское учреждение, ст. 5, 7]. В іншому місці визначається склад поліцейного управління в «заштатних» містах, та у посадах і містечках, що знаходились на міському положенні [Там само, ст. 2517, 4109]. Виходячи з контексту, можна зрозуміти, що відмінності між поселеннями сільськими та міськими вбачались у заняттях їх мешканців переважно землеробством чи торгівлею і ремеслами [Устав торговый, ст. 361 – 366]. У разі втрати містом адміністративних функцій, воно ставало «посадам» або «заштатним містом». Містечка, як окремий тип поселень, що виник у межах Речі Посполитої на землях коронних та приватновласницьких, виступали, як правило, у якості незначних ремісничих і торгових центрів для околиць сіл. Найчастіше власники самовільно проголошували те чи інше поселення містечком, запроваджуючи у ньому торги та ярмарки, спираючись на наданий їм польською короною привілей, збережений, до речі, й короною російською, та намагаючись залучити до них людей вільних станів – шляхту, купців, ремісників і особливо євреїв для постійного проживання [СТРИ, 1863, с. 80 – 84].

Наприкінці 1850-х років в кожній з Правобережних губерній нараховувалось по 12 уїзних міст (губернське місто, зазвичай, було й центром відповідного уїзду), 142 містечка на Волині, 117 на Поділлі, 100 на Київщині. Крім того у Подільській губернії існували 5 старовинних «заштатних міст». На Полтавщині й Чернігівщині було по 15 уїзних міст, 2 і 4 заштатних міста, 93 та

¹² Нагадаємо, що у даному розділі ми оперуємо переважно не абсолютними кількісними показниками, а їх відносними значеннями за питомою вагою соціальних категорій і груп населення, тобто структурними величинами.

53 містечка і лише у Чернігівській губернії 44 посади. В Харківській губернії уїздів було 11 з відповідною кількістю міст-центрів адміністрацій, 6 заштатних міст і жодного містечка чи посаду. Нагадаємо також, що питома вага населення міст за даними перепису 1858 р. визначалась по губерніях Українського Лісостепу наступним чином: 11,3% (179096 осіб) Харківська, 10,5% (203612) Київська, 9,5% (136965) Чернігівська, 7,9% (143917) Полтавська, 7,2% (110245) Волинська і, нарешті, 6,9% (120822) Подільська (рис. 2.2.5) [СТРИ, 1863, 182 –183]. Складається враження, що найбільш соціально «урбанізованою» в Лісостепу на той час була Харківська губернія, проте в реальному статистичному вимірі ситуація виглядає інакше. У містах Подільської губернії (рис. 2.2.9; табл. 2.2.2 – 2.2.3) 82,8% мешканців належали до стану міських обивателів, 8,8% були військовими, 5,1% дворянами, 1,6% селянами. На Київщині серед населення міст 74,6% були міськими обивателями, 9,6% військовими, 5,1% дворянами, 9,1% селянами. На Волині співвідношення представників різних станів суспільства серед городян дещо відрізнялось: 65,1% міських обивателів, 13,7% дворян, 7,5% різночинців, 6,8% військових, 6,2% селян. Соціальна структура городян Лівобережної України виглядала так: в Чернігівській губернії – 65,8% міські обивателі¹³, **23,1% селяни**, 7,6% військові, 2,6% дворяни; на Полтавщині – 47,7% міські обивателі, **31,4% селяни**, 12,7% військові, 4,0% дворяни; у Харківській губернії – **56,5% селяни**, 24,9% міські обивателі, 14,1% військові, 4,2% різночинці, 5,2% дворяни¹⁴. Вочевидь, що на місце найбільш «урбанізованої» за складом міського населення в кінці 50-х – на початку 60-х рр. 19 ст. могла б претендувати Подільська¹⁵ і аж ніяк не Харківська¹⁶ губернія.

Наведені спостереження підкріплюються результатами кластерного аналізу (рис. 2.2.10) за даними таблиці на рис. 2.2.9. Особливості соціальної структури населення міст Лісостепової України співпадають з розділенням системи на дві головні підсистеми – Правобережну та Лівобережну. На Правобережжі найближчими сусідами були Київщина й Поділля з деякою

¹³ У першу чергу за рахунок 44 посадів, мешканцями яких за законом могли бути виключно купці та міщани [СТРИ, 1863, с. 83].

¹⁴ У 1845 – 1846 рр. в губернському та 10 уїзних містах Харківської губернії селяни, переважно державні, становили від усього населення: Харків – 43,5%, Ахтирка – 74,6%, Богодухів – 77,3%, Валки – 83,7%, Вовчанськ – 76,0%, Зміїв – 69,0%, Ізюм – 70,7%, Куп'янськ – 76,2%, Леbedин – 72,2%, Суми – 74,4%. Лише у Старобільську з населенням у 1549 «душ» міщан було 43,6%, а селян «усього» 16,1%, що не дивно, з огляду на обмеження у просторовій мобільності військових поселенців (розраховано нами за [ВСО, 1850а, с. 197, 210 – 214, 216, 218 – 219, 222, 224, 227 – 230, 232, 235]).

¹⁵ Не тільки в Українському Лісостепу, а й в усій Європейській частині Російської імперії за критерієм питомих ваг стану міських обивателів серед міського населення губернії [СТРИ, 1863, с. 316 – 317].

¹⁶ За ревізією 1858 р. Харківська губернія утримувала першість в Європейській Росії за часткою селян у населенні міст, випереджаючи губернії Пензенську (49,9% селян), Московську (48,8%), С.-Петербурзьку (44,5%) [Там само].

відстороненістю Волині. На Лівобережжі ядром підсистеми виступала *усереднена статистична модель соціальної структури міст Європейської частини Російської імперії*, до якої тяжіли міські громади Полтавської і Чернігівської губерній. Харківський різновид соціальної структури міського населення опинився за межами досліджуваної системи, що вказує на її штучну природу.

Відзначені особливості соціального складу мешканців міст обох регіонів Лісостепової України є наслідком принципових відмінностей у структурі основної маси населення – сільських обивателів, більш мобільних у просторовому відношенні на Лівобережжі за рахунок переважання державних селян і козаків та обмежених у цій можливості панських селян, що превалювали на усьому Правобережжі. Крім того, соціальну роль правобережного міщанства з часів Речі Посполитої упевнено відігравали численні прибічники іудаїзму, котрих було значно менше на Полтавщині та Чернігівщині, тоді як Харківська губернія взагалі знаходилась поза смугою осілості [Бойко, 2020, с. 50 – 56].

Соціальна топологія Лісостепової України

Цілісне статистичне відображення структури соціальної організації населення Українського Лісостепу в її найбільш суттєвих рисах від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття представлено на рис. 2.2.11. Дані розміщеної тут таблиці використані нами для проведення багатовимірного ієрархічного кластерного аналізу елементів системи за трьома хронологічними зрізами, позначеними як 1846, 1858, 1863 роки (рис. 2.2.12). Одержані кількісні результати щодо подібності (відмінності) соціальних структур 18 хронологічних проявів шести об'єктів-губерній, виражені через квадрат відстані між ними в евклідовому просторі¹⁷ (табл. 2.2.7; 2.2.8), утворюють топологічну характеристику досліджуваного соціального простору. У якості експертної складової до вибірки внесено також загальну статистичну модель соціальної структури населення 48 губерній Європейської частини Російської імперії (ЄЧРІ) за даними народного перепису 1858 р.¹⁸

Правобережна Лісостепова Україна. Соціальний простір Українського Правобережжя утворювався трьома блоками суспільних структур (Київської, Подільської, Волинської губерній), з яких кожен складався з трьох хронологічних зрізів. Блок Київської губернії мав сумарну відстань між внутрішніми елементами (хронологічними зрізами) у 276, Подільської у 207 квадратних одиниць (кв. од.) в евклідовому просторі, що свідчить про поступовий характер соціальних змін, спадковості процесу. Сукупно з хронологічними варіантами соціальної структури Волинської губернії 1846 і

¹⁷ Величина без розмірності.

¹⁸ ЄЧРІ 1858 р.: дворяни 1,5%; духовенство 1,0%; міські обивателі 7,3%; сільські обивателі 82,6%; вільні сільські обивателі 42,6%; залежні панські селяни 38,1% (розраховано за [СТРИ, 1863, с. 272 – 273, 316 – 317]).

1863 рр. вони утворювали єдиний просторово-часовий кластер у межах регіону, причому локальні особливості його складових не виходили за межі існуючих регіональних стандартів, на що вказують відносно невеликі відстані між об'єктами (рис. 2.2.12; табл. 2.2.7).

Окремий кластер співпав з соціальною структурою Волинської губернії 1858 р., штучно скомпонованою у процесі запеклого казуїстичного протиборства місцевої польської шляхти і царської адміністрації. Чужерідність цього конструкту визначалась перш за все незвичним для Правобережжя співвідношенням категорій вільних сільських обивателів та залежних селян (30,9% до 45,6%), що робило її більш схожою на модель ЄЧРІ 1858 р., ніж на інші соціально-топологічні об'єкти місцевого походження (рис. 2.2.11; 2.2.12; табл. 2.2.7). Різкі коливання в соціальному середовищі волинян протягом 1846 – 1863 рр. з максимальним відхиленням від звичних стандартів наприкінці 1850-х років, не могли не позначитись на рівні гомогенності складових топологічного блоку Волинської губернії, що знайшло свій прояв у значній сумарній відстані між трьома волинськими хронологічними зрізами (1056 кв. од.).

Загальна відстань між усіма соціально-топологічними об'єктами Правобережжя коливалась у межах від 738 («Подільська 1858») до 1683 («Подільська 1863») кв. од. В останньому випадку більше половини відстані припадало на її розбіжності з об'єктом «Волинська 1858», сумарна відстань якого в евклідовому просторі від інших правобережних становила 4184 кв. од. (табл. 2.2.7).

Експертна вибірка «ЄЧРІ 1858», окрім ексклюзивного випадку щодо хронологічного зрізу «Волинська 1858», не мала відповідників на Правобережжі, про що свідчить її сумарна відстань від місцевих соціально-топологічних об'єктів у 11445 кв. од. (табл. 2.2.7).

Лівобережна Лісостепова Україна. Топологічне поле соціального життя мешканців Українського Лівобережжя 40-х – початку 60-х років 19 століття у своїх принципових рисах нагадує Правобережжя: ті ж самі головні категорії населення, три схожі блоки-губернії, поділені нами за станом джерел на більш дрібні хронологічні зрізи соціальних структур 1846, 1858, 1863 років, та деякі інші. За цією подібністю простежуються й принципові відмінності: діаметрально протилежне співвідношення найбільш масових категорій вільних і залежних селян у структурі населення Правобережної та Лівобережної України (рис. 2.2.11), більша відносна ізольованість один від одного губерньських блоків-кластерів на Лівобережжі, з огляду на головні тренди їх соціальної еволюції (рис. 2.2.12).

Лівобережні блоки-губернії, взяті окремо, виглядають більш гомогенними у соціально-топологічному відношенні, ніж Правобережні (табл. 2.2.7). Сумарна відстань між хронологічними зрізами Полтавського кластера становила 95, Чернігівського 136, Харківського 221 кв. од. в евклідовому просторі. Запорукою внутрішньої соціальної стабільності Полтавщини й Чернігівщини, значно вищої, ніж Київщини чи Поділля, без сумніву, була козацька складова населення колишньої Гетьманщини, прив'язана до

корпоративної власності на землю [Об обязанностях малороссийских казаков, с. 399 – 401]. Однак локальні варіанти однотипної соціальної структури в межах кластерної макрогрупи не були тотожними, на що вказує не тільки більша питома вага міських обивателів на Чернігівщині, але й сумарна відстань між кластерами у 1216 кв. одиниць. В топологічному прояві блоки Полтавщини і Чернігівщини виявились кожен поодиночі більш близькими до моделі «ЄЧРІ 1858», ніж у порівнянні між собою, при цьому останню, з формальної точки зору, неможливо відрізнити від структурно-хронологічних зрізів «Чернігівська 1858» та «Чернігівська 1863» (рис. 2.2.11; 2.2.12; табл. 2.2.7).

Особливості Харківського кластеру багато в чому визначались наявністю тут грандіозного військового поселення, до якого були приписані від 12 до 13,5% мешканців губернії (табл. 2.2.2; 2.2.4; 2.2.6), що суттєво збільшувало контингент «вільних сільських обивателів» проти частки панських селян. У 1846 р. вони співвідносились як 66,3% до 29,2% і лише з початком ліквідації військових поселень наприкінці 50-х – початку 60-х років 19 ст. соціальна структура населення Харківщини стала змінюватись у бік подібності до полтавської (рис. 2.2.11). Топологічна відстань між Полтавським і Харківським блоками становила 1922 кв. од., між Харківським і Чернігівським 4658 кв. од. (табл. 2.2.7).

Загальною тенденцією для усього Лівобережжя було поступове наближення соціальних структур Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини до усередненої моделі соціального устрою Європейської частини Російської Імперії 1858 р.

Рівень топологічної подібності (відмінності) соціальних утворень, виражений через їх відстань в евклідовому просторі у межах «своїх» регіонів був приблизно однаковим – 12655 кв. од. на Правобережжі та 16497 кв. од. на Лівобережжі (табл. 2.2.7).

Міжрегіональна соціальна топологія губерній-блоків відбиває важливі особливості їх структур, що полягали, як показано вище, у відмінному кількісному (дворяни, міські обивателі) й пропорційному (вільні сільські обивателі та залежні селяни) співвідношенні головних елементів (рис. 2.2.11). Найменш віддаленими від Лівобережжя виявились об'єкти «Київська 1858» та «Волинська 1858» (7828 і 8130 кв. од. при відстані між ними самими у 296 кв. од.). Сумарна ж відстань між соціально-просторовими організаціями Правобережної та Лівобережної частин Лісостепової України середини 40-х – початку 60-х років 19 століття дорівнювала 169642 кв. од. в евклідовому просторі (табл. 2.2.7; 2.2.8).

Стан джерел дозволяє нам більш детально проаналізувати лише два крайні прояви системи – Правобережжя 1845 – 1847 та Лівобережжя 1861 – 1862 років з використанням статистичних матеріалів по уїздах.

Соціальний ландшафт Правобережної України (1845 - 1847)

Вихідні статистичні дані щодо головних параметрів соціальної організації населення Київської, Подільської та Волинської губернії по 36 адміністративних уїздах наведені у табл. 2.2.9 – 2.2.11, що стали матрицею для проведення ієрархічного кластерного аналізу. В результаті одержано 7 кластерних груп уїздів, залежно від особливостей соціальних структур їх населення (рис. 2.2.13), що утворили дві макрогрупи (В і Г)¹⁹ більш високого рівня (рис. 2.2.14), де найближчими «сусідами» в евклідовому просторі виступають кластерні групи 24, 25, 26 (підгрупа В1), 27 і 28 (підгрупа Г1), тоді як групи 29 (В2), 30 (Г2) виглядають більш осіблими у порівнянні з іншими²⁰.

Макрогрупа В, підгрупа В1(табл. 2.2.12).

Кластерна група 24. Об'єднала 7 уїздів: Звенигородський, Черкаський, Васильківський, Таращанський (Київської губернії); Літинський, Ольгопільський, Ямпільський (Подільської губернії). Найбільша питома вага дворян, за рахунок віднесених до 2-го розряду, спостерігається в уїздах Васильківському (4,8%) і Таращанському (2,8%) при середньогруповому значенні показника 1,9%. Частка духовенства усюди була майже однаковою і близькою до середньогрупового значення. Відсоток міських обивателів виглядає найменшим (7,5%) у Таращанському уїзді та найвищим в уїзді Літинському (12,6%). Складова сільських обивателів коливалась від 82,1% в уїзді Васильківському до 87,9% у Таращанському. Державних селян в уїздах групи було від 14,6% у Васильківському до 20,4% в Звенигородському. Серед них однодворців відзначено найбільше в уїздах Таращанському (8,9%) і Васильківському (4,1%). Військових поселенців було 2,1% в уїзді Звенигородському на Київщині та по 1% населення в Літинському, Ольгопільському та Ямпільському уїздах Поділля, де вони проживали розпорошено майже в усіх частинах губернії [ВСО, 1849, табл. 6]. Панські селяни і дворові люди розподілялись по групі більш-менш рівномірно при середньогруповому значенні показника у 68% (рис. 2.2.15).

Кластерна група 25. До неї увійшли 7 уїздів: Канівський та Липовецький (Київської губернії); Проскурівський (Подільської губернії); Заславський, Новоградволинський, Володимирволинський (Волинської губернії). Найбільше дворян нараховувалось в уїздах Сквирському (4,9%) та Липовецькому (4,3%), проте майже усі вони належали до 2-го розряду. В уїздах Заславському, Проскурівському, Новоградволинському та Володимирволинському переважали дворяни спадкові. Частка духовенства в уїздах Сквирському (0,6%) та Канівському (0,5%) була меншою за середньогруповий показник у 0,8%. Міські обивателі становили 14,7% в уїзді Новоградволинському, 13,1% Проскурівському, 12,3 – 12,5% в Заславському та Новоградволинському.

¹⁹ Позначення «А» і «Б» використані для макрогруп уїздів у першому розділі монографії.

²⁰ Нумерація груп класифікації об'єктів продовжує прийняту у попередньому розділі.

Менше за середньогруповий показник (11,7%) їх налічувалось в Канівському (10,4%) та Липовецькому (8,1%) уїздах. Питома вага сільських обивателів по уїздах коливалась у межах 82,6 – 85,6% (середня 83,8%), причому частка державних селян поміж ними була 8,3% – найменша в регіоні (у Канівському уїзді 3,7%, в Липовецькому 7,2%, в інших від 8,9% до 10,0%) з відповідним зростанням відсотку селян-кріпаків у середньому по групі до 75,5% (рис. 2.2.15).

Кластерна група 26. Об'єднала 8 уїздів: Радомишльський (Київської губернії); Вінницький, Брацлавський, Могилівподільський (Подільської губернії); Дубенський, Острозький, Житомирський, Кременецький (Волинської губернії). Найбільше дворян, майже виключно 2-го розряду, було у Радомишльському уїзді (5,5%), тоді як в інших переважали дворяни спадкові (4,0% населення Вінницького, 2,1% Дубенського, по 1,8% Острозького та Брацлавського уїздів). Цій групі притаманна порівняно висока питома вага міських обивателів (у середньому 16,2%, при 18,9% в Кременецькому, 18,1% Житомирському, 16,5% Дубенському, 15,7% Вінницькому уїздах). Серед них найбільше громадян з польської шляхти відзначено в уїздах Вінницькому (0,9%) й Житомирському (0,7%), у яких зафіксовано також найвищу частку купців (1,0% та 0,7% відповідно). Показники складової сільських обивателів незначним чином коливались навколо середньогрупового у 77,9%, а селян-кріпаків від 61,4% – 62,8% у Вінницькому та Дубенському уїздах і до 70,6% в уїзді Кременецькому (при середньогруповому 65,7%). Більш широким був діапазон значень питомої ваги державних селян – від 7,4% у Кременецькому уїзді до 16,8% в уїзді Вінницькому. Звертає на себе увагу й значна кількість державних селян «різних найменувань» в уїздах Житомирському (7,1%), Брацлавському (7,2%), Вінницькому (9,2%), а також однодворців в уїздах Радомишльському (1,6%) і Брацлавському (1,7%) (рис. 2.2.15).

Підгрупа В2 (табл. 2.2.12).

Кластерна група 30 складається з двох уїздів – Бердичівського (Київської губернії) та Староконстантинівського (Волинської губернії). Питома вага представників дворянства складала 5,5% (переважно спадкових) в уїзді Староконстантинівському та 3,6% (майже усі 2-го розряду) в Бердичівському. Особливістю групи став найвищий у Правобережжі показник приналежних до стану міських обивателів – 22,2% в Староконстантинівському уїзді та 29,5% у Бердичівському, де зафіксовано також і найбільше представників купецтва (2,7%). Сільські обивателі утворювали 67,9% сукупного населення уїздів групи, поміж них державні селяни становили 12,7%, селяни-кріпаки 54,1% (найнижчий показник у макрогрупі). В Бердичівському уїзді 8,1% вільних сільських обивателів були однодворцями (рис. 2.2.15).

Макрогрупа Г, підгрупа Г1(табл. 2.2.12).

Кластерна група 27 включила у себе 3 уїзди – Ковельський, Овруцький (Волинської губернії); Летичівський (Подільської губернії). Статистичні дані характеризують виключно спадкове дворянство (3,9% в уїзді Овруцькому, 1,5% – 1,9% у двох інших). Міські обивателі становили у середньому 12,2% з

незначними відхиленнями, селяни 82–86% населення. Середньогруповий показник питомої ваги державних селян дорівнює 37,8% (від 33,5% в Ковельському уїзді до 42,8% у Летичівському, де 1,6% населення припадало на соціальну групу однодворців, тоді як в Овруцькому 15% мешканців утворювали селяни «різних найменувань»). Панських селян і дворових людей у цих трьох уїздах було значно менше, ніж в уїздах макрогрупи В: 43,2% у Летичівському, 45,2% в Овруцькому та 48,8% у Ковельському (середньогруповий показник 45,7%) (рис. 2.2.15).

Кластерна група 28. Складається з 8 уїздів: Уманського, Гайсинського, Чигиринського (Київської губернії); Кам'янецьподільського, Новоушицького, Балтського (Подільської губернії); Рівненського та Луцького (Волинської губернії). За часткою спадкового дворянства виділяються уїзди Рівненський (2,9%) та Луцький (3,9%) на фоні порівняно невисокого середньогрупового показника у 1,7%. Питома вага міських обивателів вирізняє уїзди Кам'янецьподільський (14,4%), Новоушицький (14,6%) та Луцький (15,3%). На долю сільських обивателів у середньому припадало 81,5% мешканців, з яких 26,1% становили селяни державні (від 21,5% в уїзді Балтському до 29,9% в Чигиринському, також і 28,1% військових поселенців в уїзді Уманському). Решта 55,4% населення належала до категорії селян-кріпаків (від 51,4% у Балтському до 62,5% в Гайсинському уїздах) (рис. 2.2.15).

Підгрупа Г2 (табл. 2.2.12).

Кластерна група 29 представлена лише одним уїздом Київським. Найвищою в регіоні була у ньому питома вага дворянства – 8,5% (2,6% спадкових, 3,8% особистих, 2,1% другого розряду), 17,6% мешканців належали до міських обивателів (у тому числі 1,8% громадян з польської шляхти), 66,1% проживаючих були селянами (28,1% державними і 38,0% панськими – співвідношення, подібне до групи 27). Найвищим у регіоні був також показник розміщених у Київському уїзді відставних військових та безстроково відпускних з родинами (3,7%) (рис. 2.2.15).

Таким чином, диференціюючими чинниками у процесі класифікації виявилось співвідношення вільних сільських обивателів та залежних селян у поєднанні з питомою вагою міських обивателів в кожному з 36 уїздів регіону. Частка вільних селян на Правобережжі завжди була меншою за панських, але не усюди в однакових пропорціях. Так, у найбільш загальному вигляді, для 24 уїздів макрогрупи В це співвідношення становило приблизно 0,2 до 1, тоді як для 12 уїздів макрогрупи Г майже 0,7 до 1.

Планіметрична розгортка результатів соціологічної класифікації уїздів на карті регіону дозволяє скласти уявлення про особливості просторової організації соціального ландшафту Правобережжя Лісостепової України середини – другої половини 40-х років 19 століття (рис. 2.2.16). Уїзди макрогрупи В з максимальною питомою вагою залежних селян утворювали ядро регіональної системи, а території з провідною тенденцією до встановлення паритету у співвідношенні двох головних соціальних груп селянства (макрогрупа Г) її периферію. Уїзди Київський, Бердичівський,

Староколястинівський, розташовані вздовж умовної лінії розділення між північчю та півднем Правобережжя, були осередками реалізації адміністративної, торгівельно-фінансової, промислово-ремісничої та деяких інших функцій місцевого соціального організму.

Соціальний ландшафт Лівобережної України (1861 - 1862)

Статистичні дані щодо соціальної структури мешканців 41 уїзду трьох губерній Лісостепоного Лівобережжя, зорганізовані у таблицях 2.2.13 – 2.2.15, використані нами в якості матриці для проведення багатомірною кластерного аналізу. В результаті одержано п'ять кластерних груп уїздів (рис. 2.2.17), розгорнуту характеристику яких наведено у табл. 2.2.16. Шляхом вторинної класифікації вже цих об'єктів були утворені дві макрогрупи – Д і Е (рис. 2.2.18), що окреслюють в максимально стислій формі найбільш суттєві риси соціального ландшафту Лівобережної частини Лісостепоної України початку 1860-х років.

Макрогрупа Д, підгрупа Д1(табл. 2.2.16).

Кластерна група 31 об'єднала 12 уїздів: Лохвицький, Миргородський, Золотоніський, Переяславський, Гадяцький, Хорольський (Полтавської губернії); Конотопський, Козельський, Сосницький, Глухівський (Чернігівської губернії); Богодухівський, Ізюмський (Харківської губернії). Середньогруповий показник питомої ваги дворян у них становив 1,6% (мінімальний 0,8% у Богодухівському, максимальний 2,2% в Сосницькому та Глухівському уїздах). Частка духовенства у складі населення наближалась до 1%, як і в більшості уїздів Лісостепу. Представників стану міських обивателів у цій групі було в середньому 5,1% на уїзд (від 2,5% в Хорольському до 9,7% в Глухівському). За середнього показника складової сільських обивателів у 88,5%, державні селяни становили 51,6% (від 44,7% у Глухівському до 56,4% – 56,7% в Лохвицькому та Миргородському уїздах), а тимчасовозобов'язані (бувші панські) 37,0% (мінімально 32,2 – 32,8% у Конотопському, Богодухівському уїздах та максимальньо 42,1% у Сосницькому) (рис. 2.2.19).

Кластерна група 32. До неї увійшли 7 уїздів: Полтавський, Роменський, Кременчуцький (Полтавської губернії); Чернігівський, Кролевецький, Новозибківський (Чернігівської губернії); Харківський (Харківської губернії). Присутність у групі трьох губернських центрів Лівобережжя визначило порівняно високу середню частку дворянства – 2,4% (4,2% Полтавський, 4,0% Харківський, 2,4% Чернігівський уїзди). Питома вага міських обивателів (11,4% в середньому по групі) була значною в уїздах Новозибківському (22,9%, у тому числі 1,4% купців), Кременчуцькому (15,7%), Чернігівському (11,2%), Харківському (10,1%, у тому числі 1,5% купців) і найменшою у Роменському (2,7%). Основну масу населення становили сільські обивателі (79,4% по групі), серед яких 48,4% належали державним селянам, 30,8% тимчасовозобов'язаним (біля 26% в уїздах Кременчуцькому та Чернігівському, 48,8% у Новозибківському) (рис. 2.2.19).

Підгрупа Д2 (табл. 2.2.16).

Кластерна група 33 об'єднала 10 аграрних уїздів регіону: Зінківський, Кобеляцький, Лубенський (Полтавської губернії); Остерський, Борзнянський (Чернігівської губернії); Старобільський, Валківський, Куп'янський, Ахтирський, Зміївський (Харківської губернії). Середньогрупова питома вага дворян дорівнювала 1,3% (від 0,3% у Старобільському до 2,2% в Зінківському уїздах), міських обивателів 3,4%, тоді як частка мешканців-селян складала 90,2% – найвищий середньогруповий показник для всієї Лісостепової України початку 60-х років 19 століття. Своєрідність групи визначає також і співвідношення державних та бувших залежних селян у пропорції 66,0% до 24% (в уїзді Остерському навіть 76,0% до 14,0%). Слід відзначити й порівняно високий для регіону відсоток відставних та безстроково відпущених військових з родинами (3,2%), яких, зокрема, було 4,3% населення в уїзді Остерському та 4,6% в уїзді Зміївському (рис. 2.2.19).

Макрогрупа Е (табл. 2.2.16).

Кластерна група 34. Зовні подібна до групи 33, але з важливою особливістю у структурі населення. До неї увійшли 10 уїздів: Констянтиноградський, Прилуцький, Пирятинський (Полтавської губернії); Ніжинський, Городнянський, Суразький, Мглинський (Чернігівської губернії); Лебединський, Сумський, Вовчанський (Харківської губернії). За питомою вагою дворянства ця група не відрізняється від попередньої, дещо більшим був середньогруповий показник частки міських обивателів (7,5%). Майже однаковим з групою 33 виглядає і показник сільського населення – 87,7% від загального числа мешканців усіх уїздів. Принципово відмінним є співвідношення селян державних (37,0%) і тих, хто вийшли з кріпацької залежності (50,7%), подібне до уїздів макрогрупи Г Правобережного регіону (рис. 2.2.19).

Кластерна група 35. Складається з двох сусідніх уїздів Чернігівської губернії – Новгородсіверського і Стародубського. Частка дворянства у 0,9 – 1,1% загалом притаманна для уїздів Лівобережжя, значно відмінними є показники питомої ваги міських обивателів – 7,4% у Новгородсіверському і 30,5% в Стародубському уїздах. Відповідним чином, у Стародубському уїзді селян було менше (64,3%) і набагато більше у Новгородсіверському (93,%). В уїзді Стародубському державні селяни становили 19,6% населення проти 44,8% бувших панських, у Новгородсіверському вони співвідносились, відповідно, як 43,4% до 49,6%. Середньогрупові показники представлені на рис. 2.2.19.

Структурний аналіз переконує, що в Лівобережному Лісостепу початку 1860-х рр., як і на Правобережжі 1845 – 1847 рр., головним диференціюючими чинником виступає співвідношення селян державних та (бувших) приватновласницьких. Планіметрична розгортка діаграми рис. 2.2.19 на карті регіону утворює картограму соціального ландшафту Лівобережжя початку 1860-х років (рис. 2.2.20), де на загальному фоні домінування уїздів з переважанням вільних селян державного підпорядкування, поодиначі (Городнянський, Констянтиноградський, Вовчанський) або невеликими групами

(Лебединський, Сумський; Пирятинський, Прилуцький, Ніжинський; Суразький, Мглинський, Стародубський, Новгородсіверський), розподіляються уїзди з переважанням селян кріпацького походження. Носіями принципової відмінності між соціальними структурами населення Правобережного та Лівобережного регіонів Українського Лісостепу були 24 уїзди макрогрупи В Правобережжя, де усереднене співвідношення державних та панських селян становило 0,2:1 і 29 уїздів макрогрупи Д Лівобережжя з пропорцією селян державних до бувших кріпаків 1,8:1. Решта 12 уїздів Київщини, Поділля, Волині та 12 уїздів Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини демонструють усереднене співвідношення питомої ваги державних та приватновласницьких селян у пропорції 0,7:1. Враховуючи ступінь гомогенності соціально-топологічних блоків-губерній обох регіонів, розраховану як квадрат відстані в евклідовому просторі (рис. 2. 2.12; табл. 2.2.7; 2.2.8), вважаємо обґрунтованою можливість екстраполяції головних рис соціальних ландшафтів Правобережжя та Лівобережжя на більш пізні або ранні хронологічні зрізи досліджуваного періоду, з урахуванням часткових відхилень від прототипу 1845 – 1847 рр. на зрізі «Волинська 1858».

Лісостепова Україна у соціальній топології Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)

Розглядаючи різноманітні аспекти суспільної організації населення губерній Лісостепової України 40-х – початку 60-х років 19 століття, ми, за допомогою методів статистичних вимірювань, неодноразово фіксували відмінності у векторах інтеграції Правобережжя та Лівобережжя Дніпра з іншими територіями Східної Європи, що на той час належали Російській імперії. На завершення розділу спробуємо узагальнити ці спостереження, поширивши їх і на губернії Півдня України, спираючись при цьому на дані народної ревізії 1858 р. та деякі інші статистичні матеріали кінця 1850-х – початку 1860-х років.

У 1858 році в Європейській частині Російської імперії (ЄЧРІ) нараховувалось 49 губерній з сукупним населенням 59 млн. 331 тис. чоловік [СТРИ, 1863, с. 183]. Серед них 9 губерній слід вважати українськими за ознакою переважання або значної частки представників цього етносу у складі населення (Київська – 80,8%, Подільська – 82,9%, Волинська – 72,2%, Полтавська – 97,4%, Чернігівська – 84,8%, Харківська – 87,5%, Катеринославська – 79,8%, Херсонська – 58,6%, Таврійська – 25,6%) [Брук, Кабузан, 1981, табл. 4]. З решти 40 губерній ми вилучили ті, що суттєво відрізнялись за соціальним складом мешканців від українських Лісостепових: Архангельську, Астраханську, землю Війська Донського, Курляндську, Ліфляндську, Естляндську, де фактично не було кріпацтва, відсутні деякі важливі категорії населення. Статистичний опис решти 44 губерній здійснено за питомою вагою основних соціально-юридичних категорій населення (дворян, духовенства, міських обивателів, сільських обивателів) з додаванням

соціальної групи селян-кріпаків [СТРИ, 1863, с. 267 – 275, 292 – 310; Тройницький, 1861, с. 49, 85]. Багатовимірну статистичну класифікацію об'єктів вибірки проведено за допомогою кластерного аналізу. Одержано дві кластерні макрогрупи губерній зі своїми внутрішніми ієрархічними структурами (рис. 2.2.23). До макрогрупи А²¹ віднесено 33 губернії, поділені на дві групи (a1 та a2) і п'ять підгруп (a.1.1, a1.2, a2.1, a2.2, a.2.3). Макрогрупу В з 10 губерній утворили дві їх групи b1 і b2 (табл. 2.2.17; рис. 2.2.24).

Для виявлення соціально-топологічної структури ЄЧРІ та місця у ній українських губерній здійснено вторинну класифікацію кластерних груп, результати якої відображено на рис. 2.2.25 і 2.2.26. Нижче наводимо результати дослідження.

Макрогрупа А. Група a1, підгрупа a1.1. До неї увійшли 9 центральноросійських губерній навколо Москви з населенням 9 млн. 278 тис. чоловік: Володимирська, Костромська, Рязанська, Нижегородська, Псковська, Тверська, Калузька, Смоленська, Тульська (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Середньогруповий показник питомої ваги дворянства становив тут 0,8% (від 0,6% у Володимирській та Калузькій губерніях, до 1,8% в Смоленській), духовенства 1,4% (від 1% у Псковській до 1,9% у Володимирській губерніях), міських обивателів 5,4% (від 3,4% в Нижегородській до 8,5% у Калузькій губерніях), сільських обивателів 87,3% (від 83,4% у Калузькій до 89,9% у Смоленській губерніях), селян-кріпаків 59,5% (від 50,6% у Тверській до 68,9% в Тульській та 69,1% в Смоленській²² губерніях).

Підгрупа a1.2 об'єднала 6 губерній Південно-Західного та Західного краю з населенням 7 млн. 874 тис. чол., серед них три Правобережних українських (Київську, Подільську, Волинську з населенням 5 млн. 221 тис. чол.) і три білоруських (Вітебську, Мінську, Могилевську з населенням 2 млн. 653 тис. чол.) (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Питома вага дворян в середньому по підгрупі складала 3,4% (від 1,6% у Київській до 6,1% у Могилевській губерніях), духовенства 0,9% (від 0,4% у Вітебській до 1,1% у Волинській губерніях), міських обивателів 14,0% (від 15,3% у Київській до 13,1% в Могилевській губерніях), сільських обивателів 75,5% (від 68,4% у Волинській до 78,2% в Могилевській губерніях), залежних селян 59,5% (від 56,5% у Волинській до 64,7% в Могилевській губерніях). Спільною для обох підгруп рисою є схоже значення показника покріпачення селянства, який був більшим за половину населення. Проте, у підгрупі a1.2 з українських та білоруських губерній значно більшою за центральноросійські була питома вага дворян та міських обивателів і, відповідно, трохи меншою частка селян (рис. 2.2.24). Відстань між підгрупами в евклідовому просторі складає 227 квадратних одиниць (кв. од.). Сумарна відстань підгрупи a1.1 від інших об'єктів вторинної

²¹ У даному випадку замість літер «Ж» і «З», виходячи з суто естетичних міркувань, ми оперуємо літерами латинського алфавіту «А» і «В».

²² Найвищі значення «відсотка покріпачення» для усієї ЄЧРІ [Тройницький, 1861, с. 85].

класифікації соціально-топологічного простору ЄЧРІ дорівнює 6354 кв. од., підгрупи а1.2 6483 кв. од., групи а1 у цілому 12828 кв. од. (рис. 2.2.25).

Група а2, підгрупа а2.1. До неї віднесені 6 губерній з населенням 8 млн. 531 тис. чол., серед них українські південна Катеринославська та лівобережна Харківська, російські чорноземна Воронежська, підмосковна Ярославська, північно-східні Вологодська та Пермська (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Середньогрупова питома вага дворян становила 0,7% (від 0,3% у Пермській до 1% в Катеринославській та Харківській губерніях), духовенства 1,1% (від 0,6% у Катеринославській до 1,7% у Вологодській губерніях), міських обивателів 4,4% (від 1,8% в Ярославській до 7,7% у Херсонській та 8,4% в Ярославській губерніях), сільських обивателів 89,2% (від 84,4% в Ярославській до 93,3% у Пермській губерніях), покріпачених селян 28,7% (від 22, 9% у Вологодській до 32,2% в Пермській губерніях).

Підгрупа а2.2 складається з 4 губерній із населенням 4 млн. 830 тис. чол.: української Лівобережної Чернігівської, західних Віленської та Гродненської, центральноросійської Московської (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Середня питома вага дворянства у підгрупі дорівнювала 3,5% (від 1,5% в Чернігівській до 6,1% у Віленській губерніях), духовенства 0,8% (від 0,4% у Гродненській до 1,2% в Московській губерніях), міських обивателів 11,9% (від 9,9% в Чернігівській до 13,5% у Віленській та 13,6% в Гродненській губерніях), сільських обивателів 79,3% (від 76,3% у Віленській та 76,8% в Гродненській до 83,5% у Чернігівській губерніях), селян-кріпаків 40,8% (від 37,6% в Чернігівській до 46% у Віленській губерніях).

Підгрупа а2.3 включила у себе 8 губерній з населенням 12 млн. 014 тис. чол.: українську Лівобережну Полтавську, російські чорноземні Курську, Орловську, Тамбовську, Пензенську, повользькі Саратовську й Симбірську, північно-західну Новгородську (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Середньогрупове значення показника питомої ваги дворян становило 0,7% (від 0,4% в Саратовській до 1,3% у Полтавській губерніях), духовенства 1,1% (від 0,6% у Саратовській до 1,6% в Новгородській губерніях), міських обивателів 5,1% (від 3, 1% в Пензенській до 8,2% у Орловській губерніях), сільських обивателів 88,5% (від 83,8% в Орловській до 90,3% у Симбірській та 91,4% Пензенській губерніях), покріпачених селян 41,6% (від 37,7% у Полтавській до 47,3% в Орловській губерніях).

Спільними рисами соціального устрою населення підгруп а2.2 та а2.3 є майже однакові показники «відсотку покріпачення» частини сільського населення. З іншого боку, підгрупа а2.2 вирізняється значно більшою питомою вагою дворян і міських обивателів. Характерну особливість підгрупи а2.1 становить найнижчий у макрогрупі А відсоток селян-кріпаків – 28,7% (рис. 2.2.24). Сукупна відстань в евклідовому просторі між підгрупами групи а2 становить 621 кв. од. Ядром підсистеми слід вважати підгрупу а2.2, рівно наближену до двох інших підгруп. Сумарна відстань підгрупи а2.1 від інших об'єктів вторинної класифікації дорівнює 2877 кв. од., підгрупи а2.2 – 3224 кв.

од., підгрупи а2.3 – 3773 кв. од., усієї групи а2 – 9874 кв. од., макрогрупи А в цілому – 22702 кв. од. (рис. 2.2.25).

Макрогрупа В, група b1. До неї віднесені 4 губернії вибірки з населенням 5 млн. 135 тис. чол. – південну українську Херсонську, західну Ковенську, південноуральську Оренбурзьку, столичну північно-західну С.-Петербурзьку (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). Питома вага стану дворян у групі дорівнювала 4,1% (від 0,5% в Оренбурзькій до 9,2% у Ковенській губерніях), духовенства 0,5% (від 0,4% у Ковенській до 0,7% в Херсонській та Оренбурзькій губерніях), міських обивателів у середньому нараховувалося 11,6% (від 1,9% в Оренбурзькій до 23,2% у Херсонській губерніях), сільських обивателів 65,8% (від 64,9% у С.-Петербурзькій до 67,5% в Оренбурзькій губерніях), селян-кріпаків 26% (від 11,8% в Оренбурзькій до 36,9% у Ковенській губерніях).

Група b2. Включила у себе 6 територіально-адміністративних утворень з населенням 7 млн. 091 тис. чол., губернії південноукраїнську Таврійську, приволзькі Казанську та Самарську, північні В'ятську й Олонецьку і Бессарабську область, що входила на той час до Новоросійського краю (рис. 2.2.26; табл. 2.2.17). У середньогруповій питомій вазі соціальних категорій населення дворянам належало 0,9% (від 0,3% в Самарській до 2% у В'ятській губерніях), духовенству 1,2% (від 0,7 в Самарській до 2,1% у Таврійській губерніях), міським обивателям 7,6% (від 2,5% в Олонецькій та 2,6% В'ятській губерніях до 22,4% у Бессарабській області), сільським обивателям 85,3% (від 70,1% у Бессарабській області до 90,8% в Казанській губернії), соціальній групі селян-кріпаків 7,2% (від 1,2% у Бессарабській області до 15,3% в Самарській губернії).

Макрогрупа В у цілому вирізняється низьким рівнем покріпачення селян, тоді як за іншими показниками між групами b1 і b2 більше відмінностей, ніж спільних ознак (рис. 2.2.24). В соціально-топографічному просторі ЄЧРІ найближчим сусідом групи b1 виступає підгрупа а2.1 (відстань 403 кв. од.), найближчою до групи b2 є підгрупа а2.3 (відстань 488 кв. од.), тоді як відстань між групами макрогрупи В дорівнює 761 кв. од. Сумарна відстань групи b1 від інших елементів вторинної класифікації становить 5449 кв. од., групи b2, відповідно, 9265 кв. од., макрогрупи В у цілому 14714 кв. од. Загальний простір соціально-топологічної системи ЄЧРІ за даними вторинної класифікації об'єктів складає 37416 кв. од. (рис. 2.2.25).

Таким чином, макрогрупа А містила у собі ядро досліджуваної системи групу а2 з 18 губерній, серед яких усі українські Лівобережні (підгрупа а2.1 – Харківська та південна Катеринославська, підгрупа а2.2 – Чернігівська, підгрупа а2.3 – Полтавська). Особливістю групи а1, куди через підгрупу а1.2 увійшли три Правобережні українські губернії (Київська, Подільська, Волинська) був «відсоток покріпачення», вищий за половину населення. У макрогрупі В цей показник був нижчим за середнє значення для ЄЧРІ, розраховане О.Г. Тройницьким у 37,5% [Тройницкий, 1861, с. 83]. До неї, крім

інших, віднесені й дві південні українські губернії – Херсонська (група b1) і Таврійська (група b2).

Таблиця 2.2.1

**Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1845 – 1847).
Правобережжя Дніпра**

п	Категорії і групи населення / губернії	Київська		Подільська		Волинська	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	65121	3,75	25465	1,70	119187	8,00
1.1	- <i>спадкові</i>	7883	0,45	23246	1,55	40283	2,70
1.2	- <i>особисті</i>	11644	0,67	2219	0,15	3680	0,25
-	- <i>2-го розряду</i>	45594	2,62	0	0	75224	5,05
2	Духовенство:	12859	0,74	17551	1,17	12324	0,83
3	Міські обивателі:	226931	13,05	203951	13,62	215027	14,43
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	226	0,01	10	0,00	17	0,00
3.2	<i>Громадяни з польської шляхти, різночинці</i>	4488	0,26	8339	0,56	4128	0,28
		2345	0,13	2473	0,17	105	0,01
3.3	<i>Купці</i>	9370	0,54	2877	0,18	3781	0,25
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	210502	12,11	190252	12,27	204259	13,70
4	Сільські обивателі:	1405160	80,82	1246213	83,24	1129471	75,77
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	<i>305203</i>	<i>17,55</i>	<i>322627</i>	<i>21,55</i>	<i>242170</i>	<i>16,25</i>
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	161257	9,27	55121	3,68	150262	10,08
4.3	<i>різних найменувань</i>	10070	0,58	158330	10,58	96374	6,47
4.4	<i>ленні</i>	5146	0,30	1135	0,08	44837	3,01
4.5	<i>одноворці</i>	68341	3,93	21099	1,41	50814	3,41
4.6	<i>козаки</i>	359	0,02	0	0,00	0	0,00
4.7	<i>євреї-землероби</i>	839	0,05	0	0,00	753	0,05
4.8	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	54932	3,16	18436	1,23	0	0,00
4.9	<i>колоністи</i>	230	0,01	191	0,01	3548	0,24
4.10	<i>Залежні селяни</i>	<i>1099957</i>	<i>63,26</i>	<i>923586</i>	<i>61,69</i>	<i>887301</i>	<i>59,53</i>
5	<i>Іноземці</i>	1702	0,10	2165	0,14	0,00	0,00
6	<i>Військові відставні та безстроково відпускні з родинами</i>	26920	1,55	1756	0,12	14592	0,98
7	<i>Інші</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Разом		1738693	100	1497101	100	1490601	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі.

Джерело: розраховано автором за [BCO, 1848, табл. 2; BCO, 1849, табл. 5, 6; BCO, 1850, с. 69, табл. 3, 4].

Таблиця 2.2.2

**Соціальні категорії і групи населення Лівобережжя України (1845 – 1847).
Лівобережжя Дніпра**

n	Категорії і групи населення / губернії	Полтавська		Чернігівська		Харківська	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	24436	1,49	22599	1,62	13206	0,80
1.1	- <i>спадкові</i>	14969	0,91	10485	0,75	6504	0,39
1.2	- <i>особисті</i>	9467	0,58	12114	0,87	6702	0,40
-	- <i>2-го розряду</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2	Духовенство:	14477	0,88	14448	1,04	10578	0,64
3	Міські обивателі:	55426	3,38	112606	8,07	36265	2,19
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	26	0,00	148	0,01	45	0,00
3.2	<i>Різничниці</i>	4359	0,27	1372	0,10	1722	0,10
3.3	<i>Купці</i>	3148	0,19	4860	0,35	3141	0,19
3.4	<i>Мищани, цехові</i>	47215	2,88	106226	7,61	27251	1,64
4	Сільські обивателі:	1521025	92,77	1235688	88,58	1583734	95,53
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	839319	51,19	628466	45,05	1099630	66,33
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	97800	6,01	204596	13,74	633155	43,22
4.3	<i>різних найменувань</i>	32553	1,99	228	0,02	89899	5,42
4.4	<i>ленні</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.5	<i>однодворці</i>	13099	0,80	0	0,00	35320	2,13
4.6	<i>козаки</i>	695055	42,39	419668	30,08	0	0,00
4.7	<i>євреї-землероби</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.8	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	0	0,0	2187	0,16	204007	12,31
4.9	<i>колоністи</i>	767	0,05	1787	0,13	0	0,00
4.10	<i>Залежні селяни</i>	681706	41,58	607222	43,53	484104	29,20
5	<i>Іноземці</i>	372	0,02	0	0,00	0	0,00
6	<i>Військові відставні та безстрокововідпускні з родинами</i>	22910	1,40	7958	0,57	8546	0,52
7	<i>Інші</i>	992	0,06	1685	0,12	5544	0,33
	Разом	1638648	100	1394984	100	1657873	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі.

Джерело: розраховано автором за [BCO, 1848а, с. 35-36; BCO, 1850а, табл. 3; BCO, 1851, с. 69-70].

Таблиця 2.2.3

**Соціальні категорії і групи населення Лівостепової України (1857 – 1859).
Правобережжя Дніпра**

n	Категорії і групи населення / губернії	Київська – 1859*		Подільська – 1857**		Волинська - 1858	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	56644	2,89	24207	1,38	72141	4,72
1.1	- <i>спадкові</i>	13277	0,68	19805	1,13	52663	3,45
1.2	- <i>особисті</i>	6860	0,35	4402	0,25	10578	0,69
-	- <i>2-го розряду</i>	38507	1,96	0	0,00	0	0,00
2	Духовенство:	18426	0,94	16884	0,96	18086	1,18
3	Міські обивателі:	300532	15,33	266004	15,16	209415	13,70
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	604	0,03	26	0,00	4789	0,31
3.2	<i>Громад. Зах. губерній</i>	5236	0,27	40965	2,33	0	0,00
3.3	<i>Купці</i>	10317	0,53	15413	0,88	10589	0,69
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	284375	14,51	209600	11,94	194737	12,74
4	Сільські обивателі:	1480706	75,53	1371050	78,12	1167782	76,41
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	326869	16,67	312983	17,83	471459	30,85
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	196965	10,05	119174	6,79	345862	25,32
4.3	<i>різних найменувань</i>	23967	1,22	8059	0,46	122068	7,99
4.4	<i>ленні</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.5	<i>однодворці</i>	65240	3,33	127869	7,29	0	0,00
4.6	<i>козаки</i>	360	0,02	0	0,00	0	0,00
4.7	<i>євреї-землероби</i>	0	0,00	11702	0,67	0	0,00
4.8	<i>військові поселення і кантоністи</i>	40337	2,06	58839	3,35	0	0,00
4.9	<i>колоністи</i>	0	0,00	267	0,02	3547	0,23
4.10.	<i>Залежні селяни</i>	1153837	58,86	1027334	58,53	696323	45,56
5	<i>Іноземці</i>	2257	0,12	2930	0,17	1809	0,12
6	<i>Військові відставні та безстрокововідпущені з родинами</i>	68644	3,50	53132	3,03	56700	3,71
7	<i>Інші (військові дійсної служби)</i>	33262	1,70	20945	1,19	2380	0,16
	Разом	1960471	100	1755152	100	1528313	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі; *Громад. Зах. губерній* – громадяни Західних губерній.

* За даними Київського губернського статистичного комітету 1859 р.

** За даними Подільського губернського Правління 1857 р.

Джерело: розраховано автором за [СТРИ, 1858, с. 52, 100; СТРИ, 1863, с. 267 – 275, 292 – 293; СССКГ, с. 28 – 33; ПК Под. губ., 1859, с. 111 – 112].

Таблиця 2.2.4

**Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1858).
Лівобережжя Дніпра**

n	Категорії і групи населення / губернії	Полтавська		Чернігівська		Харківська	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	22890	1,26	21992	1,49	15856	1,00
1.1	- <i>стадкові</i>	10273	0,56	10431	0,71	9841	0,62
1.2	- <i>особисті</i>	12617	0,69	11561	0,79	6015	0,38
-	- <i>2-го розряду</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2	Духовенство:	16731	0,92	13816	0,94	11327	0,72
3	Міські обивателі:	68769	3,78	146254	9,94	49449	3,12
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	72	0,00	710	0,05	287	0,02
3.2	<i>Різночинці</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
3.3	<i>Купці</i>	8392	0,46	7491	0,51	6167	0,39
3.4	<i>Мищани, цехові</i>	60305	3,32	138053	9,38	42995	2,72
4	Сільські обивателі:	1640709	90,19	1233604	83,81	1422803	89,90
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	959098	52,72	660529	44,88	911037	57,57
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	154033	8,47	652126	45,13	636919	41,31
4.3	<i>різних найменувань</i>	46734	2,65	5292	0,36	81469	5,15
4.4	<i>ленні</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.5	<i>однодворці</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.6	<i>козаки</i>	757783	41,66	447033	30,37	0	0,00
4.7	<i>євреї-землероби</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.8	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	0	0,00	0	0,00	192648	12,17
4.9	<i>колоністи</i>	548	0,03	3111	0,21	14	0,00
4.10	<i>Залежні селяни</i>	681611	37,47	573075	38,94	511766	32,34
5	<i>Іноземці</i>	745	0,04	386	0,03	826	0,05
6	<i>Військові відставні та безстрокововідпускні з родинами</i>	55002	3,02	49187	3,34	63844	4,03
7	<i>Інші (військові дійсної служби)</i>	14264	0,78	6717	0,46	18466	1,17
	Разом	1819110	100	1471866	100	1582571	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі.

* За даними 1855 р.

** За даними 1857 – 1860 рр.

Джерело: розраховано автором за [ЖМВД, 1855, с. 17 – 18; СТРИ, 1863, с. 267 – 275, 292 – 293; МГСР, 1865, с. 118].

Таблиця 2.2.5

**Соціальні категорії і групи населення Лісостепової України (1863).
Правобережжя Дніпра**

п	Категорії і групи населення / губернії	Київська		Подільська		Волинська	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	29989	1,49	31136	1,67	71179	4,44
1.1	- <i>спадкові</i>	19812	0,98	22784	1,22	35951	2,24
1.2	- <i>особисті</i>	10177	0,51	8352	0,45	35228	2,20
-	- <i>2-го розряду</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2	Духовенство:	20786	1,03	19743	1,06	14817	0,92
3	Міські обивателі:	356554	17,72	288291	15,43	294392	18,37
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	2255	0,11	204	0,01	133	0,01
3.2	<i>Різничниці</i>	35026	1,74	10400	0,56	67270	4,20
3.3	<i>Купці</i>	25019	1,24	14973	0,80	10437	0,65
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	294254	14,62	262714	14,06	216552	13,51
4	Сільські обивателі:	1505985	74,85	1450309	77,60	1138062	71,01
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	306189	15,22	235117	12,58	238854	14,90
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	245741*	13,38	157558	8,43	238854	14,90
4.3	<i>різних найменувань</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.4	<i>ленні</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.5	<i>одноворці</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.6	<i>козаки</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.7	<i>євреї-землероби</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.8	<i>бувші військові поселяни (удільні селяни)</i>	60448	3,00	77559	4,15	0	0,00
4.9	<i>колоністи</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4.10	<i>Бувші панські з дворовими</i>	1199796*	61,47	1215192	65,02	899208	56,11
5	Іноземці	3279	0,16	2600	0,14	2794	0,17
6	Військові відставні та безстрокововідпускні з родинами і т.п.	72393	3,60	45247	2,42	41388	2,28
7	Інші (військові дійсної служби)	23109	1,15	31534	1,69	40073	2,50
	Разом	2012095	100	1868857	100	1602715	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі.

* На початок – середину 1863 р. Розраховано автором за пропорціями 1858 – 1859 років [СТРИ, 1863, с. 272 – 273; СССКГ, с. 30 – 31].

Джерело: розраховано автором за [СВРИ, 1866, с. 40 – 55].

Таблиця 2.2.6

**Соціальні категорії і групи населення Лівостепової України (1863).
Лівобережжя Дніпра**

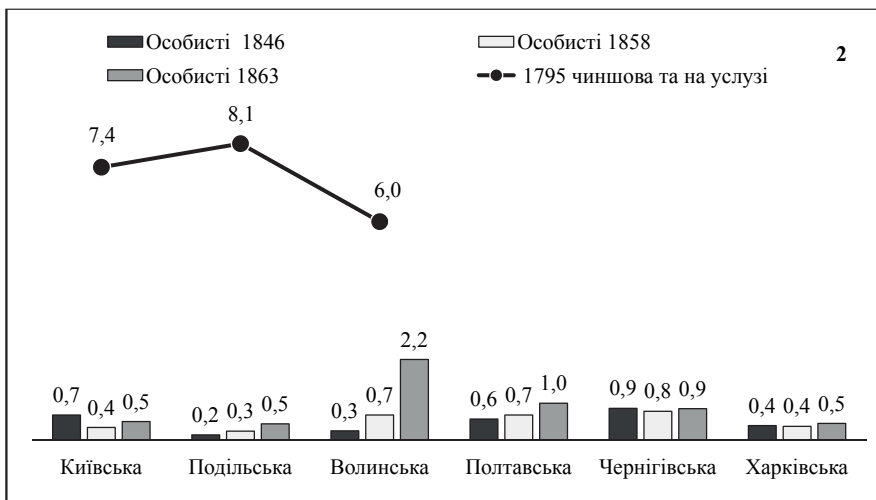
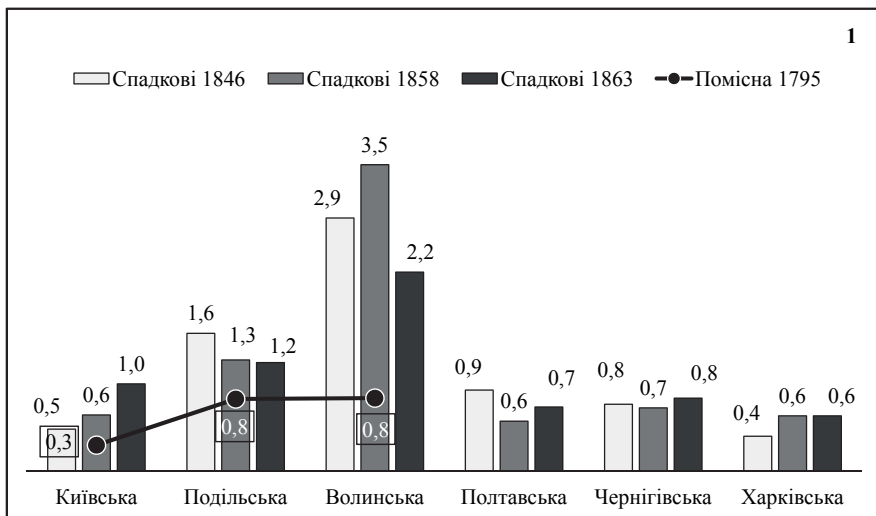
n	Категорії і групи населення / губернії	Полтавська		Чернігівська		Харківська	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Дворяни:	33139	1,73	24904	1,67	17126	1,08
1.1	- <i>спадкові</i>	13793	0,72	12124	0,82	9870	0,62
1.2	- <i>особисті</i>	19346	1,01	12780	0,86	7256	0,46
-	- <i>2-го розряду</i>	0	0,00	0	0,00	0	0,00
2	Духовенство:	16989	0,89	14415	0,97	12302	0,77
3	Міські обивателі:	106181	5,56	172398	11,59	76680	4,82
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	148	0,01	698	0,05	594	0,04
3.2	<i>Різничниці</i>	10132	0,53	3174	0,21	20355	1,28
3.3	<i>Купці</i>	10449	0,55	9227	0,62	6302	0,40
3.4	<i>Мищани, цехові</i>	85452	4,47	159299	10,71	49429	3,11
4	Сільські обивателі:	1688488	88,34	1226624	82,47	1425927	89,63
4.1	<i>Вільні сіл. обиват.</i>	<i>970947</i>	<i>50,80</i>	<i>664944</i>	<i>44,71</i>	<i>978152</i>	<i>61,48</i>
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>державні</i>	<i>119569</i>	<i>6,29</i>	<i>664944</i>	<i>44,71</i>	<i>763889</i>	<i>48,02</i>
4.3	<i>різних найменувань</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.4	<i>ленні</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.5	<i>однодворці</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.6	<i>козаки</i>	<i>851378*</i>	<i>44,54</i>	<i>0**</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.7	<i>євреї-землероби</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.8	<i>буви (військові поселяни (удільні селяни))</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>214236</i>	<i>13,47</i>
4.9	<i>колоністи</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>	<i>0</i>	<i>0,00</i>
4.10.	<i>Буви панські з дворовими</i>	<i>687798</i>	<i>35,98</i>	<i>561680</i>	<i>37,76</i>	<i>447802</i>	<i>28,15</i>
5	Іноземці	729	0,04	369	0,02	1053	0,07
6	Військові відставні та безстрокововідпускні з родинами і т.п.	53562	2,80	43929	2,95	49092	3,09
7	Інші (військові дійсної служби)	11958	0,63	4783	0,32	9675	0,61
	Разом	1911442	100	1487372	100	1590926	100

Прийняті скорочення: *сіл. обиват.* – сільські обивателі.

*Додано за [Бодянский, 1865, с. 136].

**Малоросійські козаки не показані і за даними Чернігівського губернського статистичного комітету 1861 р. [ПК Черн. губ., 1862, с. 26 – 35].

Джерело: розраховано автором за [СВРИ, 1866, с. 40 – 55].

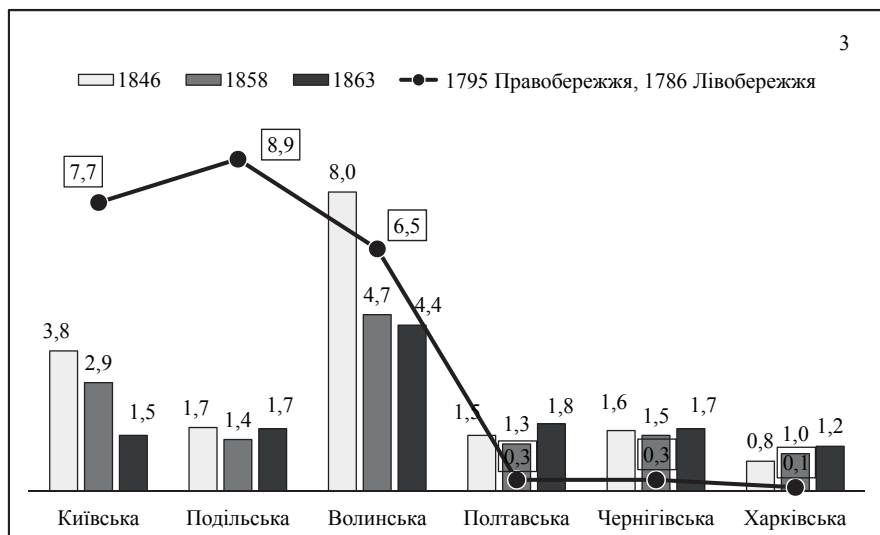

Рис. 2.2.1

Структура дворянства Лісостепової України (1846 – 1863) (%)

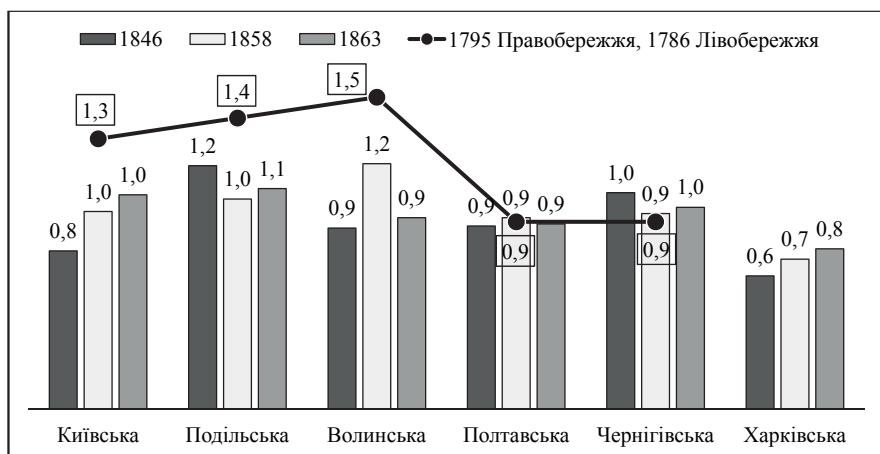

Рис. 2.2.2

Духовенство Лісостепової України (1846 – 1863) (%)

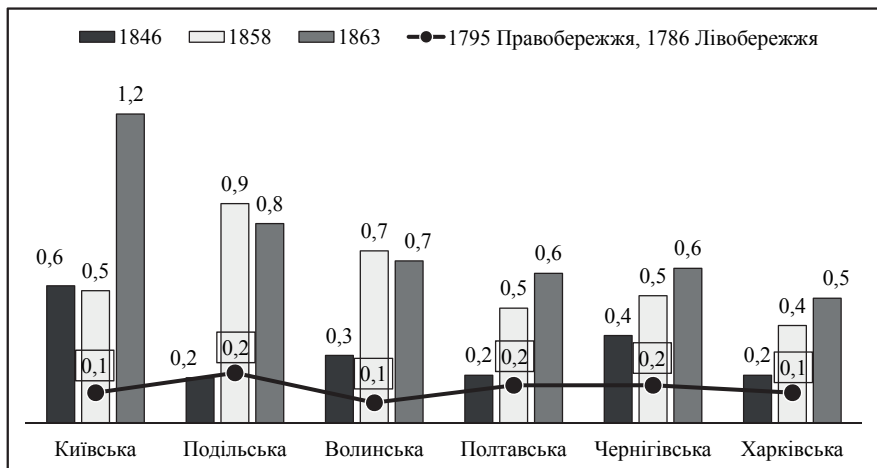

Рис. 2.2.3

Купецтво Лісостенової України (1846 – 1863) (%)

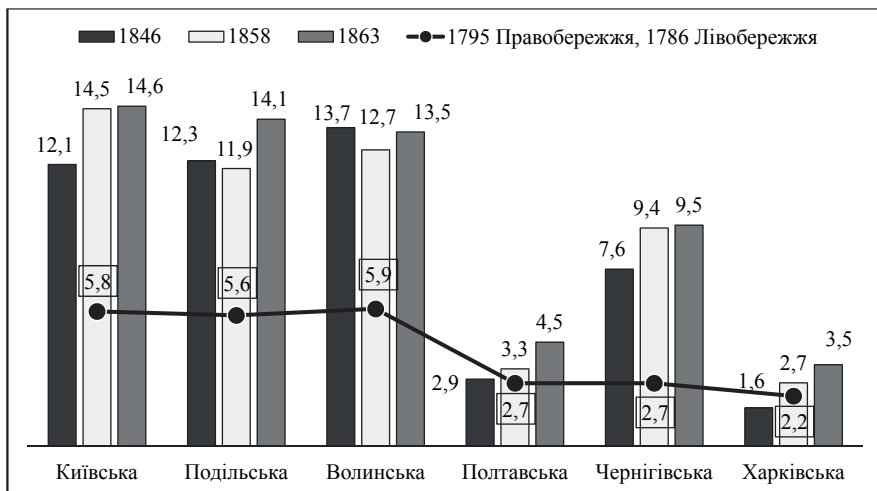

Рис. 2.2.4

Міщани та цехові Лісостенової України (1846 – 1863) (%)

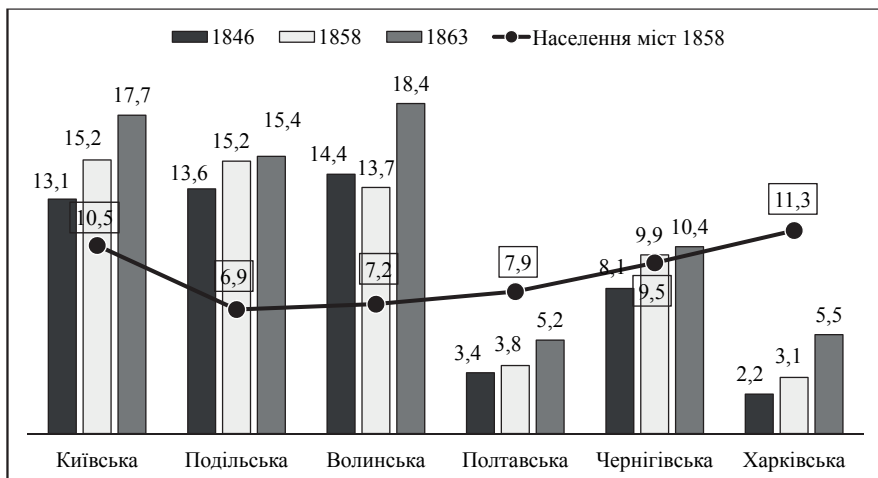

Рис. 2.2.5

Міські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863) (%)

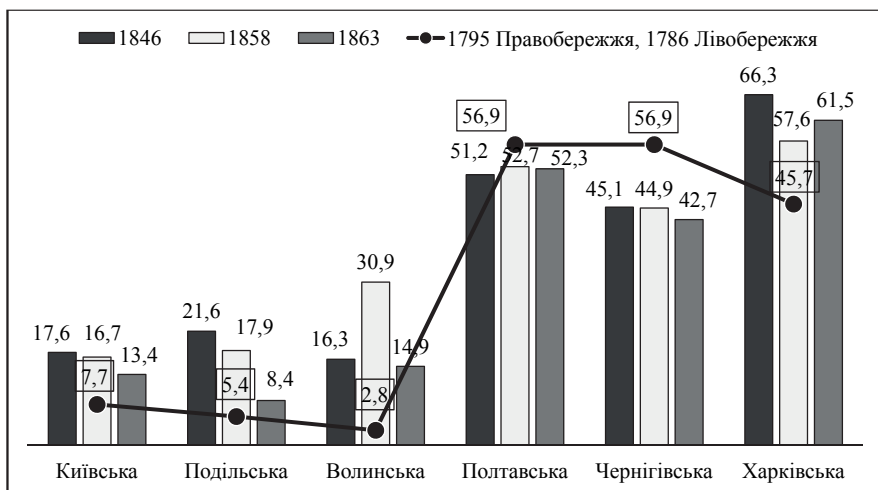

Рис. 2.2.6

Державні селяни та інші вільні сільські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863) (%)

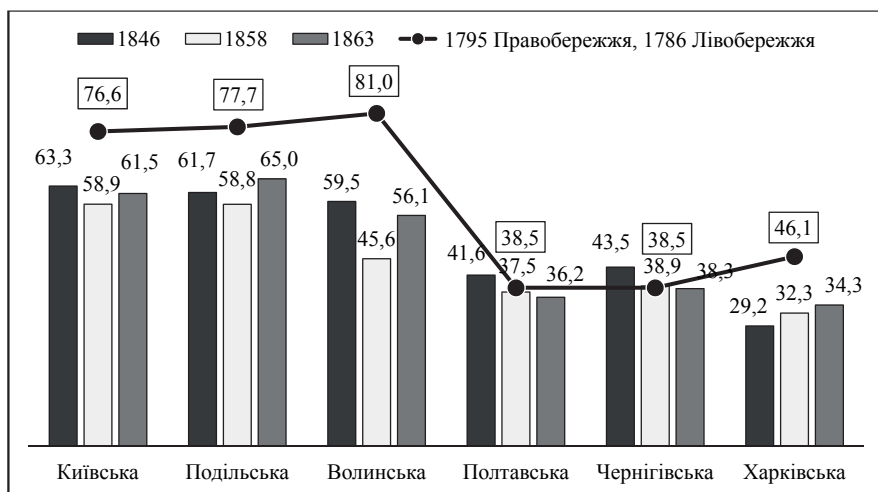

Рис. 2.2.7

Залежні селяни Лісостепової України (1846 – 1863) (%)

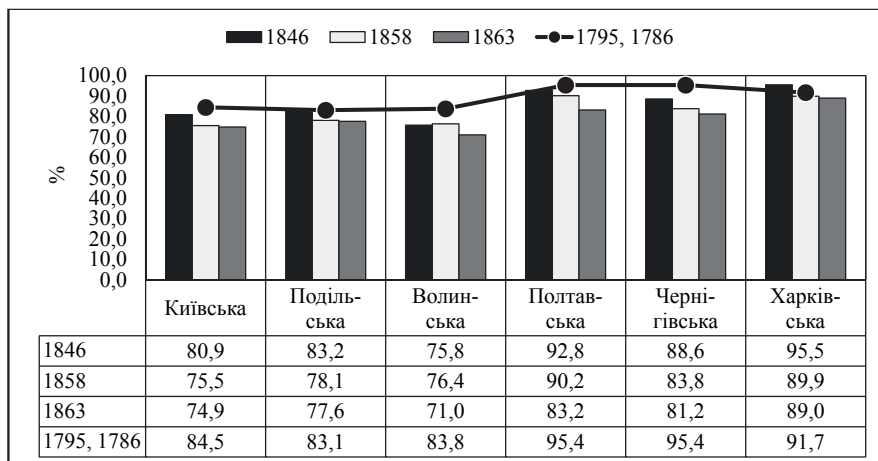

Рис. 2.2.8

Сільські обивателі Лісостепової України (1846 – 1863)

Джерела до рис. 2.2.1 – 2.2.8: розраховано автором за табл. 2.2.1 – 2.2.6. та [Крикун, 2012, с. 585 – 587, табл. 1; Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р., с. 283; Шафонський, 1851, с. 187 – 188; Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., с. 70; Илдяшевич, 1885, с. 31 – 33].

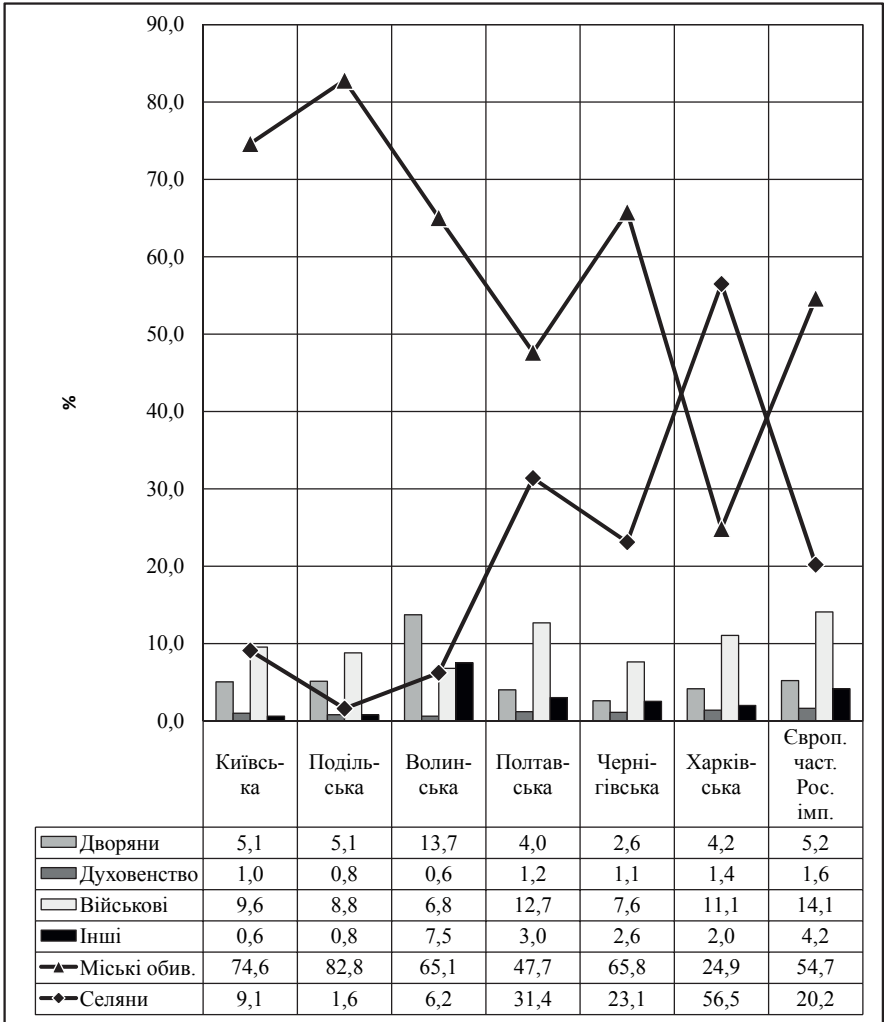
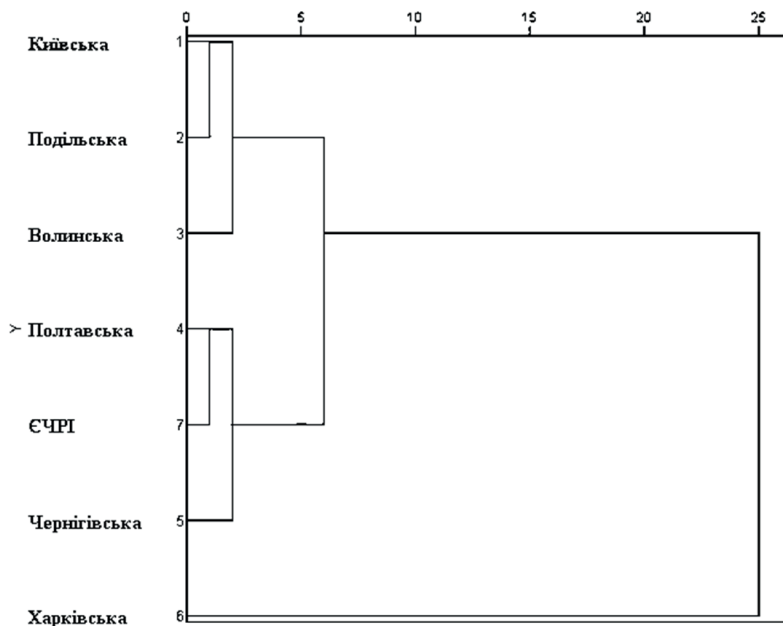

Рис. 2.2.9

Соціальна структура населення міст Лісостепової України (1856 – 1858)

Джерело: розраховано автором за [СТРИ, 1863, с. 316 – 317].

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

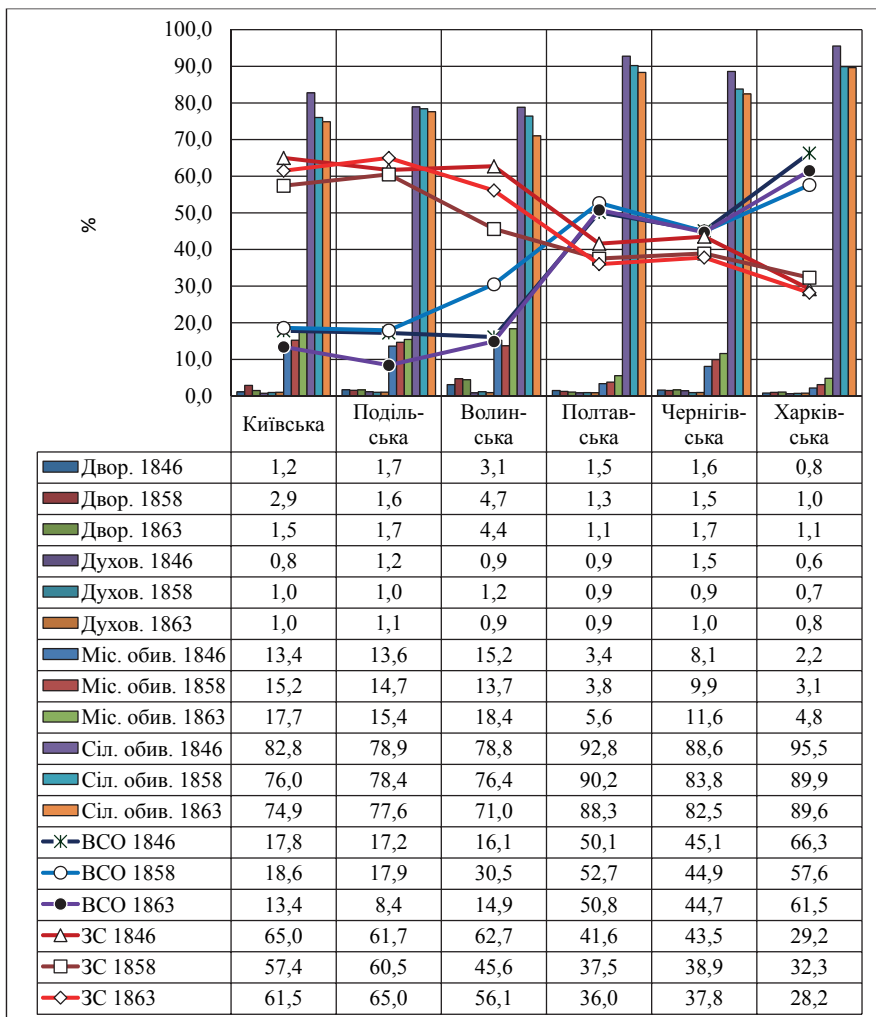
Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці						
	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Чернігівська	Харківська	ЄЧРІ
Київська	0	124	230	1240	288	4724	556
Подільська	124	0	460	2144	764	6376	1180
Волинська	230	460	0	1085	435	4280	442
Полтавська	1240	2144	1085	0	425	1152	179
Чернігівська	288	764	435	425	0	2801	184
Харківська	4724	6376	4280	1152	2801	0	2217
ЄЧРІ*	556	1180	442	179	184	2217	0

Рис. 2.2.10

Класифікація губерній Лісостепової України за головними параметрами соціальної структури міського населення (1858)

* ЄЧРІ – європейська частина Російської імперії.

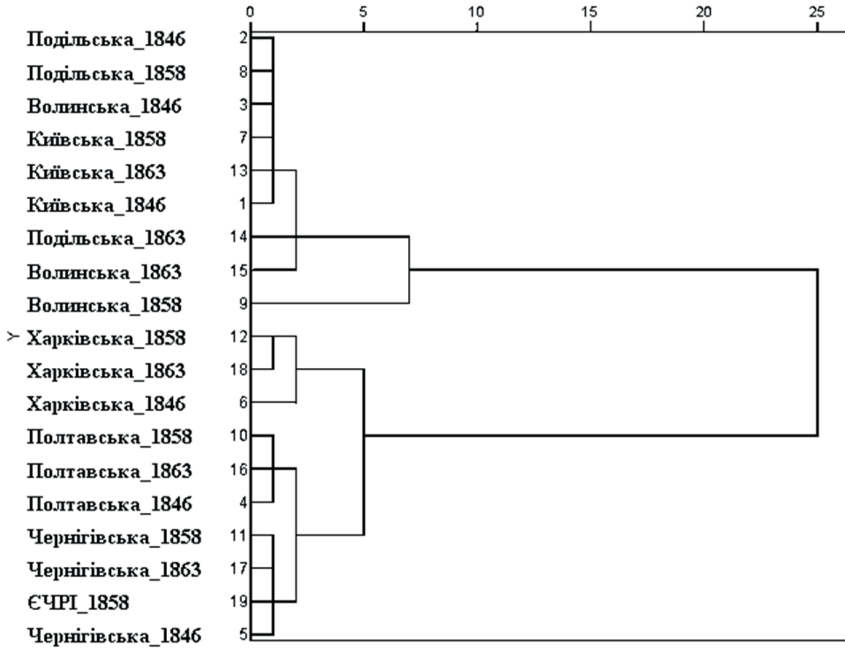
Прийняті скорочення: Двор. – дворяни, Духов. – духовенство, Міс. обив. – міські обивателі, Сіл. обив. – сільські обивателі, ВСО – вільні сільські обивателі, ЗС – залежні селяни.

Рис. 2.2.11

Соціальна структура населення губерній Лісостепової України (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. 2.2.1 – 2.2.6.

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

* ЄЧРІ – Європейська частина Російської імперії

Рис. 2.2.12

Класифікація губерній Лісостепової України за соціальною структурою населення (1846 – 1863)

Джерело: розраховано автором за табл. на рис. 2.2.11 та [СТРИ, 1863, с. 316 – 317].

Таблиця 2.2.7

**Регіональна соціальна топологія губерній Лісостепової України
1846 – 1863 рр. в евклідовому просторі (до рис. 2.2.12)**

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ										
Губернія / хронологічний зріз / відстань в евклідовому просторі	Київська 1846	Київська 1858	Київська 1863	Подільська 1846	Подільська 181858	Подільська 1863	Волинська 1846	Волинська 1858	Волинська 1863	СЧРІ 1858
Київська 1846	0	110	113	26	41	119	31	601	260	1375
Київська 1858	110	(276)*	53	33	18	166	42	296	53	1056
Київська 1863	113	53	0	48	43	50	34	587	55	1569
Подільська 1846	26	33	48	0	3	93	7	461	129	1254
Подільська 1858	41	18	43	3	(207)	111	11	406	105	1184
Подільська 1863	119	166	50	93	111	0	68	895	181	1983
Волинська 1846	31	42	34	7	11	68	0	521	118	1384
Волинська 1858	601	296	587	461	406	895	521	(1056)	417	283
Волинська 1863	260	53	55	129	105	181	118	417	0	1357
Сумарна відстань	1301	771	983	800	738	1683	832	4184	1318	11445
	3055			3266			6334			
	12655									
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ										
Губернія / хронологічний зріз / відстань в евклідовому просторі	Полтавська 1846	Полтавська 1858	Полтавська 1863	Чернігівська 1846	Чернігівська 1858	Чернігівська 1863	Харківська 1846	Харківська 1858	Харківська 1863	СЧРІ 1858
Полтавська 1846	0	26	56	81	170	230	392	135	298	205
Полтавська 1858	26	(95)	13	117	142	185	285	50	165	173
Полтавська 1863	56	13	0	96	84	111	351	68	178	108
Чернігівська 1846	81	117	96	0	47	83	742	309	519	72
Чернігівська 1858	170	142	84	47	(136)	6	753	288	452	14
Чернігівська 1863	230	185	111	83	6	0	800	322	471	23

Харківська 1846	392	285	351	742	753	800	0	119	66	836
Харківська 1858	135	50	68	309	288	322	119	(221)	36	328
Харківська 1863	298	165	178	519	452	471	66	36	0	184
<i>Сумарна відстань</i>	<i>1388</i>	<i>983</i>	<i>957</i>	<i>1994</i>	<i>1943</i>	<i>2209</i>	<i>3509</i>	<i>1328</i>	<i>2186</i>	<i>1943</i>
	<i>3328</i>			<i>6146</i>			<i>7023</i>			
	<i>16497</i>									

*(276) – сумарна відстань між елементами топологічного блоку.

Таблиця 2.2.8

**Міжрегіональна соціальна топологія губерній Лісостепової України
1846 – 1863 рр. в евклідовому просторі (до рис. 2.2.12)**

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ↔ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ										
Губернія / хронологіч- ний зріз / відстань в евклідовому просторі	Київська 1846	Київська 1858	Київська 1863	Подільська 1846	Подільська 1858	Подільська 1863	Волинська 1846	Волинська 1858	Волинська 1863	ЄЧРІ 1858
Полтавська 1846	1863	1735	2352	1855	1800	2753	2012	814	2235	1375
Полтавська 1858	2124	1896	2553	2071	2001	3015	2238	844	2369	1056
Полтавська 1863	2023	1742	2380	1943	1865	2851	2101	707	2166	1569
Чернігівська 1846	1265	1102	1606	1229	1172	1978	1352	395	1490	1254
Чернігівська 1858	1425	1122	1641	1320	1244	2078	1446	320	1437	1184
Чернігівська 1863	1469	1123	1639	1345	1262	2098	1467	303	1410	1983
Харківська 1846	3924	3628	4515	3875	3775	5133	4095	2040	4246	1384
Харківська 1858	2804	2489	3241	2721	2633	3786	2911	1197	2987	283
Харківська 1863	3385	2991	3809	3277	3169	4431	3478	1508	3493	1357
<i>Сумарна відстань</i>	<i>20283</i>	<i>7828</i>	<i>23737</i>	<i>19637</i>	<i>18922</i>	<i>28123</i>	<i>21099</i>	<i>8130</i>	<i>21833</i>	<i>11445</i>
	<i>51848</i>			<i>66682</i>			<i>51112</i>			
	<i>169642</i>									

Таблиця 2.2.9

**Соціальні категорії і групи населення Київської губернії по уїздах
(1845 – 1846)**

п	Категорії і групи населення / уїзди	Київський	Бердичівський	Васильківський	Звенигородський	Канівський	Липовецький
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	8,4	3,6	4,8	1,3	1,7	4,3
1.1	- <i>спадкові</i>	2,6	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3
1.2	- <i>особисті</i>	3,8	0,4	0,2	0,3	0,5	0,1
-	- <i>2-го розряду</i>	2,1	3,1	4,4	0,8	1,0	3,9
2	Духовенство:	1,4	0,5	0,4	0,7	0,5	0,9
3	Міські обивателі:	17,6	29,5	11,0	9,6	10,4	8,1
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,02
3.2	<i>Громадяни з польської шляхти та різночинці</i>	1,8	0,2	0	0,09	0,2	0,4
3.3	<i>Купці</i>	0,8	2,7	0,4	0,2	0,2	0,1
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	15,0	26,5	10,6	9,3	10,0	7,6
4	Сільські обивателі:	66,1	65,6	82,1	86,4	85,6	85,4
4.1	- <i>державні</i>	28,1	12,0	14,6	20,4	3,7	7,2
	у т.ч.:						
4.2	<i>різних найменувань</i>	0,8	0,2	0,04	0,0	0,07	0,04
4.4	<i>одnodворці</i>	0,6	8,1	4,1	2,9	1,4	6,1
4.7	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	0,6	0,2	0,2	2,1	0,5	0,3
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	- <i>панські з дворовими</i>	38,0	53,6	67,5	66,0	81,9	78,2
5	<i>Іноземці</i>	0,5	0,02	0,03	0,04	0,1	0,04
6	<i>Військові відставні та безстроково відпущені з родинами</i>	3,7	0,8	1,6	1,9	1,6	1,2
Разом		100	100	100	100	100	100

п	Категорії і групи населення / уїзди	Радомишльський	Сквирський	Таращанський	Уманський	Черкаський	Чигиринський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	5,5	4,9	2,8	1,2	1,0	1,8
1.1	- спадкові	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
1.2	- особисті	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,6
-	- 2-го розряду	5,1	4,6	2,5	0,7	0,5	1,0
2	Духовенство:	0,3	0,6	0,6	1,0	0,9	1,1
3	Міські обивателі:	15,4	10,8	7,5	7,9	10,6	12,1
3.1	Почесні громадяни	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,05	0,0	0,2	0,0	0,0	0,2
3.3	Купці	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
3.4	Міщани, цехові	15,1	10,6	7,1	7,8	10,2	11,6
4	Сільські обивателі:	77,7	82,6	87,9	88,8	86,0	83,5
4.1	- державні	11,2	10,0	15,9	32,6	20,1	29,9
4.2	у т.ч.: різних найменувань	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0
4.4	одноворці	1,6	6,8	8,9	4,5	0,8	1,5
4.7	військові поселяни і кантоністи	0,3	0,5	0,5	28,1	0,7	0,7
4.8	колоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	- панські з дворовими	67,6	72,6	72,0	56,2	65,9	53,6
5	Іноземці	0,1	0,03	0,0	0,03	0,0	0,03
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,2	1,1	1,3	1,1	1,5	1,5
Разом		100	100	100	100	100	100

Джерело: розраховано автором за [BCO, 1848, табл. 3].

**Соціальні категорії і групи населення Подільської губернії по уїздах
(1845 – 1847)**

n	Категорії і групи населення / уїзди	Кам'янецький	Балтський	Брацлавський	Вінницький	Гайсинський	Летичівський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	1,2	1,1	1,9	4,1	0,5	1,5
1.1	- <i>спадкові</i>	0,9	0,9	1,8	4,0	0,5	1,3
1.2	- <i>особисті</i>	0,3	0,1	0,1	0,1	0,06	0,2
-	- <i>2-го розряду</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,5	1,8	1,1	1,1	1,2	0,8
3	Міські обивателі:	14,4	12,4	14,9	15,7	9,6	12,0
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,01	0,0	0,0	0,0
3.2	<i>Громадяни з польської шляхти та різночинці</i>	1,2	0,5	0,4	0,9	0,6	0,7
3.3	<i>Купці</i>	0,3	0,3	0,3	1,1	0,1	0,1
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	12,9	11,7	14,3	13,8	8,9	11,2
4	Сільські обивателі:	79,6	72,9	75,6	78,2	88,1	86,0
4.1	- <i>державні</i>	24,2	21,5	10,3	16,8	25,6	42,8
	<i>у т.ч.:</i>						
4.2	<i>різних найменувань</i>	6,2	5,7	7,2	9,2	4,1	2,8
4.4	<i>однодворці</i>	1,7	2,8	1,7	1,5	0,2	1,6
4.7	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	1,3	2,5	1,3	1,1	1,5	1,1
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	- <i>панські з дворовими</i>	55,4	51,4	65,3	61,4	62,5	43,2
5	Іноземці	1,5	0,4	0,05	0,08	0,02	0,2
6	Військові відставні та безстроково відпущні з родинами	1,7	0,8	0,6	0,7	0,5	0,6
	Разом	100	100	100	100	100	100

п	Категорії і групи населення / уїзди	Літинський	Могилівський	Новоушицький	Ольгопільський	Проскурівський	Ямпільський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	0,9	0,4	0,8	0,7	2,3	1,9
1.1	- спадкові	0,8	0,2	0,8	0,6	2,0	1,9
1.2	- особисті	0,1	0,2	0,06	0,1	0,3	0,02
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,2	1,3	1,0	1,1	0,9	1,1
3	Міські обивателі:	12,6	17,7	14,6	11,3	13,1	9,9
3.1	Почесні громадяни	0,01	0,0	0,01	0,0	0,0	0,0
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,8	1,6	1,0	0,4	0,4	0,1
3.3	Куці	0,1	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1
3.4	Міщани, цехові	11,7	15,7	14,0	10,7	12,6	9,7
4	Сільські обивателі:	84,1	80,3	81,4	85,2	83,4	86,4
4.1	- державні	18,1	11,0	24,2	15,6	9,4	17,3
	у т.ч.:						
4.2	різних найменувань	8,9	0,4	6,6	1,0	0,7	2,5
4.4	однодворці	2,1	0,3	3,2	0,6	0,2	1,7
4.7	військові поселяни і кантоністи	1,0	1,3	1,1	1,1	0,8	1,0
4.8	колоністи	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
4.9	- панські з дворовими	66,0	69,3	57,2	69,6	74,0	69,1
5	Іноземці	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,0	0,3	1,5	1,5	0,2	0,7
Разом		100	100	100	100	100	100

Джерело: розраховано автором за [BCO, 1849, табл. 6].

Таблиця 2.2.11

**Соціальні категорії і групи населення Волинської губернії по уїздах
(1845 – 1847)**

n	Категорії і групи населення / уїзди	Житомирський	Володимирволинський	Дубенський	Заславський	Ковельський	Кременецький
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	1,4	0,8	2,3	3,3	1,9	1,3
1.1	- спадкові	1,0	0,7	2,1	2,4	1,8	1,0
1.2	- особисті	0,4	0,1	0,2	1,0	0,06	0,2
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,3	0,9	1,0	1,0	1,3	1,0
3	Міські обивателі:	18,1	12,5	16,5	12,3	12,8	18,9
3.1	Почесні громадяни	0,01	0,0	0,01	0,0	0,0	0,0
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,7	0,1	0,05	0,2	0,09	0,2
3.3	Купці	0,7	0,1	0,2	0,3	0,08	0,3
3.4	Мищани, цехові	16,7	12,3	16,3	11,8	12,6	18,4
4	Сільські обивателі:	77,4	84,7	77,8	82,4	82,3	78,0
4.1	- державні	10,0	8,9	15,0	9,5	33,5	7,4
	у т.ч.:						
4.2	різних найменувань	7,1	1,5	3,4	2,9	0,0	1,3
4.4	одноворці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	військові поселяни і кантоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	колоністи	0,0	0,2	1,0	0,0	0,0	0,0
4.9	- панські з дворовими	67,4	75,8	62,8	72,9	48,8	70,6
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,02
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,7	0,8	1,2	1,0	1,6	0,8
	Разом	100	100	100	100	100	100

п	Категорії і групи населення / уїзди	Луцький	Новоградволинський	Овруцький	Острозький	Рівненський	Старокостянтинівський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	3,9	1,4	3,9	1,9	2,9	5,5
1.1	- спадкові	3,9	1,2	3,9	1,8	2,9	5,2
1.2	- особисті	0,06	0,3	0,05	0,09	0,2	0,3
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,1	0,8	0,7	1,1	0,9	0,8
3	Міські обивателі:	15,3	14,7	11,8	14,0	13,3	22,2
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,05	0,2	0,1	0,1	0,2	0,3
3.3	Купці	0,2	0,3	0,06	0,3	0,2	0,2
3.4	Мищани, цехові	15,0	14,2	11,6	13,6	12,9	22,0
4	Сільські обивателі:	77,3	82,4	82,4	80,5	80,7	70,1
4.1	- державні	25,7	9,4	37,2	15,6	25,3	12,7
	у т.ч.:						
4.2	різних найменувань	20,1	7,5	15,0	4,7	11,8	11,2
4.4	одноворці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	військові поселяни і кантон.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	колоністи	1,1	0,3	0	0	0,3	0
4.9	- панські з дворовими	51,6	73,0	45,2	64,9	55,4	57,4
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,2	0,3	1,0	1,6	1,6	1,0
Разом		100	100	100	100	100	100

Джерело: розраховано автором за [BCO, 1850. Табл. 3].

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

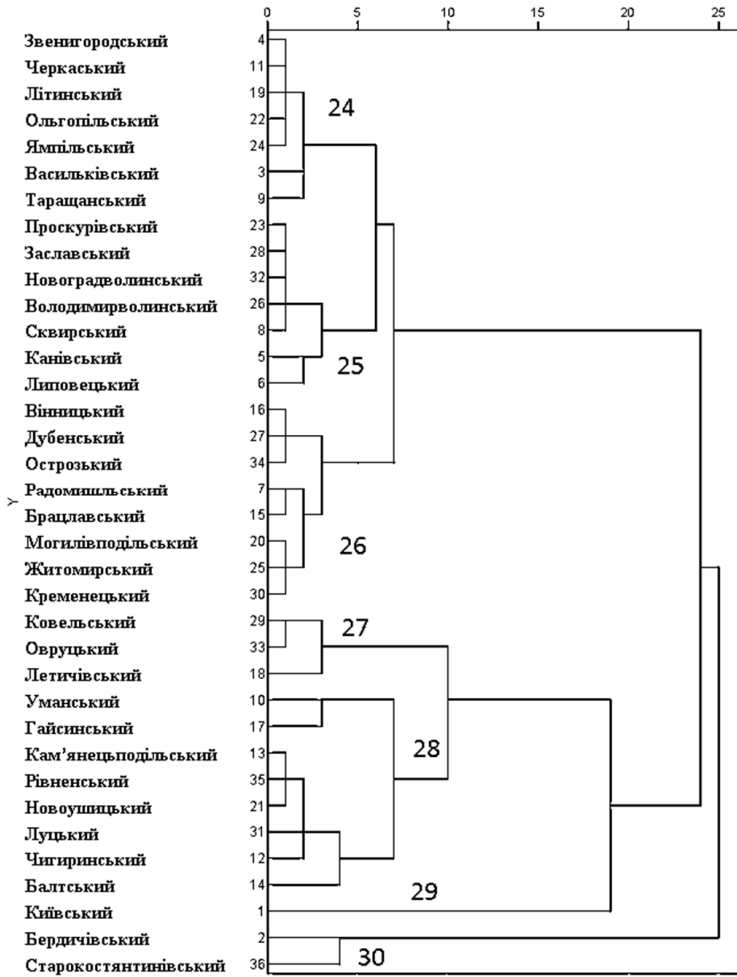

Рис. 2.2.13

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Київської, Подільської, Волинської губерній за особливостями соціального складу населення (1845 - 1847)

Кластерні групи уїздів Київської, Подільської, Волинської губерній за особливостями соціального складу їх населення (1845 - 1847)

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Звенигородський	Черкаський	Літинський	Ольгопільський	Ямпільський	Васильківський	Тарапанський	<i>Середньогрупові</i>	Просяківський
		%	%	%	%	%	%	%	%	%
		24	24	24	24	24	24	24	24	25
1	Дворяни:	1,3	1,0	0,9	0,7	1,9	4,8	2,8	1,9	2,3
1.1	- спадкові	0,2	0,1	0,8	0,6	1,9	0,2	0,2	0,6	2,0
1.2	- особисті	0,3	0,3	0,1	0,1	0,02	0,2	0,2	0,2	0,3
-	- 2-го розряду	0,8	0,5	0,0	0,0	0,0	4,4	2,5	1,2	0,0
2	Духовенство:	0,7	0,9	1,2	1,1	1,1	0,4	0,6	0,9	0,9
3	Міські обивателі:	9,6	10,6	12,6	11,3	9,9	11,0	7,5	10,4	13,1
3.1	Почесні громадяни	0,01	0,01	0,01	0,0	0,0	0,01	0,02	0,0	0,0
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,09	0,0	0,8	0,4	0,1	0	0,2	0,2	0,4
3.3	Купці	0,2	0,3	0,1	0,1	0,1	0,4	0,2	0,2	0,1
3.4	Міщани, цехові	9,3	10,2	11,7	10,7	9,7	10,6	7,1	9,9	12,6
4	Сільські обивателі:	86,4	86,0	84,1	85,2	86,4	82,1	87,9	85,4	83,4
4.1	- державні	20,4	20,1	18,1	15,6	17,3	14,6	15,9	17,4	9,4
	у т.ч.:									
4.2	різних найменуєв.	0,0	0,0	8,9	1,0	2,5	0,04	0,0	1,8	0,7
4.4	однорозці	2,9	0,8	2,1	0,6	1,7	4,1	8,9	3,0	0,2
4.7	військові поселени і кантон.	2,1	0,7	1,0	1,1	1,0	0,2	0,5	0,9	0,8
4.8	колоністи	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	- панські з дворовими	66,0	65,9	66,0	69,6	69,1	67,5	72,0	68,0	74,0
5	Іноземці	0,04	0,0	0,2	0,2	0,1	0,03	0,0	0,1	0,2
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,9	1,5	1,0	1,5	0,7	1,6	1,3	1,4	0,2
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100

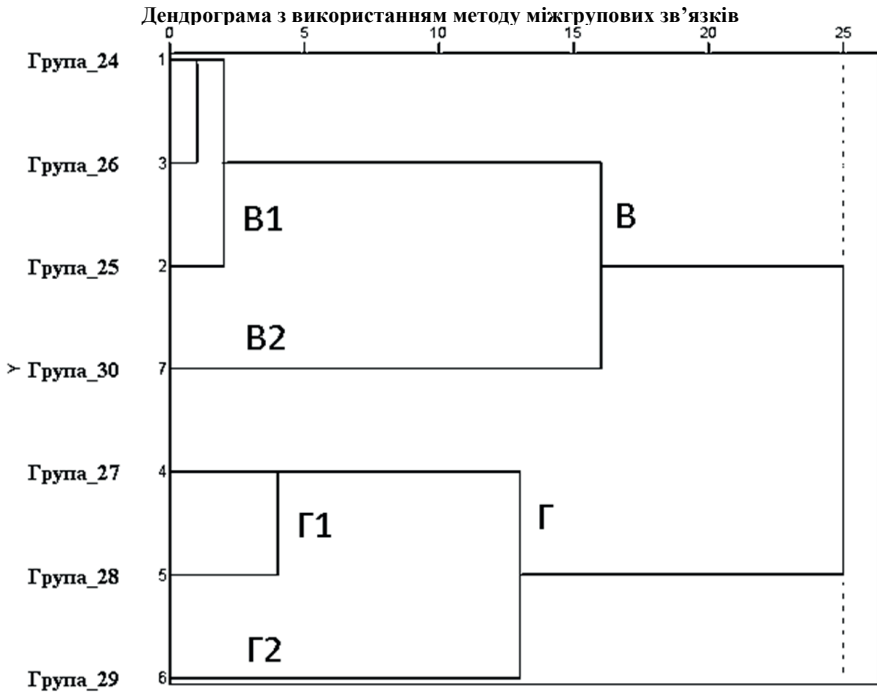
п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Заславський	Новоградволинський	Володимирволинський	Сквирський	Канівський	Липовецький	Середньогрупові	Вінницький	Дубенський
		%	%	%	%	%	%	%	%	%
		25	25	25	25	25	25	25	26	26
1	Дворяни:	3,3	1,4	0,8	4,9	1,7	4,3	2,7	4,1	2,3
1.1	- <i>спадкові</i>	2,4	1,2	0,7	0,2	0,2	0,3	1,0	4,0	2,1
1.2	- <i>особисті</i>	1,0	0,3	0,1	0,2	0,5	0,1	0,4	0,1	0,2
-	- <i>2-го розряду</i>	0,0	0,0	0,0	4,6	1,0	3,9	1,4	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,0	0,8	0,9	0,6	0,5	0,9	0,8	1,1	1,0
3	Міські обивателі:	12,3	14,7	12,5	10,8	10,4	8,1	11,7	15,7	16,5
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,01	0,01	0,02	0,0	0,0	0,01
3.2	<i>Громадяни з польської шляхти та різночинці</i>	0,2	0,2	0,1	0,0	0,2	0,4	0,2	0,9	0,05
3.3	<i>Купці</i>	0,3	0,3	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	1,1	0,2
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	11,8	14,2	12,3	10,6	10,0	7,6	11,3	13,8	16,3
4	Сільські обивателі:	82,4	82,4	84,7	82,6	85,6	85,4	83,8	78,2	77,8
4.1	- <i>державні</i>	9,5	9,4	8,9	10,0	3,7	7,2	8,3	16,8	15,0
4.2	у т.ч.: <i>різних найменув.</i>	2,9	7,5	1,5	2,3	0,07	0,04	2,1	9,2	3,4
4.4	<i>одnodворці</i>	0,0	0,0	0,0	6,8	1,4	6,1	2,1	1,5	0,0
4.7	<i>військові поселяни і кантон.</i>	0,0	0,0	0,0	0,5	0,5	0,3	0,3	1,1	0,0
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	1,0
4.9	- <i>панські з дворовими</i>	72,9	73,0	75,8	72,6	81,9	78,2	75,5	61,4	62,8
5	<i>Іноземці</i>	0,0	0,0	0,0	0,03	0,1	0,04	0,1	0,08	0,0
6	<i>Військові відставні та безстроково відпускні з родинами</i>	1,0	0,3	0,8	1,1	1,6	1,2	0,9	0,7	1,2
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Острозький	Радомишльський	Брацлавський	Могилівський	Житомирський	Кременецький	Середньогрупові
		%	%	%	%	%	%	%
		26	26	26	26	26	26	26
1	Дворяни:	1,9	5,5	1,9	0,4	1,4	1,3	2,6
1.1	- спадкові	1,8	0,2	1,8	0,2	1,0	1,0	1,7
1.2	- особисті	0,09	0,2	0,1	0,2	0,4	0,2	0,2
-	- 2-го розряду	0,0	5,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7
2	Духовенство:	1,1	0,3	1,1	1,3	1,3	1,0	1,0
3	Міські обивателі:	14,0	15,4	14,9	17,7	18,1	18,9	16,2
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,01	0,01	0,0	0,01	0,0	0,0
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,1	0,05	0,4	1,6	0,7	0,2	0,3
3.3	Купці	0,3	0,3	0,3	0,5	0,7	0,3	0,5
3.4	Мищани, цехові	13,6	15,1	14,3	15,7	16,7	18,4	15,5
4	Сільські обивателі:	80,5	77,7	75,6	80,3	77,4	78,0	77,9
4.1	- державні	15,6	11,2	10,3	11,0	10,0	7,4	12,3
	у т.ч.:							
4.2	різних найменуєв.	4,7	0,0	7,2	0,4	7,1	1,3	4,7
4.4	однодворці	0,0	1,6	1,7	0,3	0,0	0,0	0,7
4.7	військові поселяни і кантон.	0,0	0,3	1,3	1,3	0,0	0,0	0,4
4.8	колоністи	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
4.9	- панські з дворовими	64,9	67,6	65,3	69,3	67,4	70,6	65,7
5	Іноземці	0,0	0,1	0,05	0,1	0,0	0,02	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,6	1,2	0,6	0,3	1,7	0,8	1,1
Разом		100	100	100	100	100	100	100

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Ковельський	Овруцький	Летичівський	Середньогруптові	Уманський	Гайсинський	Кам'янецький	Рівненський	Новоушицький
		%	%	%	%	%	%	%	%	%
		27	27	27	27	28	28	28	28	28
1	Дворяни:	1,9	3,9	1,5	2,4	1,2	0,5	1,2	2,9	0,8
1.1	- <i>спадкові</i>	1,8	3,9	1,3	2,3	0,2	0,5	0,9	2,9	0,8
1.2	- <i>особисті</i>	0,06	0,05	0,2	0,1	0,3	0,06	0,3	0,2	0,06
-	- <i>2-го розряду</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,3	0,7	0,8	0,9	1,0	1,2	1,5	0,9	1,0
3	Міські обивателі:	12,8	11,8	12,0	12,2	7,9	9,6	14,4	13,3	14,6
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,01	0,0	0,0	0,0	0,01
3.2	<i>Громадяни з польської шляхти та різночинці</i>	0,09	0,1	0,7	0,3	0,0	0,6	1,2	0,2	1,0
3.3	<i>Купці</i>	0,08	0,06	0,1	0,1	0,2	0,1	0,3	0,2	0,1
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	12,6	11,6	11,2	11,8	7,8	8,9	12,9	12,9	14,0
4	Сільські обивателі:	82,3	82,4	86,0	83,6	88,8	88,1	79,6	80,7	81,4
4.1	- <i>державні</i>	33,5	37,2	42,8	37,8	32,6	25,6	24,2	25,3	24,2
4.2	- <i>у т.ч.: різних найменув.</i>	0,0	15,0	2,8	5,9	0,0	4,1	6,2	11,8	6,6
4.4	- <i>одноворці</i>	0,0	0,0	1,6	0,5	4,5	0,2	1,7	0,0	3,2
4.7	- <i>військові поселяни і кантон.</i>	0,0	0,0	1,1	0,4	28,1	1,5	1,3	0,0	1,1
4.8	- <i>колоністи</i>	0,0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0
4.9	- <i>панські з дворовими</i>	48,8	45,2	43,2	45,7	56,2	62,5	55,4	55,4	57,2
5	Іноземці	0,0	0,0	0,2	0,1	0,03	0,02	1,5	0,0	0,1
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,6	1,0	0,6	1,1	1,1	0,5	1,7	1,6	1,5
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Луцький	Чигиринський	Балтський	Середньогрупові	Київський	Бердичівський	Старокостянтинівський	Середньогрупові	
		%	%	%	%	%	%	%	%	
		28	28	28	28	29	30	30	30	
1	Дворяни:	3,9	1,8	1,1	1,7	8,4	3,6	5,5	4,6	
1.1	- спадкові	3,9	0,2	0,9	1,3	2,6	0,1	5,2	2,7	
1.2	- особисті	0,06	0,6	0,1	0,2	3,8	0,4	0,3	0,4	
-	- 2-го розряду	0,0	1,0	0,0	0,2	2,1	3,1	0,0	1,6	
2	Духовенство:	1,1	1,1	1,8	1,2	1,4	0,5	0,8	0,7	
3	Міські обивателі:	15,3	12,1	12,4	12,5	17,6	29,5	22,2	25,9	
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,01	0,0	0,0	0,02	0,02	0,0	0,0	
3.2	Громадяни з польської шляхти та різночинці	0,05	0,2	0,5	0,5	1,8	0,2	0,3	0,3	
3.3	Купці	0,2	0,3	0,3	0,2	0,8	2,7	0,2	1,5	
3.4	Міщани, цехові	15,0	11,6	11,7	11,9	15,0	26,5	22,0	24,3	
4	Сільські обивателі:	77,3	83,5	72,9	81,5	66,1	65,6	70,1	67,9	
4.1	селяни	- державні	25,7	29,9	21,5	26,1	28,1	12,9	12,8	
4.2		у т.ч.:								
		різних найменуєв.	20,1	0,0	5,7	6,8	0,8	0,2	11,2	8,4
4.4		одноворці	0,0	1,5	2,8	1,7	0,6	8,1	0,0	1,5
4.7		військові поселяни і кантон.	0,0	0,7	2,5	4,4	0,6	0,2	0,0	0,9
4.8		колоністи	1,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0	0,3
4.9		- панські з дворовими	51,6	53,6	51,4	55,4	38,0	53,6	57,4	54,1
5	Іноземці	0,0	0,03	0,4	0,3	0,5	0,02	0,0	0,3	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з рідинами	1,2	1,5	0,8	1,2	3,7	0,8	1,0	1,4	
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	

Прийняті скорочення: *різних найменуєв.* – різних найменувань.

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Група	Вхідний файл матриці						
	24	25	26	27	28	29	30
24	0	135	117	937	262	1491	765
25	135	0	171	1759	731	2198	952
26	117	171	0	1102	325	1203	335
27	937	1759	1102	0	236	526	1135
28	262	731	325	236	0	615	549
29	1491	2198	1203	526	615	0	581
30	765	952	335	1135	549	581	0

Рис. 2.2.14

Вторинна класифікація кластерних груп уїздів Правобережної України за особливостями соціальної структури населення (1845 – 1847)

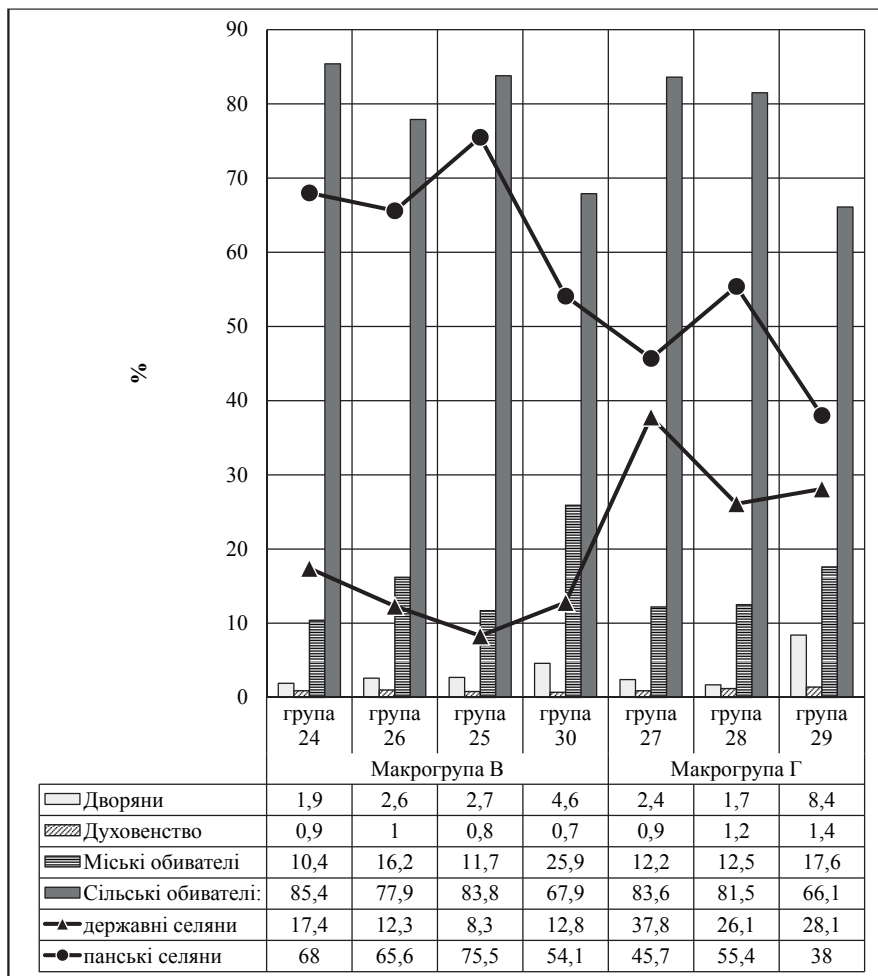

Рис. 2.2.15

Структура кластерних груп уїздів Правобережної України за особливостями соціального складу населення (1845 – 1847)

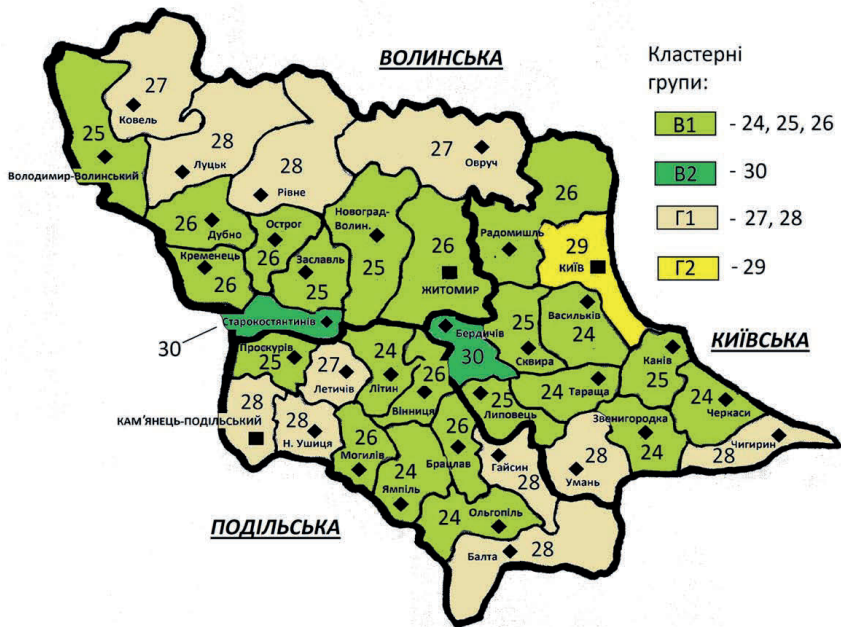

Рис. 2.2.16

Соціальний ландшафт губерній Правобережної України (1845 - 1847)

Таблиця 2.2.13

**Соціальні категорії і групи населення Полтавської губернії по уїздах
(1862)**

п	Категорії і групи населення / уїзди	Полтавський	Гадяцький	Зіньківський	Золотоніський	Кобеляцький	Констянтиноградський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	4,2	1,1	2,2	1,8	1,3	0,8
1.1	- спадкові	2,0	0,4	0,9	0,4	0,6	0,6
1.2	- особисті	2,2	0,7	1,3	1,4	0,8	0,3
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,0	1,2	1,0	0,8	0,8	0,8
3	Міські обивателі:	8,1	5,9	4,1	4,1	3,6	1,9
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3.2	Різничинці	0,5	0,1	0,0	0,8	0,7	0,0
3.3	Купці	0,6	0,6	0,3	0,4	0,6	0,3
3.4	Міщани, цехові	6,9	5,1	3,8	2,9	2,2	1,5
4	Сільські обивателі:	82,7	88,2	88,2	89,5	90,3	95,4
4.1	державні	49,8	48,9	69,4	53,6	67,6	39,9
	у т.ч.:	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.2	різних найменувань	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.3	денні	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.4	одноворці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.5	козаки	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.6	євреї-землероби	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	військові поселяни і кантоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	колоністи	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
4.9	тимчас. зобов.	32,8	39,3	18,8	35,9	22,7	55,6
5	Іноземці	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,5	2,9	3,5	3,3	3,3	1,8
Разом		100	100	100	100	100	100

Прийняті скорочення: *тимчас. зобов.* – тимчасово зобов'язані.

п	Категорії і групи населення / уїзди	Кременчуцький	Лохвицький	Лубенський	Миргородський	Переяславський	Пирятинський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	1,7	1,5	1,7	1,5	1,9	2,0
1.1	- <i>спадкові</i>	0,6	0,6	0,6	0,8	0,5	1,0
1.2	- <i>особисті</i>	1,1	0,9	1,1	0,7	1,3	1,0
-	- <i>2-го розряду</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,0	0,8	1,3	0,7	1,0	1,0
3	Міські обивателі:	15,7	3,8	2,5	3,6	6,2	3,7
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3.2	<i>Різничинці</i>	0,4	0,1	0,0	0,7	0,1	0,4
3.3	<i>Куці</i>	2,0	0,3	0,1	0,2	0,7	0,3
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	13,3	3,4	2,3	2,7	5,3	3,0
4	Сільські обивателі:	76,4	90,5	91,4	91,1	86,7	90,5
4.1	<i>державні</i>	50,7	56,4	60,5	56,7	53,8	30,2
	<i>у т.ч.:</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.2	<i>різних найменувань</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.3	<i>ленні</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.4	<i>одноворці</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.5	<i>козаки</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.6	<i>євреї-землероби</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	тимчас. зобов.	25,7	34,1	30,9	34,4	32,8	60,3
5	Іноземці	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,3	2,5	2,9	2,4	2,7	1,6
Разом		100	100	100	100	100	100

п	Категорії і групи населення / уїзди	Прилуцький	Роменський	Хорольський
		%	%	%
1	Дворяни:	1,6	1,0	1,8
1.1	- спадкові	0,9	0,5	0,5
1.2	- особисті	0,7	0,5	1,3
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	0,5	0,8	0,6
3	Міські обивателі:	6,4	2,7	2,5
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,0
3.2	Різничинці	0,3	0,0	0,1
3.3	Куці	0,5	0,4	0,4
3.4	Міщани, цехові	5,6	2,3	2,0
4	Сільські обивателі:	88,7	81,6	90,3
4.1	<i>державні</i>	<i>35,7</i>	<i>53,4</i>	<i>48,8</i>
	<i>у т.ч.:</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.2	<i>різних найменувань</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.3	<i>ленні</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.4	<i>однодворці</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.5	<i>козаки</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.6	<i>євреї-землероби</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.7	<i>військові поселенці і кантоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.8	<i>колоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>0,4</i>	<i>0,0</i>
4.9	<i>тимчас. зобов.</i>	<i>52,9</i>	<i>27,8</i>	<i>41,5</i>
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,2	1,8	2,0
Разом		100	100	100

Джерело: розраховано автором за [Бодянський, 1865, табл. 1].

Таблиця 2.2.14

**Соціальні категорії і групи населення Чернігівської губернії по уїздах
(1861)**

п	Категорії і групи населення / уїзди	Чернігівський	Борзнянський	Глухівський	Городнянський	Козелецький	Конотопський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	2,3	1,3	2,2	2,3	1,7	1,7
1.1	- спадкові	1,0	0,6	1,0	0,8	0,7	0,6
1.2	- особисті	1,4	0,8	1,2	1,5	1,0	1,1
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,1	1,0	1,1	0,9	0,9	0,8
3	Міські обивателі:	11,2	4,4	9,7	10,9	5,0	6,4
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0
3.2	Різничниці	1,3	0,0	0,1	0,8	0,0	0,2
3.3	Купці	0,7	0,2	0,7	0,5	0,2	0,4
3.4	Мищани, цехові	9,2	4,1	8,8	9,6	4,6	5,7
4	Сільські обивателі:	77,9	88,4	83,7	85,2	88,4	85,7
4.1	селяни	<i>державні</i>	<i>51,9</i>	<i>62,0</i>	<i>44,7</i>	<i>31,0</i>	<i>50,8</i>
		<i>у т.ч.:</i>					
4.2		<i>різних найменувань</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.3		<i>ленні</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.4		<i>одноворці</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.5		<i>козаки</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.6		<i>євреї-землероби</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.7		<i>військові поселени і кантоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.8		<i>колоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>2,5</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.9		<i>тимчас. зобов.</i>	<i>25,9</i>	<i>26,4</i>	<i>39,1</i>	<i>54,2</i>	<i>37,6</i>
5	Іноземці	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпущні з родинами	2,2	2,2	3,2	2,3	3,6	3,9
Разом		100	100	100	100	100	100

Прийняті скорочення: *тимчас. зобов.* – тимчасово зобов'язані.

п	Категорії і групи населення / уїзди	Кролевецький	Мглинський	Новгородівський	Новозибківський	Ніжинський	Остерський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	2,4	1,7	1,1	0,9	1,0	0,8
1.1	- спадкові	0,7	1,1	0,5	0,5	0,5	0,4
1.2	- особисті	1,6	0,6	0,5	0,3	0,6	0,4
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	0,7	1,2	1,0	0,7	1,0	0,7
3	Міські обивателі:	8,8	7,8	7,4	22,9	10,3	4,1
3.1	Почесні громадяни	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
3.2	Різничинці	0,2	0,1	0,5	0,0	0,3	0,1
3.3	Купці	0,4	1,1	0,4	1,4	0,6	0,3
3.4	Міщани, цехові	8,2	6,6	6,6	21,5	9,2	3,6
4	Сільські обивателі:	85,1	85,4	93,0	72,1	83,8	90,0
4.1	державні	57,0	38,3	43,4	23,3	53,7	76,0
	у т.ч.:						
4.2	різних найменувань	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.3	ленні	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.4	однодворці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.5	козаки	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.6	свері-землероби	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	військові поселяни і кантоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	колоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	тимчас. зобов.	28,1	47,0	49,6	48,8	30,1	14,0
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	3,0	2,6	2,5	3,2	3,5	4,3
Разом		100	100	100	100	100	100

п	Категорії і групи населення / уїзди	Сосницький	Стародубський	Суразький	
		%	%	%	
1	Дворяни:	2,2	0,9	0,6	
1.1	- спадкові	0,7	0,4	0,3	
1.2	- особисті	1,5	0,5	0,3	
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	
2	Духовенство:	1,0	0,9	0,5	
3	Міські обивателі:	4,2	30,5	11,1	
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,0	
3.2	Різничинці	0,3	0,0	0,1	
3.3	Куліці	0,2	1,3	0,6	
3.4	Мищани, цехові	3,8	29,2	10,5	
4	Сільські обивателі:	89,3	64,3	84,3	
4.1	селяни	державні	47,3	19,6	29,9
		у т.ч.:		0,0	
4.2		різних найменувань	0,0	0,0	0,0
4.3		ленні	0,0	0,0	0,0
4.4		одноворці	0,0	0,0	0,0
4.5		козаки	0,0	0,0	0,0
4.6		сверей-землероби	0,0	0,0	0,0
4.7		військові поселяни і кантоністи	0,0	0,0	0,0
4.8		колоністи	0,0	0,0	0,8
4.9		тимчас. зобов.	42,1	44,8	53,6
5	Іноземці	0,0	0,0	0,1	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,9	3,3	3,2	
Разом		100	100	100	

Джерело: розраховано автором за [ПК Черн. губ., 1862, табл. 1].

Таблиця 2.2.15

**Соціальні категорії і групи населення Харківської губернії по уїздах
(1862)***

п	Категорії і групи населення / уїзди	Харківський	Ахтирський	Богодухівський	Валківський	Вовчанський	Зміївський
		%	%	%	%	%	%
1	Дворяни:	4,0	0,8	0,8	0,9	0,6	1,9
1.1	- спадкові	2,0	0,4	0,4	0,5	0,4	1,1
1.2	- особисті	2,1	0,4	0,3	0,4	0,2	0,9
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Духовенство:	1,2	1,1	0,9	0,7	0,6	0,7
3	Міські обивателі:	10,1	4,7	4,9	1,4	11,3	0,8
3.1	Почесні громадяни	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
3.2	Різничинці	0,7	0,4	0,3	0,4	9,4	0,2
3.3	Купці	1,5	0,3	0,2	0,1	0,3	0,2
3.4	Міщани, цехові	7,7	3,9	4,3	0,9	1,6	0,3
4	Сільські обивателі:	79,8	90,2	88,2	91,8	84,6	90,3
4.1	<i>державні</i>	52,9	60,4	55,5	67,1	33,1	62,7
	<i>у т.ч.:</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.2	<i>різних найменувань</i>	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.3	<i>ленні</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.4	<i>одноворці</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.5	<i>козаки</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.6	<i>євреї-землероби</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	<i>військові поселяни і кантоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,7**
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	тимчас. зобов.	26,8	29,9	32,7	24,7	51,4	27,7
5	Іноземці	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,9	2,6	4,9	2,5	1,4	4,6
Разом		100	100	100	100	100	100

Прийняті скорочення: *тимчас. зобов.* – тимчасово зобов'язані.

п	Категорії і групи населення / уїзди	Ізюмський	Куп'янський	Лебелінський	Старобільський	Сумський	
		%	%	%	%	%	
1	Дворяни:	1,2	1,4	0,7	0,3	0,7	
1.1	- спадкові	0,8	1,1	0,4	0,2	0,4	
1.2	- особисті	0,4	0,2	0,2	0,1	0,3	
-	- 2-го розряду	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
2	Духовенство:	0,9	0,6	0,8	0,8	0,8	
3	Міські обивателі:	4,7	2,8	3,9	5,1	7,9	
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	
3.2	Різничинці	0,1	0,9	0,0	2,2	1,8	
3.3	Купці	0,6	0,2	0,2	0,4	0,5	
3.4	Міщани, цехові	4,0	1,6	3,6	2,4	5,6	
4	Сільські обивателі:	90,5	91,7	92,1	89,7	87,3	
4.1	селяни	<i>державні</i>	<i>48,7</i>	<i>62,3</i>	<i>44,4</i>	<i>71,9</i>	<i>33,5</i>
		<i>у т.ч.:</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.2		<i>різних найменувань</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.3		<i>ленні</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.4		<i>одноворці</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.5		<i>козаки</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.6		<i>свреї-землероби</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.7		<i>військові поселяни і кантоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>0,1</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.8		<i>колоністи</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>
4.9		<i>тимчас. зобов.</i>	<i>41,7</i>	<i>29,5</i>	<i>47,8</i>	<i>17,8</i>	<i>53,8</i>
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	
6	Військові відставні та безстроково від-пускні з родинами	1,9	2,4	2,1	3,8	2,2	
Разом		100	100	100	100	100	

* За матеріалами Харківського губернського статистичного комітету без відомостей щодо Харківського південного поселення, оскільки вони «не збирались за Височайшим велінням до 1 січня 1863 року, яке мало місце у 1854 році» (збережено стиль документу – Ю. Б.) [Голиховский, 1864, с. 123 прим. 1].

** Точніше, «війські поселяни» або «війські обивателі» – нащадки слобідських козаків та охоронців Української лінії.

Джерело: розраховано автором за [Голиховский, 1864, табл. IV].

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

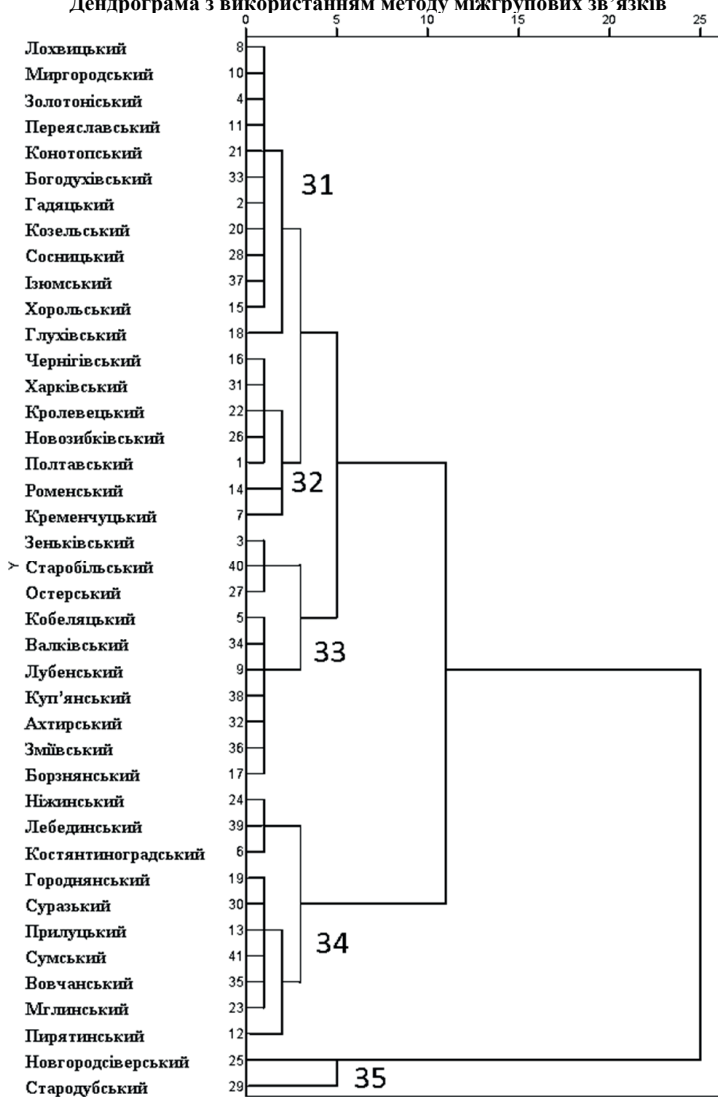

Рис. 2.2.17

Ієрархічний кластерний аналіз розподілу уїздів Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній за особливостями соціального складу населення (1861 – 1862)

Кластерні групи уїздів Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній за особливостями соціального складу населення (1861 - 1862)

n	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Лохвицький	Миргородський	Золотоніський	Переяславський	Конотопський	Богодухівський	Гадяцький	Козелецький	Сосницький
		%	%	%	%	%	%	%	%	%
		31	31	31	31	31	31	31	31	31
1	Дворяни:	1,5	1,5	1,8	1,9	1,7	0,8	1,1	1,7	2,2
1.1	- <i>спадкові</i>	0,6	0,8	0,4	0,5	0,6	0,4	0,4	0,7	0,7
1.2	- <i>особисті</i>	0,9	0,7	1,4	1,3	1,1	0,3	0,7	1,0	1,5
2	Духовенство:	0,8	0,7	0,8	1,0	0,8	0,9	1,2	0,9	1,0
3	Міські обивателі:	3,8	3,6	4,1	6,2	6,4	4,9	5,9	5,0	4,2
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
3.2	<i>Різничинці</i>	0,1	0,7	0,8	0,1	0,2	0,3	0,1	0,0	0,3
3.3	<i>Купці</i>	0,3	0,2	0,4	0,7	0,4	0,2	0,6	0,2	0,2
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	3,4	2,7	2,9	5,3	5,7	4,3	5,1	4,6	3,8
4	Сільські обивателі:	90,5	91,1	89,5	86,7	85,7	88,2	88,2	88,4	89,3
4.1	<i>державні</i>	56,4	56,7	53,6	53,8	53,5	55,5	48,9	50,8	47,3
	<i>у т.ч.:</i>									
4.2	<i>різних найменув.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	<i>військові поселени і кантон.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	<i>колоністи</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9	<i>тимчас. зобов'язані</i>	34,1	34,4	35,9	32,8	32,2	32,7	39,3	37,6	42,1
5	Іноземці	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,5	2,4	3,3	2,7	3,9	4,9	2,9	3,6	2,9
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Ізюмський	Хорольський	Глухівський	Середньогрупові	Чернігівський	Харківський	Кролевецький	Новозибківський	Полтавський	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	
		31	31	31	31	32	32	32	32	32	
1	Дворяни:	1,2	1,8	2,2	1,6	2,3	4,0	2,4	0,9	4,2	
1.1	- спадкові	0,8	0,5	1,0	0,6	1,0	2,0	0,7	0,5	2,0	
1.2	- особисті	0,4	1,3	1,2	1,0	1,4	2,1	1,6	0,3	2,2	
2	Духовенство:	0,9	0,6	1,1	0,9	1,1	1,2	0,7	0,7	1,0	
3	Міські обивателі:	4,7	2,5	9,7	5,1	11,2	10,1	8,8	22,9	8,1	
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,1	0,0	0,0	
3.2	Різночинці	0,1	0,1	0,1	0,2	1,3	0,7	0,2	0,0	0,5	
3.3	Купці	0,6	0,4	0,7	0,4	0,7	1,5	0,4	1,4	0,6	
3.4	Мищани, цехові	4,0	2,0	8,8	4,4	9,2	7,7	8,2	21,5	6,9	
4	Сільські обивателі:	90,5	90,3	83,7	88,5	77,9	79,8	85,1	72,1	82,7	
4.1	селяни	державні	48,7	48,8	44,7	51,6	51,9	52,9	57,0	23,3	49,8
4.2		у т.ч.:									0,0
		різних найменув.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
4.7		військові поселяни і кантон.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8		колоністи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
4.9	тимчас. зобов'язані	41,7	41,5	39,1	37,0	25,9	26,8	28,1	48,8	32,8	
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,4	0,0	0,0	0,1	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,9	2,0	3,2	3,0	2,2	2,9	3,0	3,2	1,5	
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100	

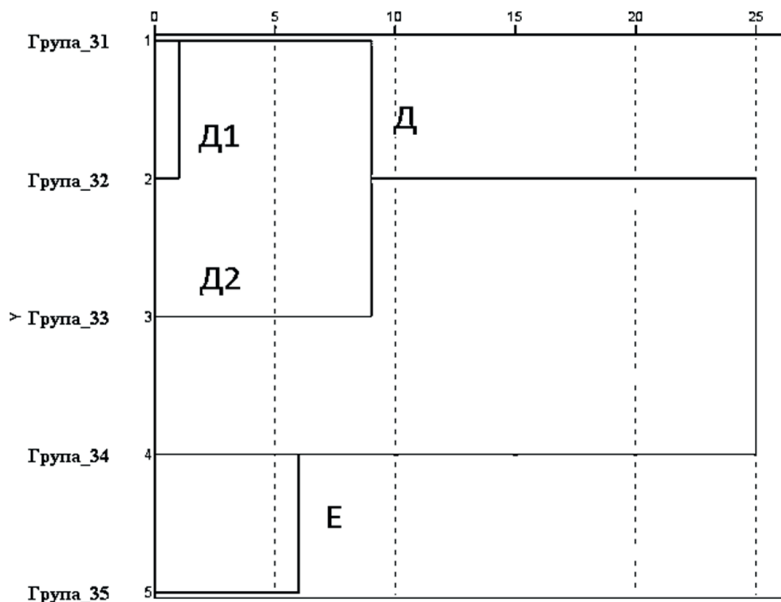
п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Роменський	Кременчуцький	Середньогрупові	Зенківський	Старобільський	Остерський	Кобеляцький	Валківський	Лубеньський	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	
		32	32	32	33	33	33	33	33	33	
1	Дворяни:	1,0	1,7	2,4	2,2	0,3	0,8	1,3	0,9	1,7	
1.1	- <i>спадкові</i>	0,5	0,6	1,0	0,9	0,2	0,4	0,6	0,5	0,6	
1.2	- <i>особисті</i>	0,5	1,1	1,3	1,3	0,1	0,4	0,8	0,4	1,1	
2	Духовенство:	0,8	1,0	0,9	1,0	0,8	0,7	0,8	0,7	1,3	
3	Міські обивателі:	2,7	15,7	11,4	4,1	5,1	4,1	3,6	1,4	2,5	
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	
3.2	<i>Різночинці</i>	0,0	0,4	0,4	0,0	2,2	0,1	0,7	0,4	0,0	
3.3	<i>Купці</i>	0,4	2,0	1,0	0,3	0,4	0,3	0,6	0,1	0,1	
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	2,3	13,3	9,9	3,8	2,4	3,6	2,2	0,9	2,3	
4	Сільські обивателі:	81,6	76,4	79,4	88,2	89,7	90,0	90,3	91,8	91,4	
4.1	селяни	<i>державні</i>	53,4	50,7	48,4	69,4	71,9	76,0	67,6	67,1	60,5
4.2		<i>у т.ч.: різних найменув.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7		<i>військові поселяни і кантон.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8		<i>колоністи</i>	0,4	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.9		<i>тимчас. зобов'язані</i>	27,8	25,7	30,8	18,8	17,8	14,0	22,7	24,7	30,9
5	Іноземці	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	1,8	1,3	2,3	3,5	3,8	4,3	3,3	2,5	2,9	
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100	

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Куп'янський	Ахтирський	Зміївський	Борзнянський	Середньозрулові	Нежинський	Лебединський	Констянтиноградський	Городянський	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	
		33	33	33	33	33	34	34	34	34	
1	Дворяни:	1,4	0,8	1,9	1,3	1,3	1,0	0,7	0,8	2,3	
1.1	- спадкові	1,1	0,4	1,1	0,6	0,6	0,5	0,4	0,6	0,8	
1.2	- особисті	0,2	0,4	0,9	0,8	0,6	0,6	0,2	0,3	1,5	
2	Духовенство:	0,6	1,1	0,7	1,0	0,9	1,0	0,8	0,8	0,9	
3	Міські обивателі:	2,8	4,7	0,8	4,4	3,4	10,3	3,9	1,9	10,9	
3.1	Почесні громадяни	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	
3.2	Різnochинці	0,9	0,4	0,2	0,0	0,5	0,3	0,0	0,0	0,8	
3.3	Купці	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,6	0,2	0,3	0,5	
3.4	Мищани, цехові	1,6	3,9	0,3	4,1	2,5	9,2	3,6	1,5	9,6	
4	Сільські обивателі:	91,7	90,2	90,3	88,4	90,2	83,8	92,1	95,4	85,2	
4.1	селяни	державні	62,3	60,4	62,7	62,0	66,0	53,7	44,4	39,9	31,0
4.2		у т.ч.: різних найменув.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7		військові поселяни і кантон.	0,1	0,0	4,7	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8		колоністи	0,0	0,0	0,0	2,5	0,3	0,0	0,0	0,2	0,0
4.9		тимчас. зобов'язані	29,5	29,9	27,7	26,4	24,2	30,1	47,8	55,6	54,2
5	Іноземці	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,4	2,6	4,6	2,2	3,2	3,5	2,1	1,8	2,3	
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100	

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Суразький	Прилуцький	Сумський	Вовчанський	Міллінський	Пирятинський	Середньогрупові	Новгородсьверський	Стародубський
		%	%	%	%	%	%	%	%	%
		34	34	34	34	34	34	34	35	35
1	Дворяни:	0,6	1,6	0,7	0,6	1,7	2,0	1,2	1,1	0,9
1.1	- <i>спадкові</i>	0,3	0,9	0,4	0,4	1,1	1,0	0,6	0,5	0,4
1.2	- <i>особисті</i>	0,3	0,7	0,3	0,2	0,6	1,0	0,6	0,5	0,5
2	Духовенство:	0,5	0,5	0,8	0,6	1,2	1,0	0,8	1,0	0,9
3	Міські обивателі:	11,1	6,4	7,9	11,3	7,8	3,7	7,5	7,4	30,5
3.1	<i>Почесні громадяни</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3.2	<i>Різночинці</i>	0,1	0,3	1,8	9,4	0,1	0,4	1,3	0,5	0,0
3.3	<i>Купці</i>	0,6	0,5	0,5	0,3	1,1	0,3	0,5	0,4	1,3
3.4	<i>Міщани, цехові</i>	10,5	5,6	5,6	1,6	6,6	3,0	5,7	6,6	
4	Сільські обивателі:	84,3	88,7	87,3	84,6	85,4	90,5	87,7	93,0	64,3
4.1	<i>державні</i>	29,9	35,7	33,5	33,1	38,3	30,2	37,0	43,4	19,6
	<i>у т.ч.:</i>									0,0
4.2	<i>різних найменув.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.7	<i>військові поселени і кантон.</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4.8	<i>колоністи</i>	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
4.9	<i>тимчас. зобов'язані</i>	53,6	52,9	53,8	51,4	47,0	60,3	50,7	49,6	44,8
5	Іноземці	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	3,2	2,2	2,2	1,4	2,6	1,6	2,3	2,5	3,3
Разом		100	100	100	100	100	100	100	100	100

п	Категорія і група населення / уїзд / кластерна група	Середньогрупові	
		%	
		35	
1	Дворяни:	1,0	
1.1	- спадкові	0,4	
1.2	- особисті	0,5	
2	Духовенство:	0,9	
3	Міські обивателі:	19,0	
3.1	Почесні громадяни	0,0	
3.2	Різничинці	0,3	
3.3	Купці	0,9	
3.4	Міщани, цехові	17,9	
4	Сільські обивателі:	78,7	
4.1	селяни	<i>державні</i>	31,5
		у т.ч.:	
4.2		різних найменув.	0,0
4.7		військові поселяни і кантон.	0,0
4.8		колоністи	
4.9		<i>тимчас. зобо'язані</i>	47,2
5	Іноземці	0,0	
6	Військові відставні та безстроково відпускні з родинами	2,9	
Разом		100	

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Група	Вхідний файл матриці				
	31	32	33	34	35
31	0	172	377	407	857
32	172	0	535	612	571
33	377	535	0	1566	2123
34	407	612	1566	0	362
35	857	571	2123	362	0

Рис. 2.2.18

Вторинна класифікація кластерних груп уїздів Лівобережної України за особливостями соціальної структури населення (1861 – 1862)

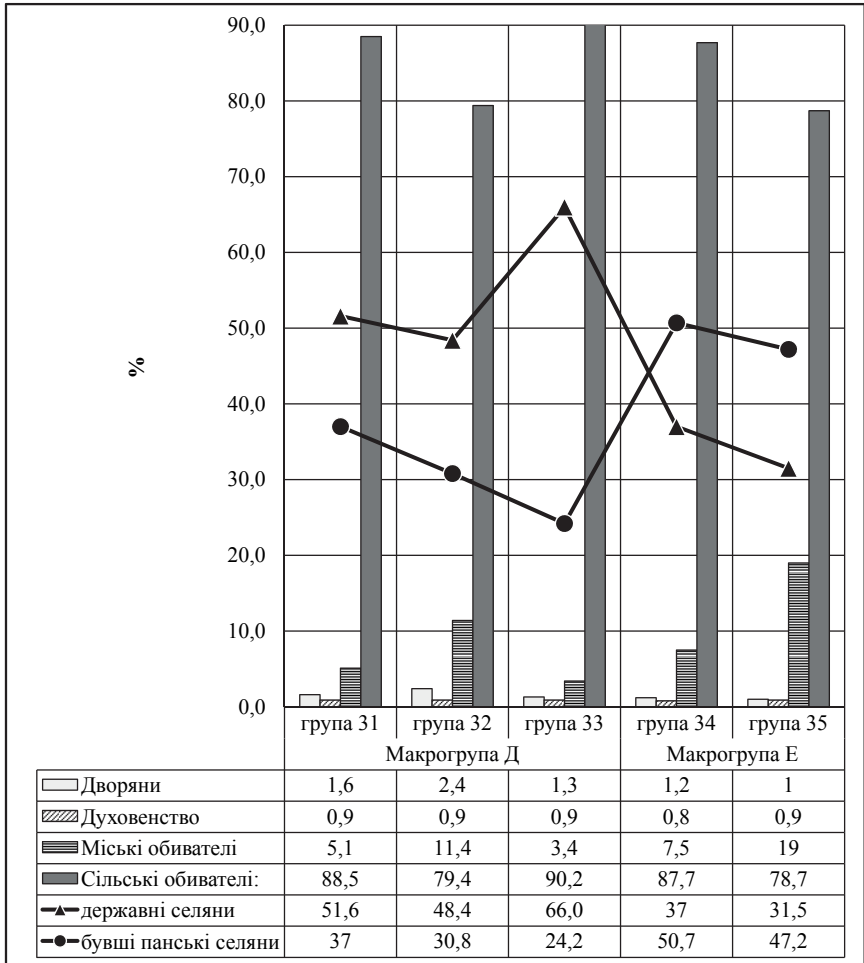

Рис. 2.2.19

Структура кластерних груп уїздів Лівобережної України за особливостями соціального складу населення (1861 – 1862)

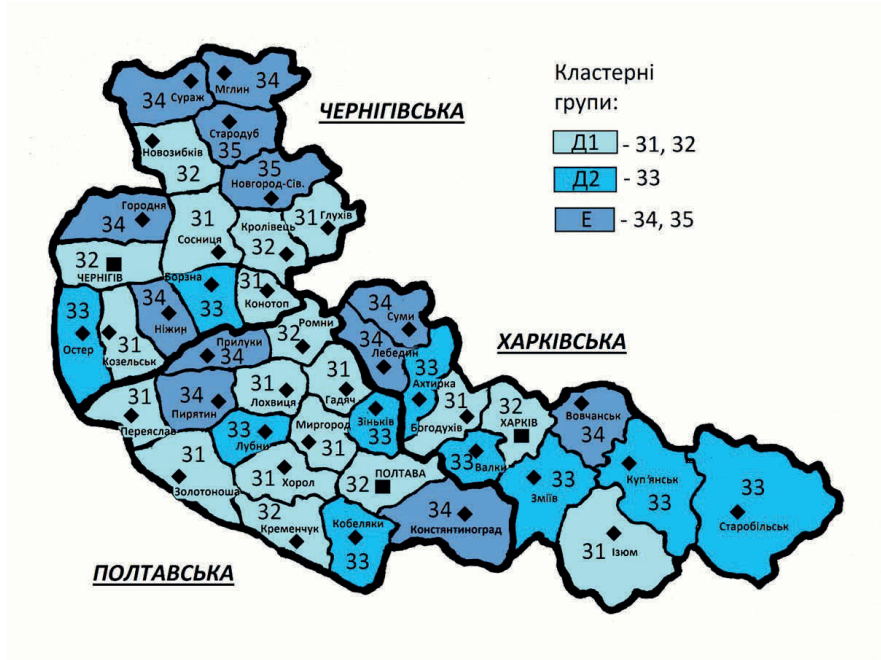
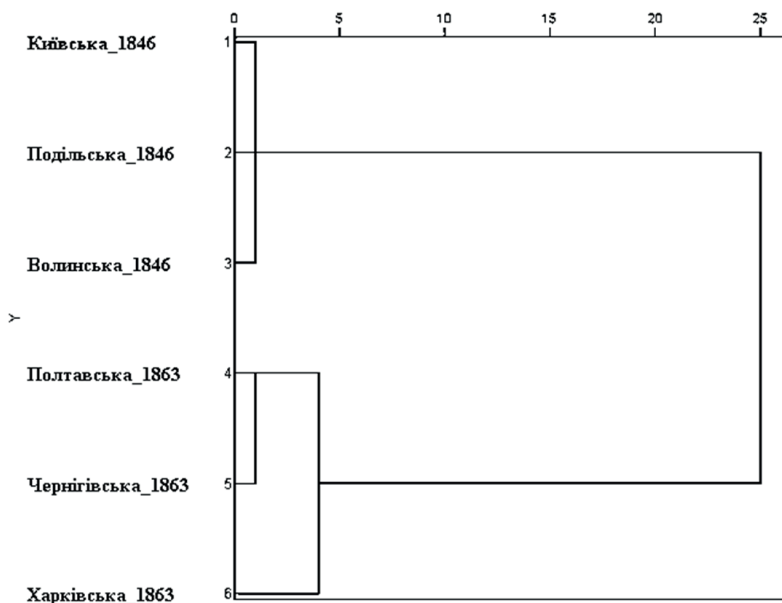

Рис. 2.2.20

Соціальний ландшафт губерній Лівобережної України (1861 - 1862)

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Губернія	Вхідний файл матриці					
	Київська 1846	Подільська 1846	Волинська 1846	Полтавська 1863	Чернігівська 1863	Харківська 1863
Київська 1846	0	29	61	1967	1397	3315
Подільська 1846	29	(219)*	129	1608	1114	2838
Волинська 1846	61	129	0	2024	1377	3363
Полтавська 1863	1967	1608	2024	0	111	178
Чернігівська 1863	1397	1114	1377	111	(760)	471
Харківська 1863	3315	2838	3363	178	471	0
Сукупна відстань	19003					

*(219) – сумарна відстань між елементами топологічного блоку.

Рис. 2.2.21

Ступінь подібності двох крайніх станів регіональних варіантів організації соціальної системи населення Лісостепової України (1846 - 1862)

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Рис. 2.2.23

Кластерний аналіз губерній Європейської частини Російської імперії за головними ознаками соціальної структури населення (1858 – 1860)

**Розгорнута характеристика кластерних груп класифікації губерній
Європейської частини Російської імперії за соціальним складом
населення (1858 –1860)**

Губернії / основні соціальні групи населення	Кластерна макрогрупа А							
	Група а1							
	Підгрупа а1.1							
	Володимир- ська	Костромська	Рязанська	Нижегород- ська	Пековська	Тверська	Калузька	Смоленська
Дворяни	0,56	0,74	0,77	0,65	0,75	0,64	0,56	1,77
Духовенство	1,85	1,79	1,11	1,35	0,98	1,43	1,39	1,51
Міські обив.	5,25	4,54	4,94	3,06	5,60	5,93	8,50	4,91
Сільські обив.	87,84	88,29	88,31	88,85	87,33	87,15	83,42	89,93
Кріпаки	57,91	57,41	56,50	58,97	53,81	50,63	61,80	69,07
Губернії / основні соціальні групи населення	а1.1		а1.2					
	Тульська	Середньо- групові	Вітебська	Київська	Поділь- ська	Мінська	Могилев- ська	Волинська
Дворяни	0,86	0,81	3,80	2,85	1,56	6,03	4,19	4,72
Духовенство	1,47	1,43	0,44	0,95	1,00	0,74	0,87	1,12
Міські обив.	5,48	5,36	13,42	15,33	14,67	13,86	13,01	13,70
Сільські обив.	84,26	87,26	77,82	75,83	77,81	75,12	78,19	68,42
Кріпаки	68,94	59,45	57,08	57,66	59,54	60,74	64,69	56,54
Губернії / основні соціальні групи населення	а1.2							
	Середньо- групові							
Дворяни	3,86							
Духовенство	0,85							
Міські обив.	14,00							
Сільські обив.	75,53							
Кріпаки	59,38							

Губернії / основні соціальні групи населення	Група а2							
	Підгрупа а2.1							а2.2
	Катерино-славська	Ярославська	Пермська	Харківська	Вологодська	Воронезька	Середньо-групові	Московська
Дворяни	0,97	0,52	0,32	1,00	0,52	0,60	0,66	1,61
Духовенство	0,64	1,62	0,68	0,71	1,71	0,90	1,04	1,24
Міські обив.	7,71	8,43	1,78	3,13	3,03	2,52	4,43	10,75
Сільські обив.	85,07	84,44	93,31	89,68	91,23	91,46	89,20	80,64
Кріпаки	31,51	27,07	32,21	31,27	22,89	26,94	28,65	38,84
Губернії / основні соціальні групи населення	а2.2				а2.3			
	Чернігівська	Віленська	Гродненська	Середньо-групові	Курська	Тамбовська	Полтавська	Сімбірська
	Дворяни	1,49	6,04	4,69	3,46	0,93	0,44	1,26
Духовенство	0,94	0,63	0,40	0,80	1,21	1,20	0,92	1,01
Міські обив.	9,94	13,47	13,58	11,94	4,20	5,27	3,78	3,49
Сільські бив.	83,45	76,26	76,78	79,28	89,26	88,96	89,60	90,03
Кріпаки	37,61	45,95	40,97	40,84	39,99	39,87	37,47	38,85
Губернії / основні соціальні групи населення	а2.3							
	Новгородська	Саратовська	Пензенська	Орловська	Середньо-групові			
	Дворяни	1,02	0,41	0,48	0,62	0,70		
Духовенство	1,58	0,55	1,21	1,35	1,13			
Міські обив.	5,17	7,41	3,01	8,15	5,06			
Сільські обив.	87,34	87,63	91,36	83,83	88,50			
Кріпаки	43,07	40,19	46,25	47,26	41,62			
Губернії / основні соціальні групи населення	Кластерна макрогрупа В							
	Група b1					b2		
	Ковенська	Херсонська	Оренбурзька	С.-Петербурзька	Середньо-групові	Казанська	Самарська	В'ятська
Дворяни	9,16	2,06	0,54	4,56	4,08	0,35	0,25	1,99
Духовенство	0,35	0,66	0,67	0,46	0,54	0,85	0,66	0,72
Міські обив.	12,59	23,19	1,91	8,59	11,57	3,83	3,51	1,55
Сільські обив.	65,48	65,19	67,50	64,89	65,77	90,76	88,64	93,25
Кріпаки	36,90	31,27	11,81	24,03	26,00	13,89	15,32	2,64

Губернії / основні соціальні групи населення	b2			
	Олонецька	Бессарабська обл.	Таврійська	Середньо-групові
Дворяни	0,93	0,82	0,93	0,88
Духовенство	1,42	1,56	2,02	1,21
Міські обив.	2,45	22,40	12,01	7,63
Сільські обив.	89,06	70,12	79,67	85,25
Кріпаки	3,99	1,17	5,97	7,16

Джерела: розраховано автором за [СТРИ, 1863, с. 272 – 273, 316 – 317; Тройницький, 1861, 49, 85]

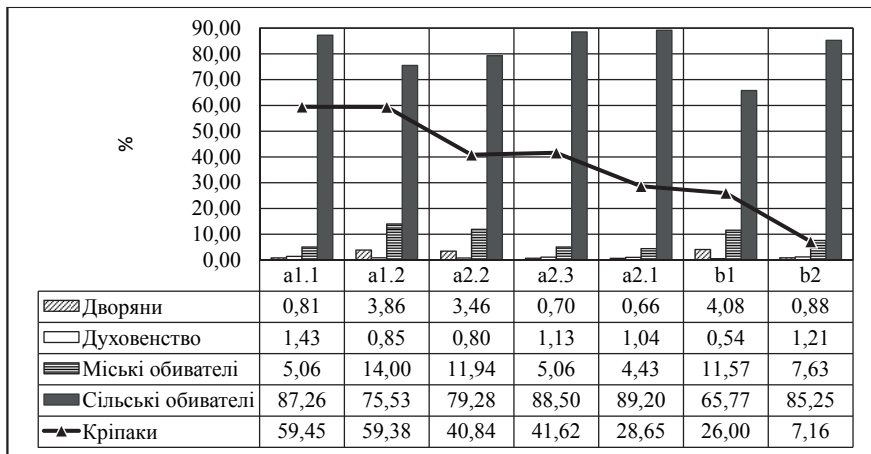
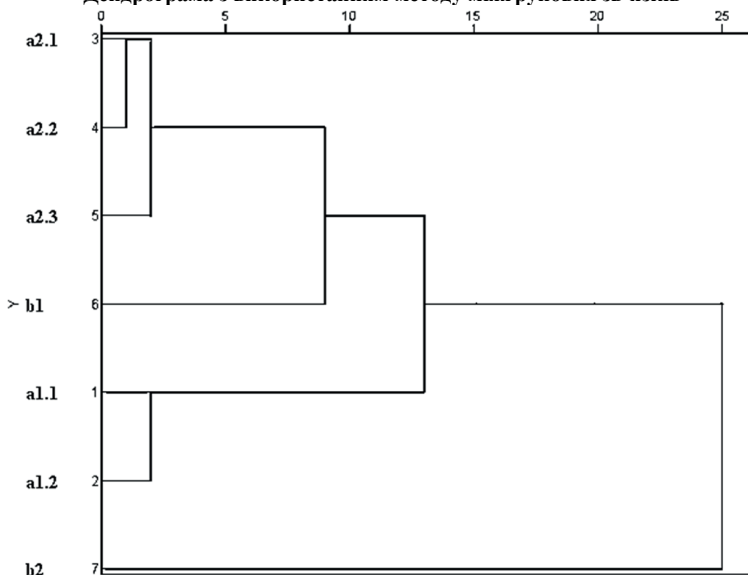

Рис.2.2.24

Ранжована діаграма співвідношення основних категорій населення у кластерних групах губерній Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)

Дендрограма з використанням методу міжгрупових зв'язків

Матриця близькостей (квадрат евклідової відстані)

Кластерні групи губерній	Вхідний файл матриці						
	А					В	
	a1		a2			b1	b2
	a1.1	a1.2	a2.1	a2.2	a2.3		
a1.1	0	227	465	320	953	1635	2745
a1.2	227	0	362	574	1233	1216	2871
a2.1	465	362	0	141	311	403	1195
a2.2	320	574	141	(621)*	169	815	1205
a2.3	953	1233	311	169	0	619	488
b1	1635	1216	403	815	619	0	761
b2	2745	2871	1195	1205	488	761	0
<i>Сумарна відстань</i>	6345	6483	2877	3224	3773	5449	9265
	12828		9874			14714	
	37416						

*(651) – сумарна відстань між елементами топологічного блоку.

Рис. 2.2.25

Вторинна класифікація губерній Європейської частини Російської імперії за соціальною структурою населення (1858 – 1860)

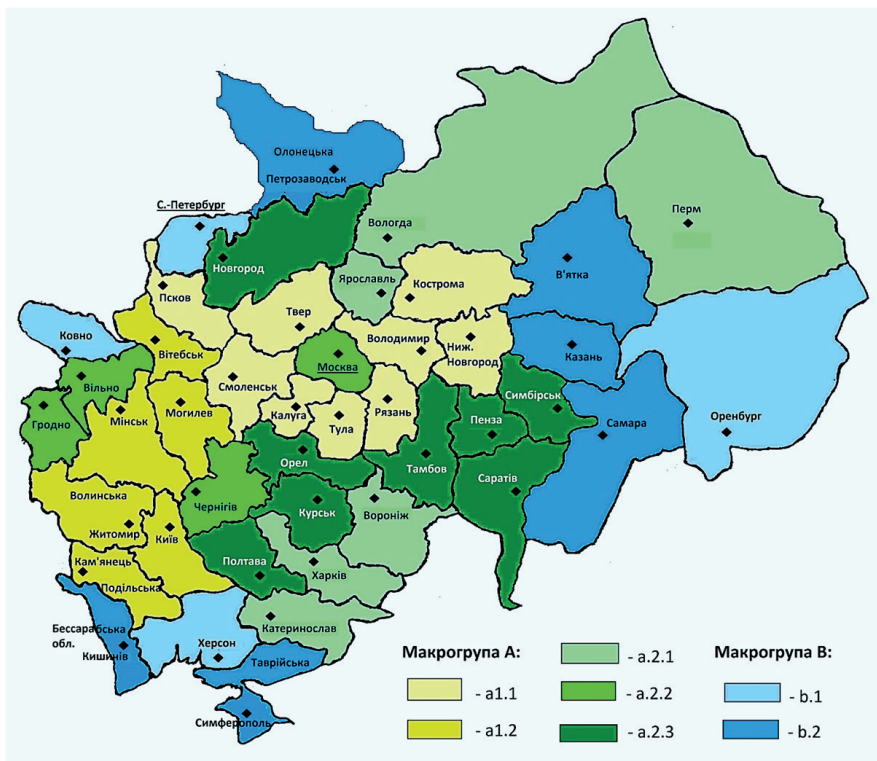

Рис. 2.2.26

Українські губернії в соціальному ландшафті Європейської частини Російської імперії (1858 – 1860)

3. Освіта в Лісостеповій Україні від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття

3.1. Джерела, історія досліджень

Вивчення історії становлення системи народної освіти в Лісостеповій Україні від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття спирається на різні за походженням документи й матеріали. У якості інформаційної бази пропонованого розділу були використані статистичні дані щодо стану освіти населення по губерніях Лісостепової України, розміщені у 10 і 12 томах «Військово-статистичного огляду Російської імперії» [ВСО, 1848.; ВСО, 1848а; ВСО, 1849; ВСО, 1850; ВСО, 1850а; ВСО, 1851]. Майже одночасно з цим виданням у 1852 році при Міністерстві внутрішніх справ на базі Статистичного відділення та Люстраційного комітету у справах Західних губерній було створено Статистичний комітет. З 1855 року до губерній надійшли оновлені правила збирання та обробки статистичної інформації, що в цілому повторювали та деталізували підходи, започатковані офіцерами Генерального штабу. Як наслідок, статистичні огляди Російської імперії стали більш аналітичними та інформативними [СССКГ, 1861; СТРИ, 1858; СТРИ, 1863].

Важливим джерелом статистичних даних про соціально-економічний розвиток губерній Лісостепової України другої половини 50-х – початку 60-х років 19 ст. є «Пам'ятні книги», підготовлені губернськими статистичними комітетами на основі інформації, зібраної для урядового Статистичного комітету і видані у місцевих типографіях для широкого загалу. На догоду популярності серед місцевих читачів, тексти набували публіцистично-описового характеру, а низка статистичних даних, що мали відношення до діяльності Міністерства внутрішніх справ, залишалася неопублікованою з цензурних міркувань [ПК Под. губ, 1859, ПК Черн. губ. 1862, Бодянский, 1865].

Відомо, що у дореволюційній Росії не існувало єдиного законодавчого акту, який би охоплював усю сферу освіти. Закони регулювали діяльність окремих її видів та рівнів: положення про початкову народну школу, статuti гімназій та реальних училищ, університетські статuti тощо. Для кращого розуміння проблеми нами були проаналізовані такі різновиди юридичних джерел, як законодавчі акти загальноімперського характеру, котрі охоплювали центральні ланки російської системи освіти [Рос. закон., 2017].

Поглиблене вивчення процесу створення та діяльності Харківського й Київського університетів було б неможливе без наукового доробку їх перших дослідників. Прискіпливий розбір передісторії заснування навчальних закладів, характеристика перших викладачів та ректорів, динаміка змін соціального складу студентів під впливом освітньої політики самодержавства – все це дозволяє нам використовувати їх праці не тільки для історіографічного аналізу, але і як джерела інформації щодо освітнього середовища Російської імперії [Владимирский-Буданов, 1884; Краткий очерк, 1906].

Сучасний аналіз розвитку системи народної освіти на північному сході України в період 18 – першої половини 19 ст. дозволив виділити ключові регіональні особливості її розвитку. Слід погодитися із висновком авторів про посилення державного регулювання діяльності навчальних закладів у першій половині 19 ст. [Degtyarev, Polyakova, Gut, 2020].

Історія утворення та функціонування в українських землях військової освіти, зокрема, кадетських корпусів досліджена А.І. Махінко [Махінко, 2013]. Науковець зацентрувала увагу на тому, що від 30-х до 60-х-70-х рр. 19 ст. кадетські корпуси були єдиним типом закладів, які поповнювали офіцерський склад фахівцями військової справи.

Вивчення історії гімназійної освіти, перш за все як типу міських навчальних закладів для отримання повної середньої освіти та підготовки до університету, стало предметом наукової розвідки В.І. Малько [Малько, 2015]. Автор прискіпливо, з використанням значної кількості джерел та літератури проаналізував нормативно-правову базу регулювання процесу створення та розвитку гімназій в Російській імперії у 19 ст. Основну увагу приділено системі управління середніми навчальними закладами, що діяли в українських містах.

Особливості політики Російської імперії щодо шкільництва національних меншин Правобережної України протягом 19 ст. розкриті в монографії Ю.М. Поліщука. Дослідник відзначив ліквідацію польської освіти як помсту самодержавства за активну участь польської правобережної шляхти у повстанні 1830-1831 років, а також вивчив процес запровадження державного контролю та уніфікації освітнього процесу у єврейських, німецьких та чеських школах [Поліщук, 2012].

О.О. Крижановська наголосила на важливості початкової парафіяльної школи для освіти селян [Крижановська, 2011]. Однак, ми не згодні з її висновком про досить високий рівень народної освіти в українських землях у першій половині 19 ст. Задіяні у нашій праці джерела переконливо свідчать про те, що за рівнем освіти українські губернії відставали не тільки від губерній прибалтійських, але й від більшості центральних губерній Європейської Росії.

І.В. Довжук при вивченні суспільно-політичної ситуації, що склалася в українських губерніях у середині 19 ст., дійшла висновку, що зародження українського національного руху пов'язано з кризою імперської феодално-кріпосницької системи [Довжук, 2020].

Аналіз історіографії проблеми переконує, що увага дослідників концентрується на вивченні окремих елементів народної освіти, рівня освіченості соціальних станів або національних меншин. За межами наукового пошуку залишається розгляд загальних особливостей освітньої політики держави в губерніях Лісостепової України та її вплив на формування підвалин національної самосвідомості українського народу, боротьби громадськості за рівний та справедливий загальностановий характер усіх рівнів освіти.

3.2. Освітня політика самодержавства в губерніях Лівостепової України (40-і – початок 60-х років 19 ст.)

На початку 19 століття під впливом ліберально-просвітницьких ідей, які поширювалися в Європі, у Російській імперії було створено Міністерство народної освіти. В січні 1803 року імператором Олександром I були затверджені «Попередні правила народної освіти», основою яких стала ідея загальноосвітньої школи, необхідної для освіти населення. Система освіти, яка підлягала міністерству, складалася з приходських училищ, уїзних училищ, гімназій, університетів. Навчальні плани в освітніх закладах були сформовані таким чином, щоб кожна нижча освітня ланка була сходинкою до наступної, включно з університетом.

Головним завданням міністерства стало оформлення системи навчальних округів, відкриття нових університетів та перетворення їх на регіональні центри управління системою освіти, а також розробка й затвердження статутів навчальних закладів на принципах автономії у питаннях внутрішнього управління та суду. 5 листопада 1804 року було затверджено «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», згідно з яким створювалася мережа навчальних закладів, котра формально мала загальностановий характер [Рос. закон., 2017, с. 94]. При цьому доступ до навчання було обмежено жінкам та дітям кріпаків. Разом з тим розпочалося формування низки привілейованих навчальних закладів – ліцеїв для виховання представників дворянської еліти.

З початком правління імператора Ніколая I (1825 р.) освіта перестала розглядатися як засіб освіти населення і перетворилася на провідника самодержавницьких ідей в юнацькому середовищі. Головним завданням закладів усіх освітнянських рівнів було виховання вірогідних імператора, слухняних синів держави й церкви. Іншим напрямом освітньої еволюції у ті часи було намагання диференціювати надання освіти у відповідності до соціального стану учнів. Ще однією складовою трансформацій в організації освітнього середовища Російської імперії наприкінці 20-х років 19 століття стала тотальна уніфікація навчальних закладів, запровадження суворої дисципліни та єдиних і незмінних вимог до викладання й виховання. Усе це знайшло відображення у Статуті гімназій та училищ від 8 грудня 1828 року.

До початку 60-х років 19 ст. розвиток освіти в Російській імперії залежав виключно від волі самодержця, реалізованої через його уряд. Однак, суспільно-політичний рух, породжений та підтримуваний буржуазними реформами (селянською, судовою, земською, військовою) спрямовував зусилля на вирішення нагальних соціальних завдань – освіту народу, демократизацію освітньої системи, формування початкової народної, жіночої та професійної освіти з урахуванням потреб соціально-економічного розвитку країни.

Були здійснені реальні заходи з розвитку початкової народної освіти, що призвело до розбудови масової народної школи, створило умови прояву громадської ініціативи в організації народної освіти. Значні зміни мали місце й у царині середньої школи, що проголошувалася загальноосвітньою,

доступною та відкритою для усіх станів. Однак, розміри сплати за навчання закривали доступ до середньої освіти дітям з незаможних родин. Самодержавство, відмовившись від феодально-станового принципу організації навчання, через майновий ценз запроваджувало класову буржуазну школу.

Згідно до Статуту 1804 р., університети отримали широку автономію, колегіальну форму управління і свободу викладання. Ректор університету обирався професорами на загальних зборах та підпорядковувався попечителю. Ректор не тільки очолював університет, але й керував навчальними закладами свого округу. Директори губернських гімназій, окрім безпосереднього управління ними, наглядали за усіма школами губернії. Їм були підлеглі доглядачі уїзних училищ, які в свою чергу опікувались приходськими училищами відповідного адміністративного округу. Таким чином була сформована адміністрація просвітян з фахівців, які добре знали на своїй справі.

Царським указом 1803 року Російська імперія була поділена на 6 учбових округів на чолі з університетом кожен. Правобережні українські губернії (Київська, Подільська, Волинська) спочатку увійшли до Віленського навчального округу. Вони керувалися попечителями (кураторами) навчальних округів. Обов'язком куратора був адміністративний нагляд та налагодження зв'язку між міністерством та університетом. На території України, що є предметом нашого дослідження, в середині 19 століття діяли Київський та Харківський навчальні округи.

Проміжне місце між гімназіями та університетами займали ліцеї – Кременецький на Волині (1819 р.), заснований на базі гімназії, після польського повстання 1830-1831 рр. закритий, а потім переведений до Києва і реорганізований на університет і Ніжинський, який у 1832 р. було створено на базі гімназії вищих наук, заснованої у 1820 р. коштами братів Безбородьків.

Гімназії (з 1828 р. сім років навчання) – надавали повну середню освіту і готували до вступу в університет. Зміст навчання відрізнявся енциклопедичністю: вивчалися латинська та іноземні мови, математика, географія, загальна історія, філософія, політична економія, технології та комерція тощо. При гімназіях відкривалися пансіони, їх вихованцям додатково викладали французьку мову, танці, музику, фехтування та верхову їзду. Починаючи з четвертого року навчання гімназії поділялися на класичні та реальні. Класичні готували до вступу в університети та інші навчальні заклади. Головну увагу приділяли вивченню стародавніх мов, російської літератури, іноземних мов та історії. Реальні були націлені на підготовку до військової служби та політехнічної освіти і там, замість стародавніх мов, посилено викладали практичну математику й правознавство.

Розвиток гімназійної освіти в Правобережній Україні мав низку особливостей, які можна проілюструвати на прикладі Подільської губернії. У 1803 році до складу Віленського навчального округу були включені Вінницьке, Барське, Кременецьке та Немирівське училища, навчання у яких на ті часи порівнювалося до гімназійної освіти. Викладання велося польською мовою, а

російську мову вивчали на рівні з латиною чи німецькою. Однак, після поразки Першого польського повстання 1830-1831 рр. існуючі гімназії були розформовані, а на їх основі були створені освітні заклади загальнодержавного зразка.

Інститути шляхетних дівчат надавали можливість юним особам одержати середню освіту, естетичне й етичне виховання та по закінченні право на посаду гувернанток дітей дворян і духовенства. До інституту приймали представниць переважно дворянського стану, доньок духовенства та купців перших двох гільдій. Термін навчання варіював від шести (Харківський інститут) до семи років (Полтава). Наприкінці 50-х років 19 ст. в губернських містах почали створювати жіночі училища, які на честь імператриці отримали назву Маріїнських. Згідно зі статутом, право на навчання у них мали дівчата усіх станів без відмінностей за віросповіданням та підданством. Згодом ці училища будуть перетворені на жіночі гімназії.

Узні училища (три роки навчання) готували учнів до продовження освіти в гімназіях, а також до практичної діяльності. В навчальних планах було значно більше предметів, ніж у парафіяльних училищах – церковна історія, Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, географія, історія, малювання, креслення. Вчителі були зобов'язані користуватися тільки рекомендованим міністерством підручниками. В училищах навчалися представники податних станів – діти купців, міщан, ремісників. Окрім того, при повітових училищах, з дозволу Міністерства народної освіти, могли відкриватися додаткові курси з навчання комерційним наукам та веденню бухгалтерії, з вивчення основ механіки й техніки, сільського господарства і садівництва [Рос. закон., 2017, с.253].

Поміж училищ виділялися суто дворянські, де готували дітей до подальшого навчання у гімназії та викладали науки в такому ж порядку та за такими ж підручниками, що й у перших трьох класах гімназії.

Програми церковно-приходських (парафіяльних) училищ були розраховані на один рік навчання. Вони були призначені для осіб «найнижчих станів» [Там само, 2017, с. 247]. Школи могли відкриватися в губернських, уїзних містах та містечках, а також у великих селищах. Їх мета полягала у наданні дітям загальноосвітніх знань (тут могли навчатися хлопчики та дівчатка, але в окремих класах) та готувати бажаючих до навчання в уїзних училищах. Головними предметами були Закон Божий, читання й правопис, елементарна арифметика. Приходські школи для кріпаків утримувались коштами селян та поміщиків, тому вони розвивалися повільно. Під егідою Управління державних маєтностей діяли школи для дітей державних селян.

Без державної підтримки, коштами батьків, при церквах виникали народні школи. У них дяки навчали дітей переважно українською мовою читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів. Можливостей для продовження освіти вони не надавали.

Окрім державних, на землях України продовжували діяти духовні навчальні заклади, серед яких виділялася Київська духовна Академія, заснована

у 1632 році митрополитом Петром Могилою та довгий час znana під назвою Києво-Могилянської колегії. В середині 40-х років 19 ст. у ній навчалось 120 вихованців казенним коштом. Навчання тривало чотири роки, більша частина випускників по закінченню займала керівні адміністративні посади в структурі Російської православної церкви. Діяла також римо-католицька семінарія та католицькі парафіяльні школи при костелах, поодинокі лютеранські школи для дітей німецьких колоністів.

Значну увагу Міністерство освіти приділяло контролю за єврейською освітою, особливо в губерніях Правобережної України.

У структурі військової освіти Російської імперії чільне місце належало кадетським корпусам, що були спеціальними навчально-виховними закладами для підготовки майбутніх офіцерських кадрів. У досліджуваній період вони діяли в Полтаві та Києві. Крім того в межах військових поселень та розташування військ існували спеціалізовані військові учбові заклади (кантоністські ескадрони, фельдшерські та землемірні школи тощо).

З другої половини 50-х років 19 ст. в Російській імперії за ініціативою прогресивної громадськості розпочалась розбудова початкової народної школи. У жовтні 1859 року за підтримки попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова стали відкриватися недільні школи. «У нас недільні школи важливі не стільки тому, що поширюють грамотність самим надійним шляхом, тобто шляхом приватної ініціативи й благодійності, а тому, що спонукають до навчання ремісничий та робітничий народ» – писав видатний хірург і гуманіст [Пирогов, 1985, с. 305].

Російська православна церква вважала, що право керувати початковою народною школою має належати саме їй, а не Міністерству народної освіти, а тим більше громадськості, оскільки духовенство є першим та надійним вихователем і охоронцем народної моралі. Для примирення сторін Олександр II дозволив засновані духовенством народні училища залишити у підпорядкуванні та на утриманні Церкви.

У 1864 році було затверджено Положення про початкові народні училища. Згідно з ним, усі типи народної школи були об'єднані під однією назвою. Термін навчання в них був річним, а програма навчання відповідала старим приходським училищам. Училища були загальностановими та утримувалися переважно громадськими та приватними пожертвами, а також коштами відомств, яким належали. Навчання здійснювалось виключно російською мовою. Відмовляючись від фінансування народної освіти, царський уряд поклав цю відповідальність на земства. Суттєву частку земських витрат на початкову школу становили селянські кошти. Так, в Харківському губернському земстві селянські внески на освітні потреби склали більше половини усіх його надходжень [Рос. закон., 2017, с. 578].

Ліберальні реформи, започатковані імператором Олександром II, стимулювали посилення уваги громадськості до народної освіти. З кінця 50-х років 19 ст. статистична інформація стала більш деталізованою, зокрема,

з'явилися дані про кількість приходських шкіл, створених при церквах, монастирях, та під егідою Відомства державних маєтностей.

Зауважимо, що статистичний матеріал з цього приводу, зібраний та опрацьований нами, подано в табличній формі, проаналізовано з використанням хронологічного, статистичного та порівняльно-історичного методів. Подальше узагальнення цих даних ускладнюється відсутністю єдиної форми статистичної звітності.

Освітні показники Російської імперії були своєрідним індикатором тотального відставання від європейських країн не тільки в площині соціально-економічного розвитку але і в якості людського капіталу. На початку другої половини 19 ст. в 49 європейських губерніях Російської імперії один учень приходився на 133 жителів. Для порівняння, в Австрії пропорція складала 1 учень на 15 осіб, у Франції та Великобританії – 1 на 11, в Пруссії – 1 на 6, а в Північно-Американських Сполучених Штатах – 1 учень на 5 жителів [СТРИ, 1858, с. 273].

Одними з найбільш економічно й культурно розвинених територій Українського Лісостепу були Харківська та Київська губернії. Завдяки університетам Харків та Київ швидко перетворювалися на регіональні освітні центри.

У Харківській губернії (табл. 3.1), окрім класичного університету, діяли спеціалізовані професійні навчальні заклади: фельдшерська та сільськогосподарська школи, можливість навчатися в яких отримали представники податного стану. Уряд, приділяючи певну увагу покращанню культури землеробства, сприяв проведенню публічних лекцій з агрономії, хімії та прикладної механіки.

Таблиця 3.1

Кількісні показники розвитку освітніх закладів Харківської губернії (1846)

	Назви навчальних закладів	Кількість	Кількість викладачів
1.	Харківський університет	1	103
2.	Гімназій	2	134
3.	Пансіонів при гімназіях	2	
4.	Повітових дворянських училищ	11	
5.	Приходських училищ	12	137
6.	Приходських училищ відомства Державного майна	84	
7.	Поміщицьких приходських училищ	6	
8.	Приватних пансіонів чоловічих	3	дані відсутні
9.	Приватна школа для осіб різної статі	1	дані відсутні
10.	Лютеранська школа	1	дані відсутні
11.	Фельдшерська школа	1	8
12.	Сільськогосподарська школа	1	1

13.	Духовна семінарія	1	14
14.	Повітові та приходські духовні училища	4	дані відсутні
15.	Учбові заклади для військового відомства	29	52
16.	Заклади для виховання дівчиць	8	26
17.	Школа повивальних бабок	1	1

Джерело:[BCO, 1850а, с. 184-185]

Освіта дворянського стану залежала від статків родини. «С давнього времени богачи малороссийские выписывали для воспитания детей своих губернёров и гувернанток из Швейцарии и Франции», – зауважував сучасник [BCO, 1850а, с. 180]. З розвитком мережі вищих станових навчальних закладів (університети, гімназії, інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони), представники вищих станів відправляли своїх дітей на навчання до столичних та губернських міст. Це призводило до зростання вартості освітніх послуг і ставало на заваді до навчання дітей дворян з середніми статками. Так, в Харкові рік навчання і проживання в Інституті шляхетних дівчат чи в приватному пансіоні обходився від 1500 рублів асигнаціями. Поміщик або службовець, який мав кількох доньок, повинен був виділити на їх навчання щорічно декілька тисяч рублів. При цьому навчання в гімназії для юнаків також вимагало значних витрат. Впродовж 1840-х років серед привілейованих станів населення – дворян та обер-офіцерських дітей¹ співвідношення між тими, хто навчався та іншими складало 1 до 15 при тому, що в Європі на той час загальновизнана пропорція, котра свідчила, що усі діти охоплені освітою, мала складати 1 до 3 – 1 до 6. Більшість дівчат з вищих станів та значна частина юнаків одержували домашнє навчання через брак коштів у родини.

Виховання купецької молоді, яку також відносили до привілейованих станів, значною мірою залежало від фінансових можливостей батьків. Купці І та ІІ гільдій намагалися дати кращу освіту та виховання своїм донькам у приватних пансіонах, задля їх можливого заміжжя з дворянами, тоді як сини, зазвичай, навчалися при батьках тонкощам торгової справи. Пропорція купецьких дітей, що вчилися у відповідних закладах, до загальної кількості купецького стану складала 1 до 20 [BCO, 1850а, с. 180].

У зазначений період покращилась освіта одного з вищих станів Російської імперії – духовенства. Переважна більшість синів наслідувала станові привілеї батьків лише за умови навчання у семінаріях та духовних училищах. При цьому більшість духовенства не мала необхідних коштів для

¹ Станова група особисто вільного населення Російської імперії, діти чиновників недворянського походження, які мали чин обер-офіцерських класів (з 14 по 9). Згідно з Табелем про ранги відповідний чин давав право на особисте дворянство, але з 1845 року лише на особисте почесне громадянство. Відповідне право мали також діти офіцерів недворянського походження, які народилися до отримання їх батьками першого офіцерського чину, який давав право на спадкове дворянство.

надання своїм донькам відповідного виховання та навчання у пансіонах, тому загальне співвідношення охоплених навчанням для їх соціальної страти складало 1 до 33.

Нижчі (податні) стани мали ще більш обмежені можливості для навчання своїх дітей. Так, не зважаючи на стрімке збільшення числа міщан, серед них у закладах Харківської губернії навчався лише один з дев'яноста. Для ремісників («цехових») пропорція складала 1 до 260. Різничинці² значно краще сприяли освіті своїх дітей, на що вказує співвідношення учні до всієї групи, як 1 до 21.

З 1843 року в українських губерніях запрацювали сільські приходські школи при Відомстві державних маєтностей. У них, а також в уїзно-приходських училищах, могли навчатися діти державних селян. Їх пропорція до групи у 1847 році складала 1 до 260. При цьому не враховані діти українські військових поселення, які могли навчатися читати, писати та рахувати в кращому випадку у писарів та відставних нижчих чинів, що знали грамоту. Освіта поміщицьких селян була проявом доброї волі поміщиків. «На счёт образованности помещичьих крестьян, нельзя сказать решительно ничего, потому что кроме нескольких дворовых мальчиков никто из крестьян не обучается грамоте, и помещики вовсе не пекутся об их образовании, потому что не видят никакой об этого пользы; а потому и не хотят тратить на этот предмет деньги», – вказує свідок [ВСО, 1850а. с. 182-183].

Переходячи до аналізу стану просвіти в Київській губернії середини 19 ст. зазначимо, що тут у нашому розпорядженні більше джерел і вони краще рубриковані (табл. 3.2) [ВСО, 1848].

Таблиця 3.2

Кількісні показники розвитку навчальних закладів Київської губернії (1846)

	Назви навчальних закладів	Кількість	Кількість викладачів	Кількість учнів
1.	Київська духовна академія	1	20	120
2.	Київська духовна семінарія	1	17	557
3.	Повітові та приходські церковні училища	9	34	1298
4.	Університет Св. Володимира	1	44	443
5.	Гімназія	2	32	723
6.	Дворянські повітові училища	5	39	485
7.	Приходські училища	15	28	393
8.	Приватний пансіон	1	14	41
9.	Фельдшерська школа	1	5	34
10.	Лютеранська школа	2	7	50

² Різничинці – особи, які вийшли з податних станів та в наслідок служби чи отриманої освіти одержали право на почесне громадянство, але в силу обставин не оформили свій стан.

11.	Приватна домашня освіта	-	-	29
12.	Приходські училища при відомстві Державного майна	82	110	1494
13.	Інститут благородних дівичь	1	42	170
14.	Жіночі пансіони	4	40	177
15.	Училище графині Левашової (жіноче)	1	7	34
16..	Єврейські школи (Талмуд-Тарах, Хедер)	-	-	2274
	Разом	126	439	8322

Джерело: [ВСО, 1848, с.137-139]

Завдяки давній історії та культовим спорудам Київ відіграв роль православного духовного центру. Паломництво до святих місць (Києво-Печерська Лавра), наявність вищого освітнього православного навчального закладу – Київської духовної академії, створили умови для розбудови духовної освіти, яка включала також семінарію, уїзні та приходські духовні училища. Іншою особливістю Київської губернії була значна кількість єврейського населення, що мала свої традиції шкільництва, забезпечуючи єврейським дітям знання з іудейських богослужбових книг та ази елементарної грамотності. У середині 1840-х рр. пропорція тих, хто навчався відносно загальної кількості населення Київської губернії становила 1 до 288 [ВСО, 1848, с.140].

У наступні 10 років в освіті Київської губернії мали місце значні кількісні та якісні зміни (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Кількісні показники розвитку навчальних закладів Київської губернії (1859)

Назва закладу	Кількість	Кількість учнів		В тому числі дітей;			
		чол.	жін.	дворян і чиновників	духовенства	міщан	селян
місто Київ							
Володимирський кадетський корпус	1	393	-	393	-	-	-
Військове училище	1	812	-	616	5	18	173
Університет св. Володимира	1	921	-	681	60	159	21
Гімназія	2	806	-	703	9	94	-
Інститут благородних дівичь	1	-	197	192	3	-	-
Училище графині Левашової (жіноче)	1	61	-	54	4	3	-
Приходські училища (чоловічі)	4	165	-	43	-	122	-
Приходські училища (жіночі)	2	50	-	5	5	40	-
Лютеранська школа	1	30	15	-	-	45	-

Приватних пансіонів (чоловічі)	2	52	-	50	-	2	-
Приватних пансіонів (жіночі)	5	-	361	319	13	29	-
Дитячих приютів	2	43	133	68	13	94	1
Духовна академія	1	105	-	-	105	-	-
Семінарія	1	644	-	4	632	8	-
Повітові духовні училища	2	643	-	8	630	2	3
Фельдшерська школа	1	39	-	12	1	20	6
Київська губернія							
Гімназія	1	247	-	216	1	19	11
Повітові училища	2	194	-	160	6	28	-
Повітові духовні училища	3	357		21	320	16	-
Приходські училища	11	285	15	95	7	185	-
Приходські училища при відомстві Державного майна	19	887	225	-	-	-	1112
Єврейських училищ	7	197	-	-	-	197	-
Євангельсько-лютеранські приходські училища	3	37	35	-	-	72	-
Жіночі пансіони	4		103	49	-	54	-
Школи при церквах, маєтках та у віданні відомства Державного майна	760	9720	1610	-	61	-	11269
Разом	839	16629	2805	3689	1875	1274	12596

Джерело: [СССКГ, 1861, с. 112-118]

По-перше, були створені потужні військові навчальні заклади, що склали конкуренцію університету. Кадетський корпус (військова гімназія) поєднував в учбовій програмі загальноосвітні та військово-спеціальні курси. Навчатися у ньому могли лише представники дворянства. У 1857 році дворічні спеціальні курси були відкриті при усіх кадетських корпусах. Дворяни з середньою та вищою освітою, не дворяни з вищою освітою могли поступати екстерном в спеціальні класи кадетських корпусів. Військове (юнкерське) училище готувало молодших офіцерів. Можливість навчатися у ньому була відкритою для усіх станів, крім євреїв та кріпосних селян.

По-друге, зросла чисельність дітей духовенства, різночинців, міщан та селян в університеті (25 % від загального числа студентів) та в гімназіях. Можливість отримати вищий соціальний статус та відповідні привілеї була безпосередньо пов'язана з рівнем та якістю освіти.

По-третє, відбулася регламентація єврейської освіти. Єврейські училища, як і євангельсько-лютеранські навчальні заклади, забезпечували початковою

освітою представників окремих конфесійно-етнічних меншин Російської імперії. Як правило, училище мало одного викладача, котрий одночасно виконував і наглядацькі функції.

По-четверте, у статистичних даних вперше з'явилася категорія шкіл при церквах, маєтках та у віданні Відомства державних маєтностей, створених для навчання селянських дітей. Відповідно зменшилася кількість приходських сільських училищ. Завдяки цим заходам кількість осіб, що навчалися за 10 років зроста удвічі.

По-п'яте, станова та конфесійно-національна нерівність доповнювалася гендерною. Принцип гендерної рівності був дотриманий лише в навчальних закладах, створених вихідцями з протестантських країн.

Кількісні та якісні показники народної освіти інших Правобережних губерній (Подільська, Волинська) значно вирізнялися навіть на тлі нерозвинутої освітньої системи середини 19 ст. Цьому сприяла низка чинників. Польська за походженням правобережна шляхта, упродовж першої третини 19 ст. активно розвивала польську, шляхетську освіту, плекаючи надію на збереження свого становища панівної верстви в Правобережній частині Лісостепової України за умов Російської імперії. Селянство, в абсолютній більшості залежне, не мало можливості долучатися до освіти. Тому кількість уїзних училищ при Відомстві державних маєтностей була вкрай незначною.

Таблиця 3.4

Кількісні показники розвитку навчальних закладів Подільської губернії (1846)

	Назви навчальних закладів	Кількість	Кількість викладачів	Кількість учнів
1.	Духовна семінарія (православна)	1	14	299
2.	Духовна семінарія (римо-католицька)	1	7	19
3.	Уїзні та приходські церковні училища	7	22	1227
4.	Гімназія	2	39	418
5.	Зразковий жіночий пансіон	1	10	20
6.	Приходські дворянські училища	3	6	95
7.	Приходські та уїзні училища при відомстві Державного майна	9	11	396
8.	Лютеранські школи	2	2	98
9.	Єврейські школи		1321	11326
	Разом	26	1432	13898

Джерело [ВСО, 1849, с.155-156]

Дворянство та чиновники Поділля (табл. 3.4) могли навчати свої дітей в гімназіях та приходських училищах, тоді як духовенство заповнювало свої станові освітні заклади. Переважну більшість молоді податних станів,

охопленої хоч якоюсь освітою, складали представники єврейської громади, які займаючи лише 11% в демографічній структурі Подільського краю (168189 осіб) мали 1 учня на 15 дорослих [ВСО, 1849, с 137].

При спробі хоч якимось чином покращати статистику народної освіти по Волинській губернії було враховано 1064 церковно-приходські школи, відкриті з 1837 року (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Кількісні показники розвитку навчальних закладів Волинської губернії (1849)

	Назви навчальних закладів	Кількість	Кількість викладачів	Кількість учнів
1.	Духовна семінарія	1	18	426
2.	Повітові та приходські духовні училища	6	28	889
3.	Гімназія	2	36	717
4.	Жіночі пансіони	2	3	68
5.	Повітових дворянських училищ	5	29	467
6.	Приходських училищ	17	17	327
7.	Церковно-приходські школи	1064		5210
	Всього	1097	131	8104

Джерело: [ВСО, 1850, с. 125-126]

Співставляючи рівень освіти населення губерній Лісостепової України з губерніями Європейської частини Російської імперії слід зазначити, що серед 50 губерній та областей перші місця за кількістю учнів та студентів на душу населення посідали Прибалтійські – Ліфляндська, Естляндська, Курляндська, тоді як губернії Лісостепової України були значно далі у списку: Чернігівська – 25 місце, Київська – 30, Харківська – 36, Полтавська – 39. Найнижчий рівень освіти був у населення Волинської губернії – 1 учень на 435 жителів [СТРИ, 1858, с. 273-274].

3.3. Особливості становлення та розвитку університетської освіти в Лісостеповій Україні першої половини 19 століття

Перший університет в українських землях було відкрито на початку 19 ст. в місті Харкові, яке будучи невеликим губернським містом зуміло розбудувати вищий навчальний заклад не тільки швидше, ніж Київ, але й раніше за столицю імперії. Дослідники, в пошуках пояснень цього феномену, звертали увагу на економічні чинники, що поступово перетворювали Харків на центр транзитної торгівлі між Центральною Росією, Доном, Кримом, Правобережжям та Західною Європою, що сприяло накопиченню капіталів та обміном прогресивними ідеями.

Не менш важливим був історико-культурний чинник. Саме переселенцями з Брацлавщини та Київщини у другій половині 17 століття були

заселені значні території Слобідської України. Братства, лікарні, школи були привнесені і до Харкова. Особливого розвитку зазнали народні школи, що створювалися при церквах. У першій половині 18 ст. в Харкові було засновано середній навчальний заклад – Харківський колегіум, в якому навчалися не тільки діти духовенства, але й козацької старшини, козаків, міщан. Серед його викладачів був видатний український філософ і просвітитель Григорій Сковорода. Його популярність та авторитет серед усіх станів суспільства був незаперечним. Засновник університету В. Каразін так відзначив українського мандрівного філософа: «Ми під чубом і в українській свитці мали свого Піфагора, Оригена, Лейбниція» [Краткий очерк, 1906, с. 3].

В історії Харківського університету була та особливість, що виникненням своїм він був зобов'язаний просвітницькій та організаторській діяльності однієї людини – Василя Назаровича Каразіна. Під час зібрання Харківського дворянства у серпні 1802 року В. Каразін запропонував створити у Харкові не просто класичний університет за німецьким зразком, а загальноосвітній вищий навчальний заклад, який мав складатися не з факультетів, а з низки відділень: загальних знань, лікувальних знань, богослов'я, військових знань, громадянських мистецтв тощо. Крім того до структури навчального закладу мали входити на правах відокремлених підрозділів школа сільського господарства та ремісниче училище. Університет, на думку В. Каразіна, мав стати громадською установою в повному сенсі цього слова: утримувався за громадський рахунок, керуватися колегією професорів та представниками дворянства, які внесли пожертви на його створення і розвиток. Так, Харківське дворянство пожертвувало 400 тис. рублів, Катеринославське – 80 тис., Херсонське – 30 тис., купецтво та міста – біля 50 тис. рублів. Харківські військові обивателі, нащадки колишніх слобідських козаків, громади Захарківської, Залопанської та Івановської слободи поступилися на користь університету 125 десятинами приміських земель. У планах було заснування університетського містечка, що також потребувало значних інвестицій [Краткий очерк, 1906, с. 6-7].

Отримавши пожертви, які давали Харкову моральне право на створення університету, В. Каразін активізував свої зв'язки в С.-Петербурзі. У січні 1803 року імператор Олександр I дозволив створити університет у Харкові та відкрити Харківський навчальний округ. 17 січня 1805 року відбулося урочисте відкриття Харківського університету, який розпочав свою роботу на основі досить ліберального статуту.

З 1835 року набув чинності новий загальний Статут російських університетів, у якому відображалися реакційно-консервативні тенденції правління Ніколая I. С. Уваров, міністр народної освіти, став автором російської великодержавницької доктрини, що згодом отримала назву «Теорія офіційної народності». Популярна в подальшому формула «православие-самодержавие-народность» відображала консервативно-охоронну ідеологію, спрямовану проти революційно-ліберальних ідей. Відбулося посилення влади попечителя та обмеження університетської автономії. Попечитель був

зобов'язаний контролювати фінанси університету, використовувати усі засоби для розвитку навчального закладу, наглядати за неухильним виконанням усіма посадовими особами своїх обов'язків, звертати увагу на здібності, старанність та благонадійність професорів, ад'юнктів та інших співробітників університету. Таким чином попечитель став призначуваним керівником університету. Одночасно відбулося посилення ректорської влади, яка поступово починає набувати загальновідомого та традиційного для вищої школи характеру. Ректор обирався радою університету на 4 роки та мав забезпечувати розвиток і благоустрій навчального закладу. Якщо раніше правління університету мало право суду над ректором, то з 1835 року ректор отримав право оголошувати догани та зауваження професорам і отримав помічника – проректора [Рос. закон., 2017, с. 366 – 367].

Разом з тим було збільшено число дисциплін, що викладалися в університеті, запроваджено посаду доцента та підготовку викладачів у Дерптському університеті й за кордоном. Однак, революційні події 1848 року в Європі призвели до ще більшого посилення консервативних тенденцій в університетському середовищі. Було задекларовано суворе дотримання дисципліни та правопорядку, обмежено кількість студентів, які могли навчатися власним коштом. «Для очищення університетів» від неблагонадійних було підвищено складність іспитів, заборонені поїздки для навчання закордон [Краткий очерк, 1906, с.6–7]. Лише ліберальні реформи Олександра II наприкінці 50-х – початку 60-х років 19 ст. активізували університетське життя. Найбільшою популярністю серед студентів Харківського університету в середині 19 ст. користувалися юридичні науки, далі – філософські та математичні, медицина і науки природничі [ВСО, 1850а, с.184].

Перша спроба заснування університету в Києві відбулася у 1805 році з ініціативи міністра народної освіти Російської імперії П. Завадовського. Потреба в організації у новостворених губерніях Правобережної України нового учбового округу з центром в Києві визначалася двома причинами. По-перше, Віленський учбовий округ був занадто великим для ефективного державного управління. По-друге, утворення Харківського університету стало можливим за активної участі місцевого дворянства, купецтва та міських обивателів. Тому міністр, відвідавши Київ, намагався заручитися необхідною підтримкою місцевого дворянства, купців та міщан. Однак куратором Віленського навчального округу було призначено польського магната князя А. Чарторийського, який поєднував цю посаду з посадою товариша міністра, а згодом міністра закордонних справ Російської імперії та був особистим другом імператора Олександра І. Візитатором³ училищ шкільної округи, яка включала в себе усі губернії Правобережної України, указом царя був призначений не менш енергійний польський аристократ Т. Чацький. Представники інкорпорованої до складу російського дворянства колишньої польської шляхти,

³ Лат. *visitare* – відвідувати. Особа, обов'язком якої було відвідування певних закладів для підтвердження їх благоустрою.

користуючись підтримкою російських високопосадовців, взялися за подальшу розбудову не загальнодержавної, а польської освіти. Їх метою було збереження панівного становища польської аристократичної верстви на теренах Правобережної України. Для цього А. Чарторийський сприяв збереженню викладання польською мовою в навчальних закладах округу. Повну підтримку колонізації освіти надавав і тодішній ректор Віленського університету І. Стройновський.

Аргументи Т. Чацького проти утворення Київського університету були такими: відкривати університет в Києві недоречно, оскільки неподалік від Києва вже відкрито університет у Харкові. По-друге, Київ розміщений осторонь від північно-західного краю, займає невігідне становище для такого закладу. По-третє, бажання обивателів, які готові надати благодійні внески на розвиток освіти, полягають у навчанні польською мовою, чого не можна досягнути у Києві, де громадянське право буде викладатися на основі руського а не місцевого (польського), а право церковне на основі права східного (православного). До того ж православне духовенство не має необхідного рівня освіти [Владимирский-Буданов, 1884, с. 35]

Слід погодитися з твердженням дослідниці А. Бондар про те, що попечитель Віленського учбового округу А. Чарторийський та візитатор освіти Т. Чацький у першу чергу відстоювали інтереси освіти поляків і католиків [Бондар, 2015], серед яких були майже усі поміщики, багато міщан, громадян, однодворців і не було селян-кріпаків. П. Завадовський прихильно поставився до аргументів щодо збереження польського контролю за освітніми процесами на Правобережжі, не в останню чергу й тому, що реформування освіти у Російській імперії відбувалося під впливом польської освітньої реформи 70-х років 18 ст. Так, першим попечителем Харківського університету був польський магнат за походженням С. Потоцький. До того ж польській аристократії при входженні до правлячого стану Російської імперії після поділів Польщі, були збережені їх права та привілеї.

В тому ж 1805 році, зусиллями Т. Чацького та за підтримки польської шляхти, була заснована гімназія у місті Кременець на Волині, що стала важливим польським культурним осередком. З моменту свого заснування гімназія фактично була університетом в мініатюрі. Навчання поділялося на 2 рівні. На першому, що тривав чотири роки, викладалися мови та начатки арифметики, географії, етики тощо, на другому, який тривав шість років, викладали геометрію, алгебру, логіку, історію, фізику, хімію, вищу математику, правові дисципліни. Згідно з уставом гімназії, слухачі мали змогу прослухати курси анатомії, фізіології, хірургії, землеробства, садівництва, архітектури, практичної механіки. У 1819 році Кременецька гімназія була перейменована на лицей, однак при цьому не відбулося змін у внутрішній організації закладу та розширення його прав. З понад 600 слухачів лицю лише 34 належали до православного віросповідання [Владимирский-Буданов, 1884, с. 54].

Польське повстання 1830-1831 років призвело до серйозного повороту в освітній політиці Російської імперії. Відомо, що до заворушень були причетні

багато студентів і викладачів Віленського університету. Значна кількість ліцеїстів також підтримали повстанців. Тому 21 серпня 1831 року Кременецький ліцей було закрито. Його долю розділив у травні 1832 року Віленський університет, одночасно був розформований і Віленський навчальний округ. При цьому були закриті усі гімназії та повітові училища Правобережної України (крім розміщених в Києві), що перебували під впливом польської аристократичної верстви та римо-католицького духовенства і слугували провідниками польської державницької традиції. Міністр народної освіти С. Уваров повідомляв царя «сии училища упразднить совершенно и в место того в Волынской и Подольской губерниях завести со временем и единственно для преподавания русской грамоты, русского катехизиса и арифметики при церквах греко-российского исповедания, отдав их под надзор приходских священников; ибо сим только средством можно будет тамошний нижний класс народа, коренного русского исторгнуть из рук духовенства западной церкви» [Там само, с.59].

Отже, альтернативою колонізації українського населення була не менш жорстка русифікація та уніфікація освітнього процесу в масштабах імперії, що розгорнулася на початку 30-х років 19 століття після остаточного придушення польського повстання.

Новий навчальний округ міністр запропонував відкрити в Києві. При цьому до правобережних губерній, що входили до складу округу, була приєднана Чернігівська, а згодом і Полтавська губернії. 8 листопада 1833 р. вийшов указ про заснування університету в Києві. У ньому зазначалося про переведення Волинського ліцею з Кременця до Києва. В указі від 25 грудня 1833 року була чітко сформульована мета його просвітницької місії – бути провідником загальноросійського просвітництва [Там само, с. 66]. Тоді ж було затверджено Статут нового університету, що діяв до 1842 року, не зважаючи на запровадження у 1835 р. загального статуту російських університетів.

Урочисте відкриття Київського університету відбулося 15 липня 1834 року – на день святого Володимира, ім'я якого було присвоєно новоствореному навчальному закладу. Першим ректором університету став уродженець Полтавщини М. Максимович, другим ректором – В. Цих з Харківщини, третім О. Новицький з Волині. Якщо на початку в університеті працював лише філософський факультет з двома відділеннями: історико-філософським та фізико-математичним, то впродовж 1835-1836 років було сформовано юридичний факультет (табл. 3.6).

Навчання в університеті тривало чотири роки. Особливістю перших років функціонування університету святого Володимира було правило, закріплене в його статуті, щодо проведення вступного екзамену для абітурієнтів. При цьому право вступу було надано усім бажаючим, а не тільки випускникам гімназій. Хоча зрозуміло, що рівень підготовки вступників після гімназій та уїзних чи монастирських училищ значно відрізнявся.

Станово-конфесійна приналежність студентів імператорського університету св. Володимира

Роки	Разом	конфесійна приналежність					соціальний стан					факультет		
		право- славні	католики	уніати	протес- танти	їудеї	дворяни	духовен- ство	міщани	козаки	іноземці	I від. філософ.	II від. філософ.	юридич- ний
1834	62	28	30	4	-	-	57	3	2	-	-	13	14	35
1835	120	48	61	7	3	-	103	7	7	-	2	25	28	67
1836	203	82	104	10	5	1	179	8	12	1	1	36	52	115
1837	263	90	164	3	4	-	235	7	14	2	2	50	67	145
1838	267	93	164	3	5	-	235	7	16	2	2	55	67	145
1839	125	85	35	-	1	1	94	15	12	1	1	23	29	73

Джерело: [Владимирский-Буданов, 1884, с.142]

До інших університетів імперії приймали виключно на основі результатів навчання в гімназії. Тому з 75 вступників, які подали заяви до університету, витримали іспити тільки 59, а ще трьох зарахували без іспитів. Отже, на перший курс в 1834 році було зараховано 62 студенти, з яких 30 були католиками а 28 православними.

Судячи з таблиці 3.6, кількість студентів за перших чотири роки зростає вчетверо, що відповідало поступовому відкриттю нових курсів. Тому загальна чисельність студентів у перші роки роботи університету складала біля 250, що в свою чергу становило біля 80 на факультет, чи по 20 на курс. Початковий кількісний паритет між православними та католиками в наступні роки було змінено на користь католиків. Причина полягала в переважаючій чисельності польської шляхти на Правобережжі, а також залежала від станового складу слухачів університету. На території Подільської, Волинської та Київської губерній наприкінці 30-х років 19 ст. конфесійну більшість складали православні та греко-католики, але ця більшість формувалася з представників духовенства, селян та частково міщан. Слід було очікувати в університеті дітей уніатського духовенства, але згідно з приписами імперської влади потрібно було чинити перепони їх дітям при вступі до світських навчальних закладів. З 1839 року уніатство в межах імперії було ліквідовано. Православне духовенство в масі своїй залишалося доволі бідним, та вважало, що навчання в православних духовних закладах освіти забезпечить роботою у якості приходського священика та хоч якимись статками. До того ж для навчання в університеті потрібно було вийти з духовного стану, що призводило до втрати спадкових привілеїв.

Селянство, основна маса якого, принаймні на Правобережжі, залишалася у кріпацтві, в абсолютній більшості перебувало за межами освітнього процесу, не маючи для цього ні прав, ні необхідних коштів. Слід зазначити, що

університет володів не тільки землями та маєтками, які в основному дісталися йому у спадок від Кременецького ліцею, але й селянами⁴, завдяки чому мав певний прибуток.

Головним контингентом слухачів університету залишалися дворяни та діти чиновників. Студенти-католики надавали перевагу 2-му відділенню філософського факультету, де переважали природничі науки, тоді як православні здебільшого прагнули поступити на юридичний факультет, успішне закінчення якого сприяло подальшій кар'єрі чиновника. Впродовж 1837-1838 років число студентів-юристів складало більшість. На 2-е відділення поступали люди доволі забезпечені, нащадки багатих землевласників, тоді як на 1-е відділення філософського факультету, де переважало вивчення філології та історії – незаможні, здебільшого різночинці за походженням, які могли мріяти лише про кар'єру вчителя [Там само, с.150].

У 1837 році було обмежено вік прийому до університету 16 роками. Разом з тим суворість правил прийому вимагала додаткової підготовки. Тому середній вік студентів, зарахованих на перший курс, поступово зростає.

У другій половині 30-х років 19 ст. в губерніях Правобережної України мала місце активізація польського національного руху. Так, серед учнів Кам'янець-Подільської гімназії поширювався проєкт утворення польської конфедерації. К. Мошківський заснував на Волині таємне товариство «Віри, Надії, Любові» та планував залучати до нього селян. До таємного товариства студентів університету святого Володимира входили від 18 до 35 студентів. Для організації та координації польських визвольних сил у Литві, Білорусі й Україні з Кракова таємно перебрався Ш. Конарський, учасник польського повстання 1830 – 1831 рр. Він створив організацію «Союз польського народу», яку було викрито, 11 студентів віддано у солдати, а 10 переведено до Казанського університету [Там само, с.172]. Торкнулися репресії і представників професорсько-викладацького складу. Професори польського походження були переведені до інших університетів імперії. З університету звільнялися всі уродженці західних губерній та Царства Польського. Студентам 2, 3 та 4 курсів було запропоновано на вибір продовжити навчання в інших вищих навчальних закладах, або поступити на державну службу в чинах 12-14 класів. Навчання в університеті св. Володимира було призупинено з березня до початку вересня 1839 року.

Кількість студентів за три наступні роки була поступово відновлена. Серед них абсолютну перевагу мали діти дворян – понад 80 відсотків. При цьому чверть студентів залишалася на утриманні держави. Після погрому 1839 року зменшилось число представників польської шляхти, зросла кількість дітей чиновників, різночинців, міщан. Значна частина з них були не в змозі заплатити за навчання та утримувалася казенним коштом. При цьому студенти заощаджували на одязі, що викликало негативну реакцію представників аристократії. Тодішній міністр народної освіти С. Уваров запропонував

⁴ Під час народної ревізії 1851 р. Волинська Казенна палата сповіщала, що нею було прийнято від Київського університету на державний баланс 1265 селян [Кеппен, 1857, с. 34].

«устранить от поступления в Университет молодых людей, не получивших в домах бедных и низкого происхождения родителей никакого наружного образования и не вознаграждающих сей недостаток отличными способностями» [Там само, с.172].

У 1840 році в Міністерстві народної освіти розглядалося питання про можливість допуску до навчання євреїв. Було ухвалено рішення заборонити навчання лише євреям-іноземцям та проживаючим на території Царства Польського.

Таким чином в 40-х роках 19 століття посилювались реакційні тенденції в освітній політиці Російської імперії. Поряд з національними та релігійними обмеженнями відкрито обговорювались та втілювались у життя обмеження станомі. При цьому справа доходила до пасажів у мальтузіанському стилі. Так, в 1845 році С. Уваров подав Ніколаю I доповідь про збільшення плати за навчання. У ній зазначалось, що «в высших и средних заведениях замечается очевидно умножающийся прилив молодых людей, отчасти рождённых в низших слоях общества, для которых высшее образование бесполезно, составляя лишнюю роскошь и выводя их из круга первобытного состояния без выгоды для них и государства» [Там само, с. 268].

З 1841 року в університеті св. Володимира було відкрито медичний факультет. Кваліфікованих лікарів критично не вистачало в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Херсонській та Полтавській губерніях, крім того прочани до православних київських святинь «большей частью слепые и увечные, приходя в Киев для поклонения Св. местам, ищут в месте с тем в клинике врачебно-хирургической помощи, и нередко возвращаются домой прозревшими и исцелёнными» [Чернышев, 1857, с. 155].

З 1 листопада 1845 року для посилення клінічної практики студентів медичного факультету були відкриті терапевтичне, хірургічне та акушерське клінічні відділення. Середня кількість операцій за рік в хірургічній клініці складала 250-300. Третину з них складала операції на очах, зокрема лікування катаракти. Допоміжним відділенням для хірургічної клініки служила операційна лікарня для бідних, що мала 15 ліжок та перебувала у підпорядкуванні Київського товариства для допомоги бідним. Таким чином утворення та розвиток університету стало поштовхом до формування інфраструктури, ускладненню соціальної взаємодії, що сприяло загальному розвитку міської територіальної громади.

Організація навчального процесу студентів, їх особисте життя та проведення ними дозвілля були під пильним наглядом адміністрації, яка використовувала жорсткі методи контролю та покарання. Зокрема, доволі часто кількість лекційних занять на курсі складала від 35 до 40 і більше на тиждень. Всі лекції були обов'язковими для студентів факультету і пропуск студентом 5-6 лекцій без поважної причини міг призвести до обмеження свободи в університетському карцері. Туди ж потрапляли студенти, які тричі пропускали богослужіння в університетській церкві. З 1840 року розпочали діяти правила для студентів, які відбивали офіційні погляди на сутність студентського

виховання. Студенти, які проживали на квартирах, мали завести окремий зошит і відмічати в ньому куди і для чого вони виходили. О десятий вечора вони повинні були знаходитись у своїх квартирах. Відвідування театрів та інших публічних заходів чи виїзд за місто ставали можливими тільки з дозволу інспектора, який наглядав за студентами. Відвідування трактирів та ресторанів, азартні ігри суворо заборонялися [Владимирский-Буданов, 1884, с. 282].

Не зважаючи на суворі заходи з нагляду за благонадійністю студентів та переслідування будь-яких проявів вільнодумства, з середини 40-х років 19 ст. Київський університет перетворюється на колиску українського національного руху. Саме студенти, викладачі та випускники Київського університету були головними учасниками таємної української політичної організації, що отримала назву «Кирило-Мефодіївське товариство» (1845-1847).

Достеменно невідомо хто був організатором товариства. Як правило, називають прізвища М.І. Костомарова, М.І. Гулака та В.М. Білозерського. Учасниками товариства були П.О. Куліш, Т.Г. Шевченко, О.О. Навроцький, Г.Л. Андрузький, І.Я. Посяда, М.І. Савич, О.В. Маркович, Д.П. Пильчиков.

Основні програмні положення товариства були викладені у «Книзі буття українського народу», яку не слід вважати політичною програмою змовників, а скоріше викладом романтичної мрії про ідеальний устрій майбутнього усеслов'янського братства. Зокрема, пропонувалося створити федерацію християнських слов'янських республік, в якій були б скасовані кріпосне право та станові привілеї, утверджено суспільні демократичні ідеали; запроваджено рівність у правах на розвиток національної мови, культури та доступу до освіти для всіх слов'янських народів. У цьому творі поєдналися ідеї первісного християнства, соціальної справедливості, історичного романтизму з бажанням молодих представників української інтелігенції захистити український народ від наступу царизму на його права.

В березні 1847 року після доносу студента О. Петрова товариство було розгромлене. Усі члени організації були відправлені у заслання, за винятком Т.Г. Шевченка, відданого у солдати за антимонархічну, проукраїнську спрямованість його віршованих творів.

Головною практичною метою діяльності товариства мала стати просвітницька діяльність серед українців. П.О. Куліш заявив на допиті жандармам III відділу, що найкращими обставинами він вважає повсюдне розповсюдження шкіл для української людності та поширення загальної грамотності. Цей намір вдалося реалізувати лише наприкінці 1850-х – початку 1860-х років з настанням ліберальних реформ Олександра II та можливістю утворення недільних народних шкіл поза державним впливом. П.О. Куліш написав та видав посібник «Граматика» для початківців, а М.І. Костомаров заснував фонд для друку українських підручників.

В коментарях до заарештованих рукописів П.О. Куліша та В.М. Білозерського слідчі III відділення зазначали: «Виден путь, по которому молодые люди дошли до идеи о славянстве. Сначала они, предаваясь ученым и историческим изысканиям, остановились на мысли возобновлять и

поддерживать все народное и древнее, а потом, более и более углубляясь в эту мысль, уже начали считать священными и достойными подражания одни старые обычаи и, наконец, присоединили к этому предположения политические, видя из истории древнюю вольницу некоторых славянских племен...» [Журнал, 1847].

Таким чином, на початку 19 ст. в Російській імперії відбулося формування системи навчальних закладів та організація управління цією системою в центрі та на місцях. У 30-х роках 19 ст. жорсткими адміністративними та репресивними заходами царизму вдалося перебороти вплив польської панівної верстви на освітні процеси в губерніях Правобережної України та посилити русифікаторську політику під реакційно-консервативними гаслами. Освіта стає знаряддям політики самодержавства, спрямованої на захист існуючого феодально-кріпосницького ладу. Можливість отримати освіту безпосередньо залежала від соціального статусу та місця особи в становій ієрархії. Абсолютна більшість населення, а саме українських селян-кріпаків, взагалі не мали змоги навчати свої дітей, так як їх шкільництво залежало від доброї волі поміщиків та не врегулювалося державою. У цих умовах артикулятором інтересів пригнобленої української людності стає українська інтелігенція, яка, не зважаючи на самодержавні бар'єри, спрямовувала свою енергію на вивчення історії, культури, мови та звичаїв народу, що в свою чергу призвело до політизації протестів та зародженню українського національно-просвітницького руху.

Додатки до розділу 3

Додаток А

Правила стосовно учбових закладів м. Харкова (1862)

Університет

Для виконання Височайшого повеління управляючий Міністерством народної освіти запропонував керівництву Харківського учбового округу наступні стосовно університетів міри:

1. Проводити приймальні екзамени для бажаючих поступити до університету, в гімназіях разом з учнями випускного класу і в присутності, якщо є можливість, представників від університету, до округи якого належить гімназія.

2. Суворо виконувати приписи про повну підлеглисть навчаючих університетському керівництву в стінах університету, забороняючи будь-які збори без дозволу керівництва та спілкуючись з ними через представників.

3. Скласти для студентів правила стосовно точного відвідування лекцій з дотриманням необхідного порядку та тиші. На лекціях не допускати за жодної умови галасливого схвалення чи засудження викладача.

4. Зобов'язати беззаперечно виконання обов'язків університетського керівництва стосовно постійного нагляду за дотриманням студентами належного порядку в університеті. Тих, хто не виконує ці правила, не дивлячись на зроблені їм попередження, звільняти з університету, не караючи їх іншими карами, якщо їх вчинки не підсудні.

5. Допускати до лекцій вільних слухачів, враховуючи наповненість університетських аудиторій, та з наданням професорам права видаляти тих слухачів, які виявляться винними в порушенні порядку.

6. Не приймати надалі студентів молодших 17 років. Відмінити фірмовий одяг та не дозволяти носіння ознак певної народності, чи яких-небудь товариств чи організацій. Особистий одяг студента має бути пристойний.

7. Від щорічного грошового внеску звільняються тільки ті дійсно бідні студенти, які до вступу в університет визнані на екзамені найдостойнішими. По два таких студенти для кожної губернії, яка належить до університетського округу, в тому числі один що закінчив гімназію. Інших виключень не допускати жодним чином.

8. Грошова допомога і стипендія призначаються тільки бідним студентам які відмінно навчалися та переважно з гімназистів університетського округу.

9. Кошти, які збираються зі студентів за право слухати лекції призначаються на збільшення утримання професорів, ад'юнктів, лекторів та

приват-доцентів і на виплату грошової допомоги та стипендій студентам згідно з попередніми пунктами.

10. Обрання ректорів та проректорів відбувається на підставі статуту 1835 року.

11. Ті, хто закінчив повний університетський курс та отримав атестати зберігати надані чинним законом права при вступі на службу.

12. Запропонувати міністру народної освіти скласти пораду про збільшення грошового утримання викладачів в університетах.

13. Всі вищевикладені міри виконувати поступово та по мірі можливості.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 131-133]

Додаток Б

Ветеринарне училище

1. Набір вихованців до Харківського ветеринарного училища відбувається щорічно з 12 липня по 15 серпня.

2. В училищі вихованці отримують подвійну освіту: науково-практичну та чисто практичну та згідно з цим прирівнюються до першого чи другого розряду.

3. Вихованці за способом утримання поділяються на а) стипендіатів; б) на пансіонерів різних відомств; в) хто навчається за свій кошт.

4. Вихованці 1 розряду на вступних випробовуваннях мають доказати достатні знання з: а) Катехізису та Священній історії; б) російській мові; в) арифметиці та початках геометрії; г) географії та історії; д) достатньому знанні граматики Латинської мови.

5. Ті, хто надасть атестати про закінчення повного курсу навчання в гімназіях і духовних семінаріях, приймаються в училище без екзаменів.

6. Для вступу на 2 розряд потрібно достатньо знати російську мову, чотири перших правила арифметики, вміти писати латинськими буквами та читати написане.

7. Вступаючи в училище вихованці мають бути не молодші 17 та не старші 25 років.

8. Вступники подають заяву на ім'я директора училища з визначенням наміру поступити на певний розряд.

9. Вступники до заяви додають документи: свідоцтво про народження і хрещення, завірене Духовною Консисторією; документи про походження: звільнені з духовного звання – копії з рішенням про їх звільнення; належні до купецького стану та взагалі до податних станів – звільнення від перебування у їх спільнотах; іногородні з податних станів мають надати паспорт, а іноземці надаватимуть дозвіл від Харківського губернатора на вільне проживання в Харкові.

10. До ветеринарного училища допускаються до слухання лекцій по другому розряду: державні, кіннозаводські, удільні та поміщицькі селяни з

дозволами від керівництва і їх власників. Однак при закінченні курсу їм не надається ступінь помічника ветеринара, а видається лише свідоцтво на право займатися ветеринарною практикою у помістях тих відомств, від яких вони поступили на навчання, а поміщицькі селяни – в помістях їх поміщиків. Їм надається звільнення від тілесних покарань та кожному з них надається дозвіл звільнитися від рекрутської повинності при внесенні до казни 159⁵ рублів сріблом.

11. Оплата за кожного селянського вихованця за час трьохрічного навчання в училищі, складає по 100 рублів сріблом в рік, за повне його утримання, тобто за проживання, харчування, одяг та навчальні посібники.

12. Вихованці 1 розряду, які отримують науково-практичну освіту, випускаються у статусі Ветеринара. Найуспішніші з них при підготовці та захисті дисертації та проходженні додаткового випробовування отримують ступінь Магістра ветеринарних наук.

13. Вихованці 2 розряду, які обмежені отриманням одних практичних навичок випускаються помічниками Ветеринара.

14. За право слухати лекції за свій кошт вихованці 1 розряду вносять 10 рублів, а 2 розряду – 6 рублів сріблом в рік, виплачуючи половину суми наперед за кожне півріччя.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 133-136]

Додаток В

Друга Харківська гімназія

1. Друга Харківська гімназія відкрита 1 серпня 1841 року, утворена за статутом 1828 року. За виключенням грецької мови в ній викладаються усі навчальні предмети, згідно статуту, і крім того російське законодавство (з 5 класу, для бажаючих), Природничі науки (з 4 класу) та сільське господарство (з 5 класу). При гімназії побудовано благородний пансіон, відкритий 1 липня 1845 року.

2. Бажаючі навчати дітей в гімназії подають завчасно клопотання на простому папері директору, разом з метричним свідоцтвом про народження та хрещення, документ про звання, тобто чи копію з протоколу про дворянство, чи копію з формулярного списку, чи указ про відставку батька, і медичну довідку про те що вступник мав природню чи привиту віспу. Особи податних станів, крім свідоцтва про народження та хрещення і від віспи, зобов'язані надати свідоцтво про звільнення від своїх спільнот.

3. Прийом учнів до гімназії відбувається щороку перед початком курсу. Учні можуть поступити прямо на другий, третій і навіть на четвертий клас

⁵ Впродовж I половини XIX ст. в Російській імперії сформувалася унікальна система грошового обігу – паралельно існували металеві та паперові (асигнації) гроші, які за однакового номіналу мали різну вартість. Як правило 1 срібний рубль обмінювали на 4 рублі асигнаціями.

навчання, якщо на випробовуванні в присутності директора, інспектора та вчителів, докажуть, що вже мають достатні знання в тих науках, які викладаються в нижчих класах. В перший клас приймаються діти не молодше 10 років, в другий – 11, в третій – 12 і в четвертий не молодше 13 років.

4. Для бажаючих поступити в перший клас потрібно знати:

За Законом Божим: а) молитви – Царю небесний, Свягий Боже, Пресвята Трійця, Богородиця – Діва радуйся, Ангелу Охоронцю, молитви – вранішня та вечірня, перед обідом та після обіду, перед навчанням та після навчання. б) Початки християнського вчення, тобто коротка Священна історія і короткий Катехізис.

З російської мови: читати та писати під диктовку.

З арифметики: перші чотири дії.

5. Вступники до другого класу мають знати:

За Законом Божим. Крім вищеперерахованих молитов та Початків християнського вчення, ще Священну історію Старого Заповіту по книзі «Читання з книг Старого Заповіту» з доповненням відсутніх важливих свідчень з інших джерел.

З російської мови. Читання та писання під диктовку. Вивчення вибраних творів напам'ять. Читання церковнослов'янської мовою.

З географії. Загальне уявлення географії математичної та фізичної. Загальний огляд усіх частин світу.

З арифметики. Чотири дії над цілими числами. Таблиці міри, довжини, ваги, часу тощо. Переведення в дроби простих цілих чисел. Чотири дії над цілими простими числами. Розв'язання завдань, які мають відношення до попередніх статей.

З німецької мови. Читання та писання. Вивчення коротких речень та слів. Написання вивчених напам'ять речень. (Весь перший курс посібника Фішера).

З французької мови. Читання та письмо. Переклад коротких речень. Вивчення напам'ять фраз та невеличких віршів та розуміння слів. Написання цих фраз та віршів (Посібник Марго, до п.47).

6. Від вступників до третього класу потрібно:

За Законом Божим. Священна історія Нового Заповіту за книгою: «Читання з чотирьох Євангелістів та Діянъ Апостольських».

З російської мови. Крім вищезгаданого, граматичний розбір з вивченням поступової практичної навички.

З географії. Описання Африки, Азії, Америки та Австралії. Креслення карти.

З арифметики. Звичайні дроби, десяткові дроби, Обернені дроби. Про відношення арифметичні та геометричні. Пропорції арифметичні та геометричні. Про складні геометричні пропорції.

З німецької мови. Читання. Переклади більш складних речень та невеличких оповідань з німецької на російську мову і навпаки. Схиляння іменників та прикметників, відмінювання дієслів. Вивчення на пам'ять

маленьких оповідань та віршів. Виконання вправ з орфографії. (Посібник Фішера, 2 курс).

З французької мови. Читання та письмо. Схиляння іменників та прикметників, відмінювання дієслів. Вивчення на пам'ять приказок та анекдотів, для відпрацювання правильної вимови. Виконання вправ з орфографії. (Посібник Марго, до п.84).

7. Для вступу на четвертий клас потрібно:

За Законом Божим. Розлогий Катехізис, до восьмого члена Символу віри включно.

З російської мови. Російська граматики, молодший курс. Читання та писання під диктовку. Вивчення обраних уривків напам'ять. Читання церковнослов'янською. Граматичний розбір з використанням основних правил.

З географії. Опис Європейських держав. Креслення карт.

З історії. Загальний нарис російської історії з хронологією основних подій. Стародавня історія африканських та азійських народів.

З математики. Арифметика: потрібні правила, правило товариства та змішування. Розв'язок задач, які мають відношення до всіх попередніх пунктів. Відмінності між арифметичним та алгебраїчним розв'язками задач. З алгебри: предмет алгебри. Знаки. Чотири дії на алгебраїчними кількостями. Вирішення найпростіших рівнянь з одним невідомим.

З німецької мови. Крім того, що потрібно для третього класу, з граматики – про підмет та присудок, займенники та правильні дієслова. Правила орфографії та практичні вправи при написанні. Вивчати напам'ять вибрані вірші.

З французької мови. Граматик до неправильних дієслів. Переклад з французької на російську мову та навпаки. Вивчення напам'ять фраз та слів. Граматичний розбір. Вивчення напам'ять анекдотів та оповідань та вправи в перекладі і написанні вивченого.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 136-140]

Додаток Г

Витяг з положення про Благородний пансіон при 2-й Харківській гімназії

Для задоволення дворянству губерній, які складають Харківський навчальний округ, способів достойно виховувати своїх дітей без значних на те витрат, при 2-й Харківській гімназії відкрити Благородний пансіон для дітей чоловічої статі, на наступних підставах:

1. В Благородному Пансіоні при 2-й Харківській гімназії знаходиться 1 пансіонер Його Величності государя імператора, 7 на державному утриманні (казеннокоштных) та 46 за свій кошт. Пансіон перебуває під головним наглядом Почесного попечителя Харківських гімназій, який вибирається дворянством.

2. Директор гімназії є одночасно і директором Благородного пансіону. Інспектори гімназії є його помічниками по пансіону. Для найближчого нагляду за мораллю та заняттями вихованців, так і для практичних вправ в іноземних мовах, визначаються благонадійні кімнатні наглядачі, переважно з іноземців.

3. При пансіоні розміщена лікарня і при ній окремих лікар. Крім того, для нарад при складному перебігу хвороби призначається попечителем учбового округу лікар-консультант з професорів медичного факультету Харківського університету, відомого своєю практикою.

4. Пансіон розміщується разом з гімназією у доволі зручному будинку.

5. Вихованці прослуховують лекції в класах гімназії, приготуванням уроків займаються в пансіоні під наглядом кімнатних наглядачів та під керівництвом двох репетиторів із учителів гімназії.

6. Крім предметів, які викладаються у гімназії, вихованці пансіону, згідно зі здатністю, бажанням батьків та дозволу керівництва навчаються: танцям, гімнастиці, церковному співу та музиці.

7. В пансіон приймаються тільки діти дворян і чиновників з 10 до 13 років. Під час прийому вони оглядаються лікарем, і якщо вони виявляться чи з особливими природними недоліками, чи хронічними хворобами, чи з якимись невиліковними хворобами то керівництво пансіону відмовляється від їх прийому.

8. Для вступу до пансіону потрібні ті ж знання, які необхідні взагалі для вступу в гімназію.

9. Батьки, родичі, опікуни чи благодійники, бажаючи віддати дітей до пансіону звертаються до директора з документом який свідчить про їх народження, хрещення і дворянське походження, а також про те, що вони перехворіли віспою чи були вакциновані. При цьому, проживаючі за межами Харкова повинні надати поруку проживаючих у цьому місті про те, що їх вихованці, у випадку виключення з пансіону будуть ними прийняті.

10. За повне утримання вихованця, тобто за проживання, їжу, навчання, одяг, навчальні посібники, танці, гімнастику, навчання співам та лікування у випадку хвороби, платити щороку 250 руб. сріблом. Понад те, бажаючи навчатися музиці вносять щорічно за навчання цьому мистецтву по 30 руб. сріблом. Сума вноситься принаймні за півроку наперед. Іногородні направляють гроші поштою на ім'я директора 2-ї Харківської гімназії.

11. При вступі вихованця до пансіону, понад щорічну плату, вноситься 30 руб. сріблом.

12. Якщо протягом вказаного часу гроші, потрібні для утримання вихованця, не будуть направлені, то він відправляється особам, якими був відданий до пансіону, або до тих, на піклування котрим був залишений. Використана на утримання сума стягується не за все півріччя, а по розрахунку за час перебування вихованця в пансіоні.

13. Якщо вихованець по волі батьків чи опікунів покине пансіон раніше терміну, за який були внесені гроші то сума, утримана за його перебування в

пансіоні залишається власністю пансіону. Але коли вихованець буде виключений то гроші після розрахунку, повертаються.

14. Набір дітей до пансіону відбувається при наявності вакансії, як правило двічі на рік, а саме: з 2 по 15 січня та з 1 по 15 серпня.

15. Для заохочення вихованців до старанності та доброзичливості і для надання батькам та опікунам відомостей про їх успіхах та поведінці, батькам та опікунам направляються щомісячно короткі відомості, і вихованці, направляючись на канікули, отримують за підписом директора та інспектора особливі про те свідчення.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 141-144]

Додаток Д

Інститут шляхетних дівчат

1. В Харківський Інститут приймаються дівчата, переважно з Харківської та найближчих до них губерній дворянського стану, а також і купецького перших двох гільдій.

2. Загальний прийом вихованок відбувається кожних два роки після випуску дівчат, які завершили навчання, завжди в роки з парними числами, наприклад: в 1858, 1860, 1862, 1864 і т.п.

3. Про кожен попередній випуск дівчат і відповідно про кількість вакансій, на які можуть претендувати малолітні доньки осіб, які бажають їх влаштувати в Інститут, публікується в губернських відомостях за півроку.

4. Казенні (державні) вихованці визначаються згідно зі штатним розписом, пансіонерки можуть зараховуватися понад комплект, якщо не виникне тому перепон стосовно розміщення та розподілу вихованець по класам.

5. Казенні вихованці, відповідно установленому в Інституті 6-річному курсу, визначаються у віці від десяти з половиною до дванадцяти з половиною років, рахуючи вік на день прийому, тобто на 1 серпня.

6. Пансіонерки Імператорської Фамілії визначаються за особливими Височайшими повеліннями.

7. Для прийому бажаючих навчатися за свій кошт, визначається такий же вік, як і для казенних вихованців, але дозволено влаштовувати їх в Інститут в межах старше восьми та до тринадцяти років.

8. Всі дівчата, які поступають до закладу, розпочинаючи з десяти років повинні вміти читати та писати російською та однією з іноземних мов.

9. Дівчата, які мають фізичні та розумові недоліки, які перешкоджають успішному навчанню, або хворі хронічними хворобами, не приймаються.

10. Прохання про переведення дівчат на казенне утримання направляються до ради Інституту, до якого також відправляють повідомлення від осіб та відомств, які мають право вибору на постійні вакансії пансіонерок.

11. До ради Інституту прохання дворян про переведення доньок на казенний кошт передаються тільки через Предводителів дворянства, з їх висновком по кожному проханняю.

12. Термін направлення клопотань та повідомлення про призначення кандидаток розпочинається з січня та закінчується до 1 червня кожного парного року, тобто за місяць до загального випуску та за два місяці до загального прийому дівчат.

13. При клопотаннях щодо влаштування дівчат надаються наступні документи: а) формулярний список, чи атестат про службу батька, а також інші законні акти, які свідчать про статус кандидатки; б) свідчення Духовної Консисторії про законне народження та хрещення дівчиці; в) медична довідка про стан здоров'я дівчиці та свідчення чи була у неї натуральна чи привита віспа.

14. До клопотань щодо влаштування дівчат на казенний кошт мають бути надані документи про недостатнє матеріальне становище батьків від Предводителів дворянства, чи місцевих керівників, чи поліції.

15. При розміщенні пансіонерок за свій кошт надаються письмові зобов'язання про вчасний платіж наступних грошей з надійним поручительством.

16. Батьки, родичі, опікуни та загалом особи, які направляють дівчат до Інституту, надають раді Інституту підписку про те, що зобов'язуються у випадку звільнення дівчиці при загальному випуску, або з інших причин, взяти їх на свою опіку.

17. Вакансія, яка в силу обставин відкрилася посеред курсу може бути заміщена негайно, але з умовою, що запропонована кандидатура має вік і знання, які відповідають рівню вихованців того класу, де відкрилася вакансія.

18. Дівчата, які при вступі в Інститут зобов'язані, на основі п.8 та п.17 цих правил, мати попередні знання, надають ще і свідчення про їх підготовчу освіту від директора училища, чи за підписом двох учителів, які працюють в казенному закладі, відповідним чином засвідчені.

19. Кандидатками, вибір яких надається не раді Інституту, а іншим відомствам, дозволяється вступ до закладу лише у випадках, коли вони поєднують загальні умови, які вимагаються від дівчат, які навчаються в Інституті, згідно з наведеним вище правилам.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 144-147]

Додаток Е

Маріїнське Харківське жіноче училище

1. Харківське жіноче училище, якому на честь Августішого імені Її Величності Государині Імператриці Марії Олександрівни, з височайшого дозволу даровано найменування «Маріїнського», започатковано на підставі затвердженого 10 травня 1860 року Положення про жіночі училища відомства

Міністерства народної освіти, за рахунок коштів, які були пожертвовані харківським дворянством, купецьким та міщанським товариствами міста Харкова, є відкритим навчальним закладом, тобто призначеним для всіх бажаючих. За курсом наук, які в ньому викладаються, воно є училищем першого розряду і, в повному своєму складі буде складатися з шести класів, з річним курсом в кожному класі.

2. При Маріїнському Харківському жіночому училищі знаходяться ради: попечительська – для сприяння успішному розвитку училища зі сторони суспільства, та педагогічна – для вирішення питань, які відносяться до навчальної та виховної роботи.

3. Попечительська (наглядова) рада складається з п'яти постійних і трьох виборних членів. До постійних членів належать: попечитель училища, повітовий предводитель дворянства, або особа, яка займає його місце, директор 2-ї Харківської гімназії, міський голова та керівниця училища. Виборні члени, вибрані радою, один – з дворян, та двоє – з купецтва.

4. Педагогічну раду складають, під головуванням директора 2-ї Харківської гімназії, керівниця училища, усі викладачі, викладачки та виховательки училища.

5. Безпосереднє керівництво училищем здійснюється керівницею, яка обрана попечительською радою училища та затвердженій на посаді попечителем Харківського навчального округу.

6. Для допомоги керівниці училища призначені виховательки, по одній для кожного класу, вибрані та визначені за поданням попечительниці.

7. Виховательки виконують вказівки керівниці. Вони переважно зобов'язані постійно наглядати за ученицями в класах та поза ними, в проміжках між уроками. Виховательки постійно присутні на уроках та зобов'язані заміщати відсутніх викладачів, займаючись з ученицями читанням, повтором уроків, диктантами тощо, а також займатися рукоділлям з тими дівицями, які не навчаються якими-небудь необов'язковими предметами. Одній з вихователек по виборі і під наглядом керівниці, доручається завідування дитячою бібліотекою училища та видача книг для читання вихователек.

8. До Маріїнського Харківського жіночого училища приймаються діти жіночої статі всіх станів, без різниці у віросповіданні та підданстві.

9. Кількість учениць не визначається та залежить від обсягу класних кімнат та можливості правильного нагляду – морального та навчального.

10. Під час прийому на навчання у Маріїнське Харківське жіноче училище ніяких документів не вимагається, крім свідоцтва лікаря про здоров'я та вакцинацію від віспи.

11. Прийом учениць до училища відбувається з 7-го по 15 серпня.

12. Про прийомі до училища дітей, за навчання яких потрібно платити, батьки чи опікуни і вихователі, з 7-го серпня можуть звертатися з усним проханням до керівниці училища, яка після випробування дітей педагогічною радою, негайно приймає їх в той клас, який вони достойні за результатами випробування. Учениць можна зараховувати впродовж усього навчального

року, якщо вони виявляться достойними вступу до училища згідно з проявленими знаннями.

13. Зарахування дітей бідних батьків, які не в змозі заплати за навчання, надаються наглядовій раді училища, до членів якої вони звертаються з проханням про зарахування їх дітей до закладу. При цьому до ради надається свідоцтво про бідність батьків, яке видане керівництвом по місцю їх служіння, предводителем дворянства, поліцмейстером чи спільнотою до якої належать прохачі.

14. Для вступу в перший клас жіночого училища потрібен вік не менше 8 років та вміння читати та писати російською.

15. Предмети викладання в Маріїнському Харківському жіночому училищі першого розряду поділяються на обов'язкові та необов'язкові.

До обов'язкових предметів відносять: 1) Закон Божий, 2) Російська мова, граматика та читання, 3) Арифметика та поняття про виміри, 4) Географія загальна та російська, 5) Історія загальна та російська, 6) Початкові основи Природної історії та фізики, 6) Чистописання, 8) Рукоділля.

До необов'язкових предметів належать: 1) Французька та німецька мови, 2) Малювання, 3) Танці, 4) Спів та музика.

16. В Маріїнському Харківському жіночому училищі запроваджено наступний розподіл предметів викладання по класам:

А. Предмети обов'язкові

1. Закон Божий

I клас. Вивчення найважливіших молитов, заповідей та символу віри. Коротка історія Старого Заповіту.

II клас. Священна історія Нового Заповіту.

III клас. Перша частина Катехізису з деякими скороченнями.

IV клас. Друга і третя частина Катехізису з деякими скороченнями.

V клас. Коротке повчання про Православне богослужіння.

VI клас. Коротка історія церкви. Повторення вивченого.

2. Російська мова

I клас. Читання і письмо під диктант. Вивчення обраних частин твору. Читання церковнослов'янською.

II клас. Те ж саме, а також логічний розгляд по поступовим практичним навичкам.

III клас. Те ж саме, та коротка російська етимологія, з поясненням правил правопису. Читання церковнослов'янською з поясненням та перекладом.

IV клас. Викладення головних правил синтаксису. Етимологічний та синтаксичний розбір.

V клас. Загальні та особливі якості складів. Коротке розуміння про роди та види усіх творів. Читання зразкових прозаїчних творів. Вправи над письмовим викладом думок.

VI клас. Коротке розуміння про поетичні твори. Читання зразкових віршів. Короткий огляд історії російської літератури. Вправи у творах. Повторення вивченого.

3. Арифметика, поняття про виміри та початкові основи фізики

I клас. Перші чотири дії арифметики з простими числами.

II клас. Закінчення першої частини арифметики.

III клас. Прості та десяткові дробі. Потрійне правило.

IV клас. Повторення арифметики з вправами. Поняття про лінії, геометричні фігури та тіла.

V клас. Повторення арифметики та геометрії. Початки фізики: про загальні властивості тіл, про тверді рідкі тіла та атмосферне повітря.

VI клас. Закінчення фізики: про найголовніші явища у повітрі та на землі; найважливіші свідчення про світ, тепло, електрику та магнетизм. Повторення пройденого за попереднє навчання.

4. Географія

I клас. Короткий математичний та фізичний огляд земної кулі на глобусі та на картах.

II клас. Короткий огляд усіх частин світу.

III і VI клас. Географія Російської імперії.

V клас. Короткий огляд європейських держав.

VI клас. Короткий огляд держав інших частин світу та повторення пройденого.

5. Історія

III і VI класи – Вітчизняна історія.

V клас. Огляд найголовніших подій Стародавньої та Середньої історії.

VI клас. Огляд найголовніших подій Нової історії. Повторення пройденого.

6. Природознавство.

III клас. Загальні поняття про тіла природи (у формі розмови).

VI клас. Загальні поняття про корисні копалини, опис важливих для споживання копалин.

V клас. Загальні поняття про рослини; опис важливих переважно туземних рослин, з поясненням їх використання для потреб суспільства.

VI клас. Загальні поняття про тварин; опис важливих тварин по вигляду, норову та властивостям; загальне поняття про людину. Повторення пройденого.

Чистописання викладається в перших п'яти класах поступово, починаючи з чистописання великими буквами та переходячи на написання дрібними буквами та під диктант.

Рукоділья викладають у всіх класах у певній поступовості, переважно рукоділья, яке необхідне в господарстві: в'язання, крій та шиття одягу, вишивка та шиття по канві. Шиття та в'язання бісером, вишивання картин волоссям та шовком, є предметами розкоші та загрожують зору і тому не допускаються.

В. Предмети необов'язкові

Мови: французька та німецька

I клас. Читання та письмо, завчання слів та легких фраз.

II клас. Читання та письмо під диктовку. Завчання фраз та переклад легких речень.

III клас. Переклад російською та навпаки. Допоміжні дієслова. Вивчення напам'ять перекладеного російською мовою.

IV клас. Етимологія до правильних дієслів, переклад з мови, яку вивчають на російську та навпаки. Завчання обраних частин твору та легкі розмови іноземною мовою.

V клас. Закінчення Етимології. Переклад з мови, що вивчається та навпаки. Завчання обраних частин твору та розмови іноземною мовою.

VI клас. Синтаксис, ті ж переклади та заучування з поясненнями про найвидатніших письменників, вправи в коротких творах, тобто листах, описах та розповідях.

Малювання, танці, співи і музика викладаються у належній поступовості, згідно з властивостями та успіхами учнів.

17. Уроки в Маріїнському Харківському жіночому училищі розпочинаються з 9 години ранку а закінчуються о 2 год. 30 хв. Тривалість уроку - 1 година 15 хв. Між першими двома та останніми двома призначається півгодинний відпочинок.

18. Для того, щоб батьки та попечителі вихованок Маріїнського Харківського училища мали можливість слідкувати за їх успіхами та поведінкою, кожній учениці щомісячно видається білет, на якому вказані усі отримані нею бали за навчання та поведінку, а також відзначається і то, скільки раз і коли саме вона не була в училищі.

19. Плата за навчання одними обов'язковими предметам складає 25 рублів сріблом в рік. За навчання предметами обов'язковими та необов'язковими без музики слід заплатити 50 рублів сріблом в рік. Бажаючі брати уроки музики в училищі мають внести понад оплату 15 рублів сріблом в рік. Плата за навчання тими та іншими предметами, а також за уроки, музики надається керівниці училища за півроку наперед, в січні чи лютому, в липні чи серпні. Ті, хто не вніс оплату звільняються з училища. Ніяких відтермінувань не допускається. У випадку вибуття учениці з училища до терміну завершення дії оплати, гроші залишаються в навчальному закладі.

20. Вибір одягу, в які діти перебувають в училищі, залишається на вибір їх батьків, чи осіб, яким вони доручені. Бажано, але необов'язково, що одяг був, по можливості одноманітним. Потрібно видалити з одягу учениць все те, що свідчить про розкіш та галантність. Вишукані прикраси суворо забороняються.

21. Особи, бажаючі своєю участю сприяти процвітанню Маріїнського Харківського жіночого училища, яке потребує дружньої підтримки громади, запрошуються направляти одноразові пожертви на користь училища керівниці, яка, згідно з Положенням про жіночі училища, негайно записує їх до приходської книги і наприкінці кожного місяця надає, разом з касовою книгою приходу, попечительській раді, для внесення на зберігання в Харківське повітове казначейство. Імена осіб, які брали активну участь в пожертвах на

користь Маріїнського Харківського жіночого училища, публікуються в Харківських Губернських відомостях.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 147-157]

Додаток Ж

Землеробське училище

Для підготовки умілих працівників на різні посади з управління сільськогосподарськими маєтками і для поширення взагалі теоретичних і практичних знань про раціонально організоване сільське господарство, відкрито в 1855 році, з Височайшого дозволу, при Харківській учбовій фермі відомства Міністерства державного майна, землеробське училище.

До училища, запровадженого на однакових умовах з Григорицьким землеробським училищем, можуть бути зараховані молоді люди усіх вільних станів не виключаючи і синів єврейського народу, а також поміщицькі селяни, по бажанню їх поміщиків.

Термін навчання складає 4 роки.

Річна плата за харчування, одяг, навчальні посібники і т.п. складає 80 рублів сріблом, які вносяться за рік або принаймні за півроку наперед.

Набір учнів відбувається раз на рік – наприкінці грудня та на початку січня. Під час прийому учнів для навчання у 1 класі училища слід враховувати, щоб вони: 1) були не молодше 16 і не старіше 20 років і 2) вміли правильно читати і писати, знали Катехізис, перші чотири правила арифметики та початкові основи російської граматики.

В училищі викладаються наступні предмети:

Загальні: Закон Божий, російська мова, чистопописання, арифметика, географія і російська історія.

Спеціальні: землеробство, скотарство, ветеринарія, домоводство, сільська бухгалтерія, сільська технологія, садівництво, городництво, лісництво, бджільництво.

Допоміжні: геометрія, геодезія, природничі науки, сільська архітектура, законодавство, малювання та креслення.

Молоді люди, які закінчували училище із задовільними оцінками, випускаються із свідоцтвом на звання помічника ученого управителя та набувають наступні права (крім осіб, які належать до поміщицьких селян):

а) вони можуть, не обираючи образу життя, приписуватися тільки для підрахунку до будь-якого міста;

б) вони звільняються від податків та виконання рекрутської повинності, якій підлягають лише за провинною, визнаною рішенням суду.

Крім того, вихованці, які по закінченню шести років з часу випуску з училища, нададуть свідчення про те що вони з успіхом продовжували заняття сільським господарством, отримують від училища, на заміन минулого отриманого свідоцтва, остаточні результати з присвоєнням звання ученого

управителя. За цим званням права та привілеї, даровані статтею 241 Постанови «Про промисловість фабричну та заводську», утримуються при ньому назавжди та прирівнюються до тих вихованців Технологічного інституту, які отримали звання Інженер-технолог. А ученим управителям, які протягом десяти років постійно займалися відмінним управлінням сільськогосподарськими маєтками, може бути присуджено звання Почесного Громадянина.⁶

Імператорське Санкт-Петербурзьке вільне економічне товариство, маючи в указаному училищі 34 пансіонери, приймає прохання, направлені до ради товариства, від бажаючих вступити до їх числа, з 1 січня до 1 вересня щорічно. Ті, хто в силу обставин не подав прохання до ради товариства можуть звертатися до керівника училища з 1 вересня до кінця року, щорічно на вакантні місця.

Казеннокоштных в цьому училищі навчається 6 пансіонерів. Для зарахування до їх складу потрібно подати прохання завчасно в департамент сільського господарства чи керівництву училища, яке бере на себе зобов'язання перед департаментом про зарахування бажаючих на державне утримання.

Разом із проханням подаються наступні документи: а) метричне свідоцтво про народження та хрещення на гербовому папері та видане духовною консисторією; б) документ про звання та походження; в) атестат чи свідоцтво від казенного навчального закладу, якщо прохач в ньому навчався.

В посвідчення звання та походження потрібно: від потомствених та особистих дворян – копія з протоколу дворянських депутатських зборів про визнання їх дворянства, чи свідоцтво Герольдів; від синів штаб та обер-офіцерів – атестати про їх відставку, чи формулярні списки про службу їх батьків; від осіб, які походять з духовного стану – свідоцтва від своїх керівників про звільнення їх з духовного відомства; від осіб, які належали до купецького стану та до податних станів – свідоцтва про звільнення від товариства; від вільновідпущених – отримана ними відпускна.

Крім того, особи Римо-Католицького віросповідання зобов'язані надати свідоцтво про причастя, Євангелічного – конфірмаційний вид, а народжені в Царстві Польському – свідоцтва про те, що до вступу їх до навчальних закладів всередині Імперії перепон немає. Всі ці документи мають бути на гербовому папері, і якщо написані іноземною мовою то мають бути з перекладом російською.

⁶ Маніфестом Ніколая I від 10 квітня 1832 року було встановлено особливе почесне громадянство. По місцю в становій структурі Російської імперії почесні громадяни складали своєрідний прошарок між нижчими непривілейованими станами та дворянством. Станова спільнота почесних громадян була достатньо демократичною за своїм складом та не мала своєї корпоративної організації – такої як дворянські збори, купецькі гільдії чи «общества» податних станів. Хоча різні категорії почесних громадян зберігали свої станові привілеї, але право просити про особисте почесне громадянство надавалося завдяки успіхам в освіті (особи, які отримали атестат про успішне закінчення повного курсу навчання в російських університетах, лікарі, фармацевти, вчені-агрономи, ветеринари)). Крім того, нагородження званням почесного громадянина, було можливе для осіб усіх станів за проявлену впродовж 10 років суспільно-корисну діяльність.

Крім того буде прослідковано, щоб вступники до училища були гідної статі, не мали заразних хвороб та мали б знаки привитої віспи, для чого під час вступу до училища їх очікує медогляд.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 157-161]

Додаток 3

Фельдшерська школа

Харківська фельдшерська школа розпочала свою діяльність з метою підготовки учених помічників для лікарів.

Вона перебуває під управлінням головного лікаря лікарні і має особливого попечителя. Вихованці, впродовж чотирьохрічного курсу, вивчають: Закон Божий, російську та латинську мови, арифметику та чистописання.

З предметів суто медичних викладаються: анатомія, чи наука про склад людського тіла, фармакологія, чи наука про властивості, виготовлення та споживання ліків; рецептура, або вірне латинською мовою, написання рецептів; костоправство, або наука про переломи, ушкодження та вивихи; загальна настанова, чи правила догляду за хворими.

Викладання медичних предметів поділено між двома ординаторами лікарні, з яких кожен має університетський диплом з однієї з вчених медичних ступенів. Один з них займає посаду інспектора школи, маючи у себе помічником кращого із старших фельдшерів, який одночасно є репетитором для учнів школи. Предмети немедичні викладає священик, який перебуває при лікарні.

Вихованці школи до обіду займаються в класах, де їм викладаються теоретичні відомості з усіх предметів. Під час візитації до лікарні, вони разом з лікарями відвідують хворих та під їх керівництвом використовують набуті знання та вміння. Або слухають нові уроки, маючи перед очима як хворобу про яку говорять на лекції, так і способи, які потрібні для лікування цієї хвороби.

Крім казенних вихованців, які направляються з установ громадської опіки, до школи можуть вступати (виключно по рішенню Харківського Приказу) хлопчики усіх станів, які мають дозволи на звільнення від своїх станових товариств чи власників. Вступник має бути не молодше 12 і не старше 16 років. При цьому повинен уміти читати і писати прописом. Прохання про зарахування направляється до Харківського Приказу. Якщо бажаючий стати вихованцем належить до класу бідних чиновників чи вільних міських обивателів, то він може просити про зарахування за казенний кошт. Якщо хтось вступив за бажанням товариства чи свого власника, чи за власним бажанням, то можливі дві умови, а саме: можна стати пансіонером, і тоді за квартиру, одяг, їжу і за усі потрібні для занять посібники, слід щорічно вносити 113 рублів з копійками, а учень вступає до школи на правах казенного вихованця. Якщо ж хтось не бажає чи не може уплатити визначену суму, то має

можливість вступити в якості напівпансіонера і тоді одяг, квартиру та все інше забезпечують самостійно, а виплачують лише 10 рублів сріблом за рік за право слухати уроки.

Навчання розпочинається з 1 серпня. Прийом буває лише раз у два роки.

Стосовно прав, які надані фельдшерській школі, то вони складаються з наступного:

1. Той, хто закінчив повний курс не платить податі та повинності, якщо він не поміщицький селянин.

2. Кожен з випускників може управляти лікарнею в маєтках і виписувати з аптек ліки за каталогом, затвердженим для військових нижчих чинів.

3. Той, хто закінчив навчання старшим фельдшером, якщо він не має прав наданих при народженні, через 15 років служби отримує чин 14 класу, а хто закінчив молодшим фельдшером – через 20 років. Однак, і ті і інші можуть скористатися цим правом значно раніше, за представленням керівництва, за бездоганну службу та зразкову поведінку.

Джерело: [ПК Харьк. губ., 1862. с. 161-164]

Висновки

Здійснене нами перше комплексне наукове дослідження демографічного, соціального, освітянського аспектів розвитку Лісостепової України 40-х – 60-х років 19 століття дозволило зробити ряд важливих спостережень і висновків. Завдяки використанню широкого кола описових і статистичних джерел, застосуванню сучасних методів їх критичного аналізу і наукового опрацювання виявлені, конкретизовані й унаочнені спільні та відмінні риси у розвитку соціальних організмів переважно українського за етнічною приналежністю населення 77 уїздів 6 губерній великої історико-географічної провінції Східної Європи під назвою «Лісостепова Україна» (станом на 1863 р. площа 321178 км², населення 10438800 осіб).

За різними демографічними критеріями (чисельність, щільність, середньорічний приріст і темпи зростання населення) виділено 23 кластерні групи уїздів, простежено варіанти їх просторового розподілу, визначено локальні особливості в організації системи на рівні губерній та регіонів (мікромоделі). Це дозволило побудувати першу загальну статистичну модель демографічної ситуації в Українському Лісостепу 40-х – початку 60-х років 19 століття з використанням можливостей факторного і кластерного різновидів багатовимірного статистичного аналізу (рис. 1.6.2; 1.6.3). На Правобережжі домінував Києво-Подільський локальний варіант з переважанням макрогрупи Б у поєднанні з невеликим анклавом уїздів підгрупи А2 в межириччі Південного Бугу й Дністра. Це територія найбільш активного перебігу демографічних процесів в Українському Лісостепу середини 19 століття. Інший локальний варіант представлено губерніями Полтавською та Харківською на Лівобережжі й Волинською на північному заході Правобережжя, де уїзди макрогруп А і Б зустрічались у майже рівній пропорції. На Волині до макрогрупи А належали західні уїзди, до макрогрупи Б східні, що межували з подібними на Київщині та Поділлі. На Полтавщині більшість уїздів макрогрупи Б були зосереджені у Придніпров'ї, навпроти Київської губернії. На Харківщині до групи Б належали південно-східні уїзди переважно з військовими поселеннями. Окремий локальний варіант утворювала Чернігівська губернія, всі 15 уїздів якої належали до макрогрупи А.

Дослідження соціально складу населення Українського Лісостепу було зорганізовано нами за становою структурою тодішнього суспільства – дворяни, духовенство, міські обивателі, сільські обивателі. Новими рисами застосованого підходу слід вважати безпосереднє співставлення тенденцій у розвитку соціальних категорій і груп населення Правобережжя та Лівобережжя з використанням матеріалів 80-х – 90-х років 18 століття у якості відправних точок порівняння статистичних даних.

Частка родовитого (спадкового) дворянства, «помісної шляхти» за старою назвою, на Правобережжі в середині 19 ст. у порівнянні з 1795 роком значно збільшилась: у три рази на Київщині, у півтора - два рази на Поділлі, від трьох

до чотирьох разів на Волині. Щодо динаміки змін у стані в цілому, то незаперечною виглядає тенденція до поступового скорочення загальної чисельності дворян на Правобережжі з місцевими варіантами перебігу процесу. Так, на Київщині замість 7,7% дворян 1795 р. їх стало 3,8% в 1846 р. і 1,5% у 1863 р.; на Поділлі проти 8,9% за 5-ю народною ревізією, відповідно 1,4% та 1,7% у 1846 і 1863 роках. На цьому фоні волинський осередок дворянства демонстрував протилежну тенденцію, а саме піднесення питомої ваги шляхти до 8% в середині 1840-х (замість 6,5% у 1795 р.) з наступним «падінням» до 4,7 – 4,4% у 1858 – 1863 роках. Навіть після цього питома вага дворян на Волині залишалась найвищою серед губерній Українського Лісостепу. На Лівобережжі вона коливалась від 0,8% на Харківщині до 1,8% на Полтавщині, що, однак, для цього регіону було значно більше, ніж 0,1 – 0,3% у Слобожанщині та Малоросії останньої чверті 18 століття.

Православне духовенство в Правобережній Україні кінця 18 століття становило 1,3 – 1,5%, а на Лівобережжі 0,9% населення. В подальші часи питома вага стану коливалась біля 1,0%, що відповідало пропорції, притаманній більшості губерній Європейської частини Російської імперії з переважанням православного населення. Питома вага священників інших конфесій у середині 19 ст. не перевищувала 0,02% у Київській та Подільській губерніях, 0,5% на Волині, знаходилась на рівні тисячних долів відсотка в губерніях Українського Лівобережжя.

У соціальному стані міських обивателів найменш чисельними були групи «почесних громадян», «громадян з бувшої польської шляхти» та купців.

Кількість почесних громадян по губерніях у різні часи коливалась від кількох чоловік до кількох сотень і навіть тисяч осіб. Провідною була тенденція до зростання їх чисельності там, де спостерігалось пожвавлення економіки і культурного життя. Винятком у цьому сенсі була Волинь, де в 1846 р. зазначалось лише 17 почесних громадян, у 1858 р. вже 4789, а у 1863 р. 133, що є свідченням загостреного протистояння місцевої польської шляхти з її дворянськими зібраннями та царської адміністрації в ході кампанії з декласації дрібного польського дворянства після повстань 1830 і 1863 років.

Статистика «громадян з бувшої польської шляхти Західних губерній» досить невиразна: у 1842 – 1847 рр. їх було приблизно 0,3 % населення Київської та Волинської губерній, 0,6 – 0,8% Подільської; у 1853 р. 0,2 – 0,3% мешканців Київщини та Волині, 0,7% жителів Поділля. За даними 1857 – 1859 рр. на Поділлі «громадян Західних губерній» було вже 2,3%, на Київщині ті ж самі 0,3%, а на Волині ця група не показана зовсім. Надалі офіційна статистика розчинила «громадян з польської шляхти» серед т.зв. «різночинців», котрих у 1863 р. на Київщині нараховувалось 1,7%, на Поділлі 0,6%, на Волині 4,2% (67270 осіб). Для України Лівобережної ця проблема ніколи не була актуальною.

Соціальна група купців в останній чверті 18 ст. була рівномірно представлена на обох берегах Дніпра: 0,1 – 0,2% від Волині до Харківщини включно. На межі 50-х – 60-х рр. 19 ст. на Київщині купці становили вже 1,2%,

на Поділлі 0,8 – 0,9%, на Волині 0,7%, в губерніях Лівобережжя 0,4 – 0,6% населення.

Найбільш чисельною у соціальному стані міських обивателів була група міщан. Їх питома вага в Правобережному та Лівобережному регіонах Лісостепової України помітно різнилась вже наприкінці 18 століття: в Малоросії та Слобожанщині міщан було приблизно у 2 – 2,5 рази менше, ніж на бувших польських землях Правобережжя. У 1840-х – на початку 1860-х років питома вага цієї соціальної групи у Київській, Подільській та Волинській губерніях зростала і надалі, сягаючи 13 – 15% населення. На Лівобережжі частка міщанства теж поступово збільшувалась, зокрема на Чернігівщині до 9,5% мешканців (приріст майже у 3,5 рази від кінця 18 століття). Значно відставали у цьому відношенні Полтавщина й Харківщина, де у 1863 р. міщани становили лише 3,5 – 4,5% населення.

Стан сільських обивателів за різними критеріями поділявся на кілька великих груп, серед яких головними та системоутворюючими слід вважати групи вільних (державні селяни, однодворці, малоросійські козаки) та залежних (кріпаки, дворові люди) селян.

У 1795 р. державних селян та інших вільних сільських обивателів на Київщині було 7,7% від усіх мешканців, на Поділлі 5,4%, на Волині 2,8%. У Київській та Подільській губерніях Правобережжя їх максимальна чисельність зафіксована у середині 40-х років 19 ст., як результат масових конфіскацій приватновласницьких селян польської шляхти у наслідок поразки повстання 1830 – 1831 рр., з наступним поступовим скороченням контингенту (мало не втричі на Поділлі). У Волинській губернії питома вага державних селян та вільних сільських обивателів спочатку зросла майже у два рази між кінцем 1840-х та кінцем 1850-х років, але потім раптово на стільки ж скоротилась на початку 1860-х років. Ці коливання також були відлунням декласації дрібної польської шляхти Правобережжя та підготовки до селянської реформи.

На Лівобережжі вільних селян завжди було значно більше, ніж в Україні Правобережній. Так, на Полтавщині й Чернігівщині останньої чверті 18 століття вони разом з козаками становили 56,9% населення, на Харківщині, бувшій Слобідській Україні, 45,7%. В подальші десятиліття питома вага цієї категорії населення дещо скоротилась і коливалась між 51 – 52% на Полтавщині та 43 – 45% на Чернігівщині. У Харківській губернії державних селян різного підпорядкування до середини 1840-х років стало більше на 20%, перш за все завдяки розвитку Українського військового поселення кавалерії з його 200 тисячним населенням. Подальше поступове скорочення чисельності цієї великої соціальної групи вивело Харківщину на рівень Полтавщини у стартовий період реформ другої половини 19 століття.

Частка покріпачених селян у Правобережному та Лівобережному регіонах Лісостепової України наприкінці 18 століття значно різнилась, оскільки питома вага залежних селян в губерніях Київській, Подільській, Волинській майже вдвічі перевищувала кріпацький відсоток Полтавщини, Чернігівщини і Харківщини. Надалі чисельність кріпаків поступово

скорочувалась на Правобережжі та Харківщині і майже не змінювалась у пропорційному виразі на Полтавщині й Чернігівщині. За наявними даними можна заключити, що у період між серединою 1830-х – 1840-х років переважали процеси фізичного скорочення соціальної групи залежних селян на Волині й Поділлі, тоді як в інших українських губерніях Лісостепу певна частина кріпаків переходила до стану вільних сільських обивателів. У часи між серединою 1840-х та кінцем 1850-х років ситуація виглядала вже більш різноманітною. На Правобережжі продовжували вирувати пристрасті навколо польської шляхти в її волинському осередку, де численні конфіскації змінювали статус багатьох тисяч кріпаків на вільних сільських обивателів. На Київщині та Поділлі скорочення питомої ваги кріпаків було відносним та пов'язувалось з бурхливим ростом населення, особливо у другій половині 1850-х рр., змінами у демографічному співвідношенні основних соціальних страт. Щось подібне відбувалось і на Лівобережжі, де скорочення частки кріпаків пов'язувалось зі стагнаційними процесами в демографії цієї соціальної групи на Полтавщині, або зміною соціального статусу частини кріпаків на вільних селян, як це можна було спостерігати у Чернігівській губернії. На цьому фоні анахронізмом виглядають структурні зміни в селянстві Харківщині, пов'язані з відносним збільшенням частки залежних селян перед реформою 1861 р..

Сільські обивателі усіх соціальних груп разом становили більшість мешканців Українського Лісостепу, з деякою структурною перевагою Лівобережного регіону над Правобережним. Загальною тенденцією було повільне скорочення питомої ваги селянства у період від останньої чверті 18 до початку 60-х років 19 століття: на Харківщині -3,8%, на Поділлі -5,5%, на Київщині -9,6%, на Полтавщині -12,2%, на Волині -12,8%, на Чернігівщині -14,2%.

У пропонованому дослідженні вперше розглянуто питання особливостей соціальної структури населення міст Лісостепової України за даними народної ревізії Європейської частини Російської імперії 1858 р. Так, в містах Подільської губернії 82,8% мешканців належали до стану міських обивателів, 8,8% були військовими, 5,1% дворянами, 1,6% селянами. На Київщині серед населення міст 74,6% були міськими обивателями, 9,6% військовими, 5,1% дворянами, 9,1% селянами. На Волині співвідношення представників різних станів суспільства серед городян дещо відрізнялось: 65,1% міських обивателів, 13,7% дворян, 7,5% різночинців, 6,8% військових, 6,2% селян. Соціальна структура городян Лівобережної України виглядала інакше: в Чернігівській губернії – 65,8% міські обивателі, 23,1% селяни, 7,6% військові, 2,6% дворяни; на Полтавщині – 47,7% міські обивателі, 31,4% селяни, 12,7% військові, 4,0% дворяни; у Харківській губернії – 56,5% селяни, 24,9% міські обивателі, 14,1% військові, 4,2% різночинці, 5,2% дворяни. Відзначені особливості соціального складу мешканців міст обох регіонів Лісостепової України є наслідком принципових відмінностей у структурі основної маси населення – сільських обивателів, більш мобільних у просторовому відношенні на Лівобережжі за

рахунок переважання державних селян і козаків та обмежених у цій можливості панських селян, які превалювали на усьому Правобережжі. Крім того, соціальну роль правобережного міщанства з часів Речі Посполитої упевнено відігравали численні прибічники іудаїзму, котрих було значно менше на Полтавщині та Чернігівщині, і майже не було у Харківській губернії, що знаходилась поза смугою осілости.

Цілісне статистичне відображення структури соціальної організації населення Українського Лісостепу в її найбільш суттєвих рисах від середини 40-х до початку 60-х років 19 століття представлено на рис. 2.2.11.

Одержані результати дозволили нам вперше у вітчизняній історіографії звернутись до питань соціальної топології Лісостепової України в досліджуваний період. Аналіз ступеню подібності (через розрахунок квадрату відстані в евклідовому просторі) між 18 об'єктами – соціальними структурами 6 губерній у трьох хронологічних зрізах 1846, 1858, 1863 рр., засвідчив достатньо високий рівень гомогенності соціального поля кожного з регіонів окремо. На цьому фоні суттєвими виглядають відмінності між Правобережжям та Лівобережжям з причини різних векторів їх соціальної еволюції. Стан джерел дозволив нам більш детально проаналізувати два крайні прояви системи: Правобережжя 1845 – 1847 років та Лівобережжя у 1861 – 1862 роках, з використанням статистичних матеріалів по уїздах.

Диференціюючим чинником у процесі класифікації очікувано виявилось співвідношення вільних сільських обивателів та залежних селян у поєднанні з питомою вагою міських обивателів. Частка вільних селян на Правобережжі завжди була меншою за панських, але не усюди в однакових пропорціях. Планіметрична розгортка результатів соціологічної класифікації уїздів на карті регіону дозволила скласти уявлення про особливості організації соціального ландшафту Правобережжя 40-х років 19 століття (рис. 2.2.16). Уїзди макрогрупи В з максимальною питомою вагою залежних селян утворювали ядро регіональної системи, а території з провідною тенденцією до встановлення паритету у співвідношенні двох головних соціальних груп селянства (макрогрупа Г) її периферію. Уїзди Київський, Бердичівський, Старокостянтинівський, розташовані вздовж умовної лінії розділення між північчю та півднем регіону, були осередками реалізації торгівельно-фінансової, міщансько-ремісничої та деяких інших функцій місцевого соціуму. Аналіз соціального ландшафту Лівобережжя початку 1860-х років (рис. 2.2.20) засвідчує, що на загальному фоні домінування уїздів з переважанням вільних селян державного підпорядкування, поодиначі (Городянський, Констянтинградський, Вовчанський) або невеликими групами (Лебединський, Сумський; Пирятинський, Прилуцький, Ніжинський; Суразький, Мглинський, Стародубський, Новгородсіверський), розподілялись уїзди з переважанням селян кріпацького походження. Носіями принципової відмінності між соціальними структурами населення Правобережного та Лівобережного регіонів Українського Лісостепу були 24 уїзди макрогрупи В на Правобережжі, де усереднене співвідношення державних та панських селян становило 0,2:1 і

29 уїздів макрогрупи Д Лівобережжя з пропорцією селян державних до бувших кріпаків 1,8:1. Решта 12 уїздів Київщини, Поділля, Волині та 12 уїздів Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини демонструють усереднене співвідношення питомої ваги державних та приватновласницьких селян у пропорції 0,7:1. Враховуючи ступінь гомогенності соціально-топологічних блоків-губерній обох регіонів, розраховану як квадрат відстані в евклідовому просторі, вважаємо обґрунтованою можливість екстраполяції головних рис змодельованих соціальних ландшафтів Правобережжя та Лівобережжя на більш пізні або ранні хронологічні зрізи в межах досліджуваного періоду.

Відзначаючи певні особливості у соціальній організації населення регіонів Лісостепової України ми, також вперше, поставили за мету з'ясувати місце українських за переважаючим населенням губерній в соціальному просторі Східної Європи рубежу 50-х – 60-х років 19 століття (рис. 2.2.26). Результати класифікації засвідчили, що й у цьому випадку диференціюючим чинником було співвідношення вільних та покріпачених селян. Усі 6 губерній Українського Лісостепу потрапили до однієї макрогрупи губерній Європейської частини Російської імперії, але до різних її груп і підгруп. Так, Правобережні губернії Київська, Подільська і Волинська утворили компактну підгрупу (a1.2) з трьома білоруськими губерніями (Вітебською, Мінською та Могилевською) у групі a1 разом з 9 іншими губерніями, спільною соціальною рисою яких був «відсоток покріпачення», вищий за половину населення. Три губернії Лівобережжя, а саме Полтавська, Чернігівська, Харківська та близька до них південна Катеринославська увійшли до різних підгруп групи a2 разом з 14 іншими губерніями, де «відсоток покріпачення» був нижчим за половину населення і наближався до середнього значення у 37,51%, розрахованого О.Г. Тройницьким у 1861 р. Дві інші південноукраїнські губернії, Херсонська і Таврійська, потрапили до іншої макрогрупи, як такі, де кріпацтво не набуло суттєвого значення. Зрозуміло, що одержані результати потребують більш змістовного аналізу, проте і вони засвідчують перспективний характер запропонованого нами напрямку соціально-топологічних досліджень української історії.

У галузі освіти впродовж першої половини 19 століття самодержавство намагалося вирішити два фундаментальні завдання – створити єдину систему організації процесу в імперії та запровадити ефективне управління цією системою у центрі та на місцях. До основи діяльності Міністерства народної освіти з початку 19 ст. була покладена ідея загальноосвітньої школи, необхідної для моральної освіти громадян. Одночасно були декларовані прогресивні освітні принципи – всестановість освіти, послідовність усіх її ступенів, світський характер, безкоштовне навчання, енциклопедичність шкільного курсу.

Однак, з початком царювання Ніколая I (1825 р.) школа перестала бути засобом освіти і перетворилась на знаряддя політики самодержавства на основі «доктрини охоронного просвітництва». Остання реалізувала на практиці триєдине завдання: тотальну уніфікацію освіти, створення станової

шкільної системи та виховання вірогідданих царя, а не людини та громадянина. Це призводило до зниження інтелектуального рівня загальної та вищої освіти. Освітні показники середини 19 ст. засвідчували тотальне відставання Російської імперії не тільки в площині соціально-економічного розвитку, але і в якості людських ресурсів. У європейських губерніях самодержавної Росії один учень припадав на 133 жителі, тоді як в Пруссії 1 школяр на 6 мешканців королівства.

В руслі подальшої уніфікації загальноосвітніх закладів у губерніях Правобережної України в 30-х роках 19 ст. мала місце ліквідація відносно автономної мережі польської шкільної освіти та її повне підкорення загальноімперським освітнім вимогам. Лише з другої половини 1850-х років в Російській імперії почалась розбудова нижчої народної школи, яка, не зважаючи на ліберальні реформи, здебільшого перебувала у віданні православної церкви та нею фінансувалась. Для селян-кріпаків отримання початкової освіти довгий час залежало від доброї волі поміщика.

Заснування і розвиток університетів в губерніях Лісостепової України (Харківського у 1804 – 1805 та Київського у 1834 роках) забезпечило сприятливі умови формування гармонійної та раціонально організованої мережі навчальних закладів з університетами на чолі. Однак, доступ до повної середньої та вищої освіти був максимально ускладненим для представників податних станів. Не зважаючи на це, в середині 19 ст. університети перетворились на центри формування української національної інтелігенції, пошуку критеріїв національної самоідентифікації, даючи початок першим українським політичним організаціям.

Такою ми побачили Лісостепову Україну та її суспільство у відображенні історико-статистичних джерел напередодні великих реформ у Східній Європі середини 19 століття.

Conclusions

Our first comprehensive scientific study of the demographic, social, and educational aspects of the Forest-Steppe Ukraine development in the mid-19th century allowed us to make a number of important observations and conclusions. Due to the use of a wide range of descriptive and statistical sources, of modern methods their critical analysis and scientific study identified, clarified and visualized common and distinctive features in the development of social organisms lived on the Forest-Steppe Ukraine. As of 1863, there were 77 counties, 6 provinces with a population of 10,473,800 in an area of 321,178 km². Historically, this area was divided into two regions - Right-Bank (provinces of Kyiv, Podillya, Volyn) and Left-Bank (the Poltava, Chernihiv, and Kharkiv provinces).

According to various demographic criteria (number, density, average annual growth and population rates of growth), 23 cluster groups of districts were identified, variants of their spatial distribution were traced, local features in the organization of the system at the level of provinces and districts (micromodels) were identified. This allowed building the first general statistical model of the demographic situation in the Ukrainian Forest-Steppe 40s - early 60s of the 19th century using the possibilities of factor and cluster varieties of multidimensional statistical analysis (Fig. 1.6.2; 1.6.3).

The Right-Bank region was dominated by the Kyiv-Podillia local variant with the predominance of macrogroup Б in combination with a small enclave of subgroup A2 entrances between the Southern Bug and Dniester rivers. This is the territory of the most active demographic processes in the Ukrainian Forest-Steppe in the middle of the 19th century. Another local variant is represented by the provinces of Poltava and Kharkiv on the Left-Bank region and Volyn in the northwest of the Right-Bank, where the entrances of macrogroups A¹ and Б met in almost equal proportions. In Volyn, macrogroup A included the western districts, and macrogroup Б included the eastern ones, which bordered on similar in the Kyiv and Podillia provinces. In Poltava province, most of the macrogroup Б districts were concentrated in the Dnieper region, opposite the Kyiv province. In the Kharkiv province macrogroup Б included the south-eastern areas, mostly with military settlements. A separate local variant was formed by the Chernihiv province, 15 districts of which belonged to macrogroup A.

The study of the Ukrainian Forest-Steppe population social composition was organized according to the caste structure of that time society - nobles, clergy, urban dwellers, rural dwellers. New features of the applied approach should be considered direct comparison of trends in the development of social categories and groups of the Right-Bank and Left-Bank regions with the use of the 18th century 80s - 90s statistical data as a starting point for comparisons.

¹ Letter designations of macrogroups are given in the Cyrillic alphabet, as in the Ukrainian original text.

The share of the ancestral (hereditary) nobility on the Right-Bank in the middle of the 19th century increased considerably in comparison with 1795: three times in the Kyiv region, one and a half times twice in Podillia, and three to four times in Volyn. Regarding the dynamics of changes in the region as a whole, the tendency to gradually reduce the total number of nobles on the Right-Bank with local options for the process is undeniable. Thus, in the Kyiv province, instead of 7.7% of nobles in 1795, they became 3.8% in 1846 and 1.5% in 1863; in Podillia against 8.9% according to the 5th People's Audit in 1795, respectively 1.4% and 1.7% in 1846 and 1863. Against this background, the Volyn center of the nobility showed the opposite trend, namely the rise of the nobility share to 8% in the mid-1840s (instead of 6.5% in 1795) with a subsequent "fall" to 4.7 - 4.4% in 1858 - 1863. Even after that, the share of nobles in the Volyn remained the highest among the provinces of the Ukrainian Forest-Steppe. On the Left-Bank, it ranged from 0.8% in Kharkiv to 1.8% in Poltava, which, however, for this region was much higher than 0.1 - 0.3% in Slobozhanshina and Little Russia in the last quarter of the 18th century.

The Orthodox clergy in the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th century was 1.3 - 1.5%, and on the Left-Bank 0.9% of the population. In subsequent times, the share of this social stratum fluctuated around 1.0%, which corresponded to the proportion inherent in most provinces of the European part of the Russian Empire with the Orthodox population predominance. The share of priests of other denominations in the middle of the 19th century did not exceed 0.02% in the Kyiv and Podillia provinces, 0.5% in Volyn, was at the level of thousandths of a percent in the provinces of the Ukrainian Left-Bank.

In the social category of urban dwellers, the least numerous were groups of "honorary citizens", "citizens of the former Polish nobility" and merchants.

The number of honorary citizens in the provinces at different times ranged from a few people to several hundred and even thousands. The leading tendency was to increase their numbers where there was a revival of the economy and cultural life. An exception in this sense was Volyn, where in 1846 only 17 honorary citizens were mentioned, in 1858 already 4,789, and in 1863 – 133, which is evidence of the intensified confrontation of the local Polish nobility with its noble assemblies and the tsarist administration during the campaign with declassification of the petty Polish nobility after the uprisings of 1830 and 1863.

The "citizens of the Western provinces from the former Polish nobility" statistics are quite vague: in 1842-1847 they accounted for about 0.3% of the population in the Kyiv and Volyn provinces, 0.6-0.8% in Podillia. According to the data of 1857 - 1859, there were already 2.3% of "citizens of the western provinces" in Podillya, 0.3% in the Kyiv province, and this group is not reflected at all in the Volyn. Later, official statistics dissolved them among the so-called "raznochintsy", which in 1863 in the Kyiv province accounted for 1.7%, in Podillia 0.6%, in Volyn 4.2% (67,270 people). This problem has never been relevant for the Left-Bank Ukraine.

The social group of merchants in the last quarter of the 18th century was evenly represented on both banks of the Dnieper: usually 0.1 - 0.2% from the Volyn to Kharkiv province inclusive. At the turn of the 50s - 60s of the 19th century in the Kyiv area merchants accounted for 1.2%, in Podillia 0.8 - 0.9%, in Volyn 0.7%, and in the Left-Bank provinces 0.4 - 0.6% of the population.

The most numerous in the social category of urban residents were burghers. Their share in the Right-Bank and Left-Bank regions of the Forest-Steppe Ukraine differed markedly at the end of the 18th century: in Little Russia and Slobozhanshina there were about 2 - 2.5 times less burghers than in the former Polish lands of the Right-Bank Ukraine. In the 1840s and early 1860s, the share of this social group in the Kyiv, Podillia, and Volyn provinces continued to grow, reaching 13 to 15% of the population. On the Left-Bank, the share of the burghers also gradually increased, particularly in the Chernihiv province to 9.5% of the population (an increase of almost 3.5 times since the end of the 18th century). The Poltava and Kharkiv provinces lagged far behind in this respect, where in 1863 the burghers made up only 3.5 - 4.5% of the population.

According to various criteria, the social category of the rural population was divided into several large groups, among which the main and system-forming ones were free (state peasants, alone dwellers, Little Russian Cossacks, military dwellers - former Cossacks of Slobidska Ukraine) and dependent (serfs, courtiers) peasants. In 1795, 7.7% of all inhabitants were state peasants and other free villagers in the Kyiv province, 5.4% in Podillia, and 2.8% in Volyn. In the Kyiv and Podillia provinces of the Right-Bank, their maximum number was recorded in the mid-1840s as a result of mass confiscations of serfs from the Polish nobility after the 1830-1831 uprising defeat, followed by a gradual reduction of the contingent (almost in three times in Podillia). In the Volyn province, the share of state peasants and other free villagers initially almost doubled between the late 1840s - 1850s, but then suddenly decreased by the same amount in the early 1860s. These fluctuations were also an echo of the declassification of the petty Polish gentry in the Right-Bank and preparations for peasant reform.

There have always been many more free peasants on the Left-Bank than in the Right-Bank Ukraine. Thus, in the Poltava and Chernihiv provinces of the last quarter of the 18th century, together with the Cossacks, they accounted for 56.9% of the population, in the Kharkiv province, formerly Slobidska Ukraine, 45.7%. In the following decades, the share of this population category decreased slightly and ranged between 51 - 52% in the Poltava province and 43 - 45% in the Chernihiv area. In the Kharkiv province, the number of state peasants of various subordinations increased by 20% by the mid-1840s, primarily due to the development of the Ukrainian military settlement of cavalry with a population of 200,000. Further gradual reduction in the number of this large social group brought the Kharkiv province on the level of Poltava in the initial period of reforms in the second half of the 19th century.

The share of serfs in the Right-Bank and Left-Bank regions of Forest-Steppe Ukraine at the end of the 18th century differed significantly, as the proportion of

dependent peasants in the provinces of Kyiv, Podillia, and Volyn almost doubled the serfs amount of the Poltava, Chernihiv and Kharkiv provinces. Later, the number of serfs gradually decreased on the Right-Bank and Kharkiv region but almost did not change in share terms in the Poltava and Chernihiv areas. According to the available data, in the period between the mid-1830s and 1840s the processes of physical reduction of the social group of dependent peasants in Volyn and Podillia prevailed, while in other Forest-Steppe Ukrainian provinces a certain part of serfs became free villagers. Between the mid-1840s and the late 1850s, the situation looked more diverse. On the Right-Bank, passions continued to rage around the Polish nobility in its Volyn center, where numerous confiscations changed the status of many thousands of serfs to free villagers. In the Kyiv province and Podillia, the decline in the share of serfs was relative and was associated with rapid population growth, especially in the second half of the 1850s, changes in the demographic ratio of major social strata. Something similar happened on the Left-Bank, where the decline in the share of serfs was associated with stagnant processes in the demographics of this social group in the Poltava area, or a change in the social status of serfs to free peasants, as could be seen in the Chernihiv province. Against this background, structural changes in the peasantry of the Kharkiv province, associated with a relative increase in the share of dependent peasants some years before the reform of 1861, look anachronistic. Villagers of all social groups together made up the majority of the Ukrainian Forest-Steppe inhabitants, with some structural advantage of the Left-Bank region over the Right-Bank. The general trend was a slow decline in the share of the peasantry in the period from the last quarter of 18 to the early 60's of the 19th century: in the Kharkiv province -3.8%, in Podillia -5.5%, in the Kyiv province -9.6%, in the Poltava province -12.2%, in Volyn -12.8%, in the Chernihiv province -14.2%.

The proposed study first considers the peculiarities of the of Forest-Steppe Ukraine townsfolk population social structure according to the popular audit of the European part of the Russian Empire in 1858. Thus, in the cities of Podillia province 82.8% of residents belonged to burghers, 8.8% were military, 5.1% nobles, 1.6% peasants. In the Kyiv province, 74.6% of the urban population was burghers, 9.6% military, 5.1% nobles, and 9.1% peasants. In Volyn, the ratio of representatives of different social classes among the urban dwellers differed slightly: 65.1% of burghers, 13.7% of nobles, 7.5% of "raznochintsy", 6.8% of the military, 6.2% of peasants. The social structure of the Left-Bank Ukraine townsfolk looked different: in the Chernihiv province - 65.8% of burghers, 23.1% of peasants, 7.6% of the military, 2.6% of nobles; in the Poltava province - 47.7% of burghers, 31.4% of peasants, 12.7% of the military, 4.0% of nobles; in the Kharkiv province - 56.5% of peasants, 24.9% of burghers, 14.1% of the military, 4.2% "raznochintsy", 5.2% of nobles. These features the city inhabitants social composition of the Ukrainian Forest-Steppe are the result of fundamental differences in the structure of the majority of the population - rural dwellers, more mobile in spatial terms on the Left-Bank due to the predominance of the state peasants and Cossacks. In addition, the social role of the Right-Bank burghers since the time of the Polish-Lithuanian

Commonwealth has been confidently played by numerous supporters of Judaism, much less in the Poltava and Chernihiv areas, but almost non-existent in the Kharkiv province, which was outside the Pale of Settlement.

A holistic statistical reflection of the Ukrainian Forest-Steppe population social structure in its most significant features from the mid-40s to the early 60s of the 19th century is presented in Fig. 2.2.11.

The obtained results allowed us for the first time in Ukrainian historiography to address the issues of social topology of the Forest-Steppe Ukraine in the period under study. Analysis of the degree of similarity (by calculating the squared distance in Euclidean space) between 18 objects (the social structures of 6 provinces in three chronological sections of 1846, 1858, 1863), showed a fairly high level of the social space homogeneity for each region. Against this background, the differences between the Right-Bank and the Left-Bank are significant due to different vectors of their social evolution. The state of the sources allowed us to analyze in more detail the two extreme manifestations of the system: the Right-Bank of 1845 - 1847 and the Left-Bank in 1861 - 1862, using statistical materials on the provincial districts.

As expected, the ratio of free rural dwellers and dependent peasants in combination with the burghers' statistics turned out to be a differentiating factor in the classification process. The share of free peasants on the Right-Bank has always been less than the lord's, but not everywhere in the same proportions. The planimetric sweep of the sociological classification results by counties on the map of the region allowed us to get an idea of the peculiarities of the social landscape organization of the Right-Bank in the 1840s (Fig. 2.2.16). The planimetric projection of the sociological classification results on the region map made it possible to get an idea of the spatial social organization of Right-Bank in the 1840s (Fig. 2.2.16). Districts of macrogroup B with the maximum share of dependent peasants formed the core of the regional system, and territories with a leading tendency to establish parity in proportion of the two main social groups of peasantry (macrogroup Г) its periphery. The districts of Kyiv, Berdychiv, and Starokostiantyniv, located along the conditional dividing line between the north and south of the region, were the centers of trade, finance, burghers' activity, and some other functions of local society. The Left-Bank social landscape analysis in the early 1860s (Fig. 2.2.20) shows that against the general background of the dominance of districts with a majority of free peasants of state subordination, alone or in small groups distributed locations where the serf origin peasants predominated. The Left-Bank social landscape analysis in the early 1860s (Fig. 2.2.20) shows that against the general background of the dominance of districts with a majority of free peasants of state subordination alone or in small groups distributed areas with a predominance of former serfs. The bearers of the fundamental difference between population social structures of the two parts of Ukrainian Forest-Steppe were 24 districts of macrogroup B on the Right Bank, where the average ratio of state and lordly peasants was 0.2:1, and 29 districts of macrogroup Д on the Left-Bank with a ratio of state peasants to former serfs 1.8:1. The remaining 12 districts of the Kyiv, Podillia, Volyn and 12 districts of the Poltava, Chernihiv and Kharkiv provinces

show an average ratio of the share of state and private peasants in the ratio of 0.7:1. Given the degree of homogeneity of socio-topological blocks-provinces of both regions, we consider justified the possibility of extrapolating the main features of simulated social landscapes of the Right-Bank and Left-Bank to later or earlier chronological periods.

Noting certain features in the social organization of the Forest-Steppe Ukraine regions population, we also, for the first time, aimed to determine the place of Ukrainian provinces in the social space of Eastern Europe at the turn of the 50s - 60s of the 19th century (Fig. 2.2.26). The results of the classification showed that in this case, too, the differentiating factor was the ratio of free and enslaved peasants. All 6 provinces of the Ukrainian Forest-Steppe fell into one macrogroup of provinces of the European part of the Russian Empire, but to its different groups and subgroups. Thus, the Right-Bank provinces of Kyiv, Podillia and Volyn formed a compact subgroup (a1.2) with three Belarusian provinces (Vitebsk, Minsk and Mogilev) in group a1 together with 9 other provinces, whose common social feature was the "percentage of serfdom", more than half of the population. Three provinces of the Left-Bank, namely Poltava, Chernihiv, Kharkiv and the nearby southern Ekaterinoslav were included in different subgroups of group A2 together with 14 other provinces, where the "percentage of serfdom" was less than half the population and approached the average of 37.51%, calculated by A.G. Troinitskiy in 1861. The other two southern Ukrainian provinces, Kherson and Tavriia, fell into another macrogroup as those, where serfdom was not significant. It is clear that the results obtained require a more meaningful analysis, but they also testify to the promising nature of our proposed direction of socio-topological research of Ukrainian history.

In the field of education during the first half of the 19th century, the autocracy tried to solve two fundamental tasks - to create a unified system of its organization in the empire and to introduce effective management of this system at the center and in the provinces. The Ministry of Education activity from the beginning of the 19th century was based on the idea of a secondary school necessary for the "moral education" of citizens. At the same time, progressive educational principles were declared - universality, sequence of all its degrees, secular character, free education, encyclopedic school program.

However, with the beginning of the reign of Nicholas I (1825), the school ceased to be a means of education and became an instrument of autocratic policy based on the "doctrine of security education". The latter implemented in practice a threefold task: the total unification of education, the creation of a noble oriented school system and the education of loyal people of the tsar, not man and citizen. This led to a decrease in the intellectual level of general and higher education. Educational indicators of the mid-19th century testified to the total lag of the Russian Empire not only in terms of socio-economic development, but also in terms of human resources. In the European provinces of autocratic Russia there was one student per 133 inhabitants, while in Prussia there was one student per 6 inhabitants of the kingdom.

In line with the further unification of secondary schools in the provinces of the Right-Bank Ukraine in the 30s of the 19th century, there was the liquidation of the relatively autonomous network of Polish school education and its complete submission to the general imperial educational requirements. It was not until the second half of the 1850s that the Russian Empire began to build a lower public school, which, despite liberal reforms, was largely run and funded by the Orthodox Church. For serf peasants, primary education has long depended on the good will of the landlord.

This is how we saw the Forest-Steppe Ukraine and its society in reflecting historical and statistical sources on the eve of major reforms in Eastern Europe of the mid-19th century.

Використані джерела і література

- Арандаренко, 1848.** Арандаренко, Н.И. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. В трех частях. Полтава: В тип. Губернского правления, 1848. Ч. I. 198 с.
- Арандаренко, 1849.** Арандаренко, Н.И. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. В трех частях. Полтава: В тип. Губернского правления, 1849. Ч. II. 393 с.
- Арандаренко, 1852.** Арандаренко, Н.И. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. В трех частях. Полтава: В тип. Губернского правления, 1852. Ч. III. 500 с.
- Арсеньев, 1818.** Арсеньев, К.И. Начертание статистики Российского государства, составленное Главного педагогического института адъюнкт-профессором Константином Арсеньевым. Ч. 1: О состоянии народа. Спб.: В тип. Императорского Воспитательного дома, 1818. 277 с.
- Арсеньев, 1848.** Арсеньев, К.И. Статистические очерки России / соч. Константина Арсеньева. Спб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1848. 503 с.
- Арсеньев, 1850.** Арсеньев, К.И. Ведомость о народонаселении России по уездам губерний и областей, составленная из всеподданнейших отчетов губернаторов, при статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. Спб.: В тип. Эдуарда Праца, 1850. 29 с.
- Бармак, 2014.** Бармак, Микола. Легітимізація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2014. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 2.
- Бовуа, 1996.** Бовуа, Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 - 1863). Пер. З. Борисюк. . Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
- Бовуа, 1998.** Битва за землю в Україні: 1863 – 1914: Поляки в соціально-етнічних конфліктах. Пер. на укр. З. Борисюк ; НАН України, Ін-т східноєвроп. дослідж. Київ: Критика, 1998. 334 с.
- Бовуа, 2007.** Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793 – 1830 рр. 3 фр. пер. Зоя Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
- Богуцька, 2015.** Богуцька, А.Л. Трансформаційні особливості етнонаціонального процесу на території Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 7. С. 171 – 180.
- Богуцька, 2015а.** Богуцька, А. Л. Соціально-станові трансформації у середовищі поміщиків Правобережжя в 1795 – 1858 рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 134-143.
- Богуцька, 2017.** Богуцька, А.Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX

століття. Дис. ... канд. іст. наук.: 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2017. 268 с.

Бодянский, 1865. Памятная книжка Полтавской губернии, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом. Полтава: В тип. Н. Пигуренко и Губернского правления, 1865. 1334 с.

Бойко, 2020. Бойко, Ю.М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси. Вінниця: ВНАУ, 2020. 240 с.

Бондар, 2015. Боднар А. М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття: дис. канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2015. 243 с.

Бондаренко, 2012. Бондаренко, Олександр. Міста Російської імперії дореформеної доби в дорадянській історіографії. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки.* 2012. Вип. 17. С. 136-143.

Бондаренко, 2020. Бондаренко, Олександр. типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у науковому дискурсі імперської доби. *Етнічна історія народів Європи.* 2020. Вип. 60. С. 24 – 34.

Брук, Кабузан, 1981. Брук С.И., Кабузан, В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII - начале XIX веков. *Советская этнография.* 1981. № 5. С. 15 – 31.

Васильев, Сегал, 1960. Васильев, К.Г., Сегал, А.Е. История эпидемий в России (материалы и очерки): под ред. проф. А.И. Метелкина. Москва: Гос. изд. медиц. лит., 1960. 397 с.

Веселовский, 1851. Веселовский, К.С. Пространство и степень населенности Европейской России. *СССРИ.* Кн. 1. Спб., 1851. С. 1 – 29.

Владимирский-Буданов, 1884. Владимирский-Буданов Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: типография императорского университета св. Владимира, 1884. 378 с.

ВСО, 1848. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Киевская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Меньков. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. Т. 10. Ч. 1. 333 с.

ВСО, 1848а. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Полтавская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Облеугов. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. Т. 12. Ч. 3. 125 с.

ВСО, 1849. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Подольская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Тверитинов. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. 10. Ч. 2. 284 с.

ВСО, 1849а. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента

Генерального Штаба. Херсонская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Рогалев и шт.-кап-ны Фон-Витте и Пестов. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. 11. Ч. 1. 340 с.

ВСО, 1849б. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Таврическая губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Герсиванов. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. 11. Ч. 2. 307 с.

ВСО, 1850. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Вольнская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Фриче. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 10. Ч. 3. 241 с.

ВСО, 1850а. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Харьковская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Мочульский. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 12. Ч. 1. 464 с.

ВСО, 1850б. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Екатеринославская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба шт.-кап. Драчевский. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. 11. Ч. 4. 209 с.

ВСО, 1851. Военно-статистическое обозрение Российской Империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Черниговская губерния по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Мицевич. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1851. Т. 12. Ч. 2. 196 с.

ВСС, 1871. Военно-статистический сборник. Россия: под общ. ред. ген.-майора Н.Н. Обручева. СПб.: В Военной тип., 1871. 1196 с.

Гедьо, Зеніна, 2013. Гедьо, А.В., Зеніна А.В. Повсякденне життя купецтва Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. в статистичних виданнях та працях XIX – початку XX ст. *Історичні і політичні дослідження*. 2013. № 4. С. 7 – 16.

Голиховский, 1864. Голиховский, Я. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков: В Университетской тип., 1864. 344 с.

Данилевский, 1851. Данилевский, Н.Я. Статистические исследования о распределении и движении народонаселения в России за 1846 год. *ЖМВД*. 1851. Ч. 34. С. 117 – 142, 176 – 239, 360 – 392; Ч. 35. С. 3 – 28, 252 – 299, 393 – 447.

Дементьев, 2015. Дементьев В.С. История учета населения России до начала XX века. *Географический вестник. Экономическая, социальная и политическая география*. 2015. № 4 (35). С. 11 – 17.

- Діанова, 2010.** Діанова, Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: «Астропринт», 2010. 177 с.
- Довжук, 2020.** Довжук, І.В. Українське національне відродження в 1840-1850-х роках. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Зб. наук. пр.* 2020. Вип. 30. С. 110 – 122.
- Долбик-Вробей, Воробьева, 2018.** Долбик-Вробей, Т.А., Воробьева, О.Д. Статистика населения и демографическая статистика. Москва: КНОРУС, 2018. 314 с.
- Донік, 2006.** Донік, О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 16-41.
- Донік, 2008.** Донік, О. М. Етнічна структура купецтва в Україні (XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 15. С. 20 – 27.
- ЖМВД, 1855.** Число жителей Полтавской губернии к 1855 году. *ЖМВД.* 1855. Ч. 14. Кн. 9. Отд. 5. Смесь. С. 16 – 19.
- Журавский, 1846.** Журавский, Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Киев: В тип. И. Вальнера, 1846. 211 с.
- Журнал, 1847.** Журнал слідства III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt05.htm>.
- Заблоцкий А., 1851.** Заблоцкий, А.П. Движение народонаселения России с 1838 по 1847 год. *СССРИ.* 1851. Кн. 1. С. 59 – 89.
- Заблоцкий М., 1851.** Заблоцкий, М.П. Ведомость о числе жителей России по состояниям. *СССРИ.* 1851. Кн. 1. С. 51 – 57.
- Законы о состояниях, 1857.** Свод законов о состояниях. *СЗРИ.* 1857. Т. IX. 572 с.
- Зябловский, 1815.** Зябловский, Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде Санкт-Петербургского Педагогического института ординарного профессора, коллежского советника и кавалера Е. Зябловского. Ч. 1 и 2: Содержащие в себе: предварительные понятия о статистике, общее обозрение Европы в статистическом виде, топографию Российской империи и ее народонаселение. Изд. 2-е испр. и доп. Спб.: В Морской тип., 1815. 214 с.
- Имеретинский, 1868.** Имеретинский, Н.К. Дворянство Волынской губернии. Житомир: Типография Губернского управления, 1868. 286 с.
- Історія українського селянства.** Історія українського селянства: нариси: В 2 т. : відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1. Київ : Наук. думка, 2006. 631 с.
- Кабузан, 1976.** Кабузан, В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 307 с.
- Кабузан, 1992.** Кабузан, В.М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. М.: Наука, 1992. 216 с. URL: http://statehistory.ru/books/V--M--Kabuzan_Narody-Rossii-v-pervoy-polovine-XIX-

v--Chislennost-i-etnicheskiy-sostav/

Кайпша, 1858. Кайпша, Е.И. Движение народонаселения в России с 1848 по 1852 год. *СССРИ.* 1858. Кн. 3. С. 429 – 464.

Кеппен, 1840. Кеппен, П.И. О числе жителей в России в 1838 году. Спб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1840. 18 с.

Кеппен, 1851. Кеппен, П.И. Этнографическая карта Европейской России. URL: <https://geoportal.rgo.ru/record/6226>

Кеппен, 1852. Кеппен, П.И. Об этнографической карте Европейской России Петра Кеппена, изданной Императорским Русским Географическим Обществом. Спб.: Тип. Имп. Акад. наук. 40 с.

Кеппен, 1854. Кеппен, П.И. Предварительные сведения о числе жителей в России, по губерниям и уездам, в 1851 году. На основании 9-й народной переписи и других показаний изложил Петр Кеппен. Спб.: В тип. Императорской Академии наук, 1854. 16 с.

Кеппен, 1857. Кеппен, П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году Петра Кеппена. Спб.: В тип. Императорской Академии наук, 1857. 313 с.

Кеппен, 1889. Кеппен, П.И. О народных переписях в России. *Записки Императорского Географического общества по Отделению статистики.* Спб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1889. Т. 6. С. 1 – 94.

Кирияков, 1839. Кирияков, М.М. Историко-статистическое описание Херсонской губернии. *МСРИ.* 1839. Отд. II. С. 169 – 189.

Колсватов, 2011. Колсватов, Олексій. Соціальна структура слобідсько-українських військових поселень у першій третині XIX ст. *Сіверянський літопис.* 2011. № 1. С. 91 – 99.

Колоколов, 1852. Указатель законов о властях и установлениях духовных. Составленный коллежским асессором С. Колоколовым. Изд. 2-е. Москва: В Университетской типографии, 1852. 398 с.

Компан, 1963. Компан, О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 390 с.

Корсаков, 1839. Корсаков, С. Табель приращения народонаселения в России с 7-й до 8-й ревизии, показывающий в каждой губернии или области процентную прибыль ревизских душ по всем податным сословиям. *МСРИ.* 1839. Отд. I. С. 149 – 150.

Краткий очерк, 1906. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Составлен Д.И. Баглием, Н.Ф. Смцовым и В.П. Бузескулом. Харьков., 1906. 329 с.

Крижановська, 2011. Крижановська, О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 243-264.

Крикун, 2002. Крикун, М.Г. Природний рух населення Правобережної України у 80-х – на початку 90-х років XVIII століття. *Вісник львівського національного університету ім. І.Я. Франка: серія Історія.* 2002. Вип. 37 (2). С. 62 – 72.

Крикун, 2012. Крикун, Микола. Воєводства Правобережної України у XVI –

XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів [Без вид.], 2012. 702 с.

Кузема, 2004. Кузема, О.Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* 2004. Т.13. С. 73 – 81.

Кундельський, 2013. Кундельський, В.В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах кінця XVIII – першої половини XIX століття: сучасна історіографія проблеми. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* 2013. Вип. 6. С. 101-107.

Куриленко, 2009. Куриленко, О.В. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 184 – 195.

Кухарук, 2007. Кухарук, Олександр. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Чорноморська минувшина *Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 2. С. 62 – 76.

Линк, 1836. Линк, И. О законах движения народонаселения в России. *ЖМВД.* 1836. Ч. 20. Кн. 5. С. 254 – 272.

Литвинова, 2015. Литвинова, Т.Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Д. Бовуа. *Український історичний журнал.* 2015. № 6. С. 155 – 174.

Махінко, 2013. Махінко А.І. З історії кадетських корпусів в Україні. *Сторінки історії : збірник наукових праць.* 2013. Вип. 35. С. 117–126.

МГСР, 1862. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составил Ген. штаба кап. В. Павлович. Спб.: Тип. департамента Генерального штаба, 1862. 396 с.

МГСР, 1863. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Составил Ген. штаба подполк. А. Шмидт. Спб.: Военная типография, 1863. Ч. 1. 632 с. Ч. 2. 1022 с.

МГСР, 1865. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Ген. штаба подполк. Н. Домонтович. Спб.: В тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.

Милько, 2015. Милько В.І. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст XIX – початку XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Зб.наук пр.* 2015. вип.. 24. С. 175-195.

Миронов, 2000. Миронов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2 т. 2-е изд., испр. Спб.: Изд-во «Дмитрий Буланин». 548 + 568 с.

МСРИ, 1839. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с Высочайшего соизволения при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. Спб.: В тип. Министерства внутренних дел,

1839. 680 с.

О зачете поступающих выкупных платежей. [Указ] Именной, объявленный Сенату министром финансов. – О зачете поступающих в уездные казначейства с крестьян Юго-Западных губерний выкупных платежей в уплату срочных взносов по долгам помещиков кредитным установлениям. (40176. – Ноября 2 1863 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1866. Т. XXXVIII. Отд. II. 1863. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. С. 143.

О мерах по ускорению. [Указ] Именной, данный Сенату. – О мерах по ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временно-обязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель их надела, по распоряжению Правительства. (39928. – Июля 30 1863 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1866. Т. XXXVIII. Отд. I. 1863. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. С. 870 – 871.

О обязанностях малороссийских казаков. [Указ] Именной, данный Сенату. – О обязанностях малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей. (5458. – Июня 25 1832 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1833. Т. VII. 1832. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. С. 398 – 401.

О порядке приписки лиц бывшей польской шляхты. Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 19 января 1866 года. – О порядке приписки лиц бывшей польской шляхты в податные состояния. (42858. – Декабря 31 1865 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1867. Т. XL. Отд. I. 1865. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. С. 413 – 414.

О разборе шляхты в Западных губерниях. [Указ] Именной, данный Сенату. – О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей. (4869. – Октября 19 1831 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1832. Т. VI. Отд. II. 1831. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. С. 134 – 138.

О разделении на три разряда. [Указ] Сенатский, по Высочайшему повелению. – О разделении на три разряда людей, принадлежащих к сословию бывшей шляхты. (5746. – Ноября 11 1832 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1833. Т. VII. Отд. I. 1832. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. С. 836 – 837.

Об управлении малороссийскими казаками. Высочайше утвержденный Устав об управлении малороссийскими казаками. (6727. – Января 17 1833 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1834. Т. IX. Отд. I. 1833. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1834. С. 46 – 52.

Обозрение хода и действий, 1849. Обозрение хода и действий холерной эпидемии в России в течение 1848 года. *ЖМВД*. 1849. Ч. 47. Кн. 9. С. 315 – 336.

Обозрение, 1852. Обозрение изменений в численном составе пехотных и кавалерийских полков первых четырех пехотных корпусов. Хроника Российской императорской армии, составленная по Высочайшему повелению. Спб.: Военная типография, 1852. Ч. IV. С. V – LX.

Общее губернское учреждение. СЗРИ. 1857. Т. II. Ч. I. 1474 с.

Оліяничук, 2014. Оліяничук, А. М. Соціальний статус козацтва Лівобережної України в першій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 41. С. 67-71.

Описи Київського намісництва, 1989. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1989. 415 с.

Описи Лівобережної України, 1997. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела. АН України. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. Т.Б. Ананьєва та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1997. 397 с.

Описи Харківського намісництва, 1991. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. 280 с.

Павлов, 1871. Павлов, П. Сравнительная статистика России. Спб.: Тип. В. Демакова, 1871. 195 с.

Павлюк, 2010. Павлюк В.В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої. *Український історичний журнал.* 2010. № 3. С. 154-165.

Панащенко, 2004. Панащенко, Віра. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. *«Істину встановлює суд історії».* Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. 2004. Т. 2. Наукові студії. С. 291 – 347.

Пассек, 1839. Пассек, В.В. Историко-статистическое описание Харьковской губернии. МСПИ. 1839. Отд. II. С. 125 – 167.

Петрова, 2020. Петрова, І.В. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Вінниця, 2020. 251 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page//dis/01_2020/disertatsiyapetrova----v-.pdf

Петрова, Петров, 2009. Петрова, І.В., Петров, О.О. Методика підготовки військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30 – 60- ті рр. XIX ст.). *Наукові Записки. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* Т.19. Кн.1. С. 563 – 576.

Пирогов, 1985. Пирогов, Н.И. Избранные педагогические сочинения. Москва : Педагогика, 1985. 496 с

ПК Под. губ., 1859. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Кам.-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 198 с.

ПК Харьк. губ., 1862. Памятная книжка Харьковской губернии: В Университетской тип., 1862. 252 с.

ПК Черн. губ., 1862. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов: В тип. Губернской и Ильинского монастыря, 1862. 576 с.

Поліщук, 2006. Поліщук, Юрій. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX

століття). *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. 2006. Вип. 29. С. 30 – 42.

Поліщук, 2012. Поліщук, Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 492 с.

Поліщук, 2014. Поліщук, Юрій. Етносоціальні трансформації на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6(74). С. 116 – 134.

Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии. Высочайше утвержденное Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии (31920. – 4 июня 1857 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1858. Т. XXXII. Отд. 1. 1857. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. С. 471 – 493.

Прибиткова, 2000. Прибиткова, І.М. З історії розвитку демографічної думки в Україні в XVIII – XIX ст. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. 2000. Т.18. Ювілейний випуск. С. 60 – 65.

ПСЗРИ. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1885 г. Спб.: В тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830 – 1885. 33 т.

Птуха, 1960. Птуха, М.В. Очерки по статистике населения. Москва: Госстатиздат СССР, 1960. 462 с.

Рашин, 1956. Рашин, А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913): под. ред. акад. С.Г. Струмилина. Москва: Государственное статистическое издательство, 1956. 350 с.

Реєнт, 1999. Реєнт, О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3 – 22.

Реєнт, 2000. Реєнт, О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3 – 26.

Реєнт, 2011. Реєнт, О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2011. Вип. 19. С. 6 – 26.

Риттих, 1864. Риттих, А.Ф. Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. Составлен при Министерстве внутренних дел, в канцелярии заведующего устройством православных церквей в Западных губерниях. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб.: В тип. В. Веллинга, 1864. 2 с., 9 л.: табл., карт..

Риттих, 1875. Риттих А.Ф. Этнографическая карта Европейской России (на 16 листах) напечатано по поручению Императорского Русского Географического общества действительным членом оного Александром Федоровичем Риттихом 1875-ом году в Санкт-Петербурге в Картографическом заведении А.А. Ильина.

Рос. закон., 2017. Российское законодательство об образовании XIX — начала XX века: сб. документов [Текст] : в 3 т. / ред.-сост. , ст., коммент. Э. Д. Днепров; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. Т. I. 832 с.

Рославский, 1841. Рославский, А.П. О движении народонаселения в России,

сравнительно с некоторыми из европейских государств. *ЖМВД*. 1841. Ч. 40. С. 211 – 227.

СВРИ, 1866. Статистический временник Российской империи: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Спб.: В тип. К. Вульфа, 1866. Сер. I. Вып. I. 446 с.

СВРИ, 1871. Статистический временник Российской империи: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Спб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1871. Сер. II. Вып. I. 276 с.

Семенов, 1866. Семенов, П.П. Предисловие. *СВРИ*. Спб.: В тип. К. Вульфа, 1866. Вып. I. С. I – XXXVI.

Сердюк, 2011. Полкових городов обивателі: Історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

СЗРИ. Свод законов Российской империи, повелением государя Николая Первого составленный. Спб.: В тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857 – 1868. 34 т.

Скальковский, 1850, 1853. Скальковский, А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850 (Ч. 1. 373 с.), 1853 (Ч. 2. 288 с.).

Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 280 – 317.

Скрыдлов, 2019. Скрыдлов, Ю.А. Из истории создания Отделения статистики Русского географического общества – первого научного объединения статистиков в России. Социология науки и технологий. 2019. Том 10. № 2. С. 7 – 21.

Словцов, 1858. (Священник Словцов). Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России. *СССРИ*. 1858. Кн. 3. С. 465 – 502.

СОКГ, 1852. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Спб.: В тип. Министерства внутренних дел, 1852. Ч. 1. 592 с.; Ч. 2. 556 с.; Ч. 3. 590 с.

СССКГ, 1861. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. С адрес-календарем лиц, служащих в губернии, на 1861 год. Киев: В тип. Губернского управления, 1861. 284 с.

СССРИ, 1851. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского Русского географического Общества. Спб.: В тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1851. Кн. 1. 267 с.

СССРИ, 1854. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского Русского географического Общества. Спб.: В тип. Императорской Академии наук, 1854. Кн. 2. 433 с.

СССРИ, 1858. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского Русского географического

Общества. Спб.: В тип. Императорского Морского министерства, 1858. Кн. 3. 680 с.

СТРИ, 1858. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. Спб.: В тип. К. Вульфа, 1858. Вып. 1. 342 с.

СТРИ, 1863. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. Наличное население Империи за 1858 год. Спб.: В тип. К. Вульфа, 1863. Вып. 2. 346 с.

Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археограф. Комісія та ін. Упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. С. 58 – 117.

Тройницкий, 1861. Тройницкий, А.Г. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. СПб.: В тип. Карла Вульфа, 1861. 103 с.

Трояновский, 2017. Трояновский, К.В. Политика Российской империи в отношении беспоместной шляхты Западных губерний. 1795 – 1870 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2017. 238 с. URL: <https://www.hse.ru/sci/diss/218706571>

Устав о производстве девятой народной переписи. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи (2317. – 11 января 1850 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1851. Т. XXV. Отд. 1. 1850. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1851. С. 13 – 49.

Устав о производстве десятой народной переписи. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи (31918. – 5 июня 1857 г.). *ПСЗРИ*. Собр. Вт. 1858. Т. XXXII. Отд. 1. 1857. Спб.: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. С. 435 – 470.

Устав торговый. Свод учреждений и уставов торговых. *СЗРИ*. 1857. Т. XI. Ч. II. 613 с.

Учреждения гражданского управления казаков. *СЗРИ*. Т. II. Ч. II. Кн. VI. Спб.: В тип. Второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. 210 с.

Філінюк, 2001. Філінюк, Анатолій. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2001. Вип. 10. С. 51 – 55.

Філінюк, 2016. Філінюк, А.Г. Демографічні, соціально-станові трансформації польської меншини у Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття в контексті сучасної історіографії. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 98–110.

Цубенко, 2006. Цубенко, В.Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817 - 1857 рр. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2006. Вип. 8. С. 77–87.

Цубенко, 2007. Цубенко, В.Л. Ліквідація Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1857 — 1866). *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2007. Вип. 9. С. 85–93

- Цубенко, 2008.** Цубенко, В.Л. Територія і населені пункти Києво-Подільського військового поселення (1837-1857). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 59-66.
- Цубенко, 2011.** Цубенко, В.Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 58-62.
- Цубенко, 2019.** Цубенко, В.Л. Історико-правові аспекти організації південних поселень на території України (1857–1867). *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2019. № 1. С. 205-223
- Чекотовський, 2016.** Чекотовський, Е.В. Дмитро Петрович Журавський – перший український теоретик статистики (до 160-річчя з дня смерті). *Статистика України*. 2016. № 3. С. 72 – 77.
- Чернышев, 1857.** Чернышев, Н. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год. Киев: В Губернской тип., 1857. 377 с.
- Чернышев, 1858.** Чернышев, Н. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год. Киев: В Губернской тип., 1858. 377 с.
- Шафонский, 1851.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиенко. Киев: В Университетской тип., 1851. 745 с.
- Ячменихин, 2006.** Ячменихин, К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка, 2006. 444 с.
- Boiko, 2021.** Boiko, Yurii. Demo-confessional situation in the South-Western provinces of the Russian Empire in the mid-19th century. *Scientific discussion*. 2021. # 51. Vol. 1. P. 11 – 19.
- Degtyarev, Polyakova, Gut, 2020.** Degtyarev, S.I., Polyakova, L.G., Gut, J. The Social Background of Functionaries in the Russian Empire’s Public Education Sector in the First Half of the 19th century: The Case of the Ukrainian Governorates. *European Journal of Contemporary Education*, 2020, 9(1). Pp. 212-220. www.ejournal1.com
- Degtyarev, Plotnikova, Polyakova, Gut, 2019.** Degtyarev S.I., Polyakova L.G., Gut J. The Development of the Public Education System in Northeastern Ukraine in the Period Spanning the 18th and the first half of the 19th centuries. *European Journal of Contemporary Education*, 2019, 8(4). Pp. 931-942. www.ejournal1.com
- Lebid, Honcharenko, Chevchenko, 2020.** Lebid, A.E., Honcharenko, A.V., Chevchenko, N.A. Social Portrait of the Population of Ukrainian Provinces in the middle of the 19th century (Based on Materials from the «Military Statistical Review of Russian Empire»). *Вулье Годы*. 2020. Vol. 57. Is. 3. Pp. 1142-1157. URL: http://ejournal52.com/journals_n/1599574691.pdf.

Предметно-географічний покажчик

- Ветеринарне училище 16, 234
Відхилення описової статистики 4, 5, 68, 71
Військові навчальні заклади 223, 231
Віленський навчальний округ 217, 219, 231
Вільні сільські обивателі 10, 132, 139
Волинська губернія 19, 21, 22, 24, 41, 51, 52, 60, 71, 79, 80, 93, 95, 98, 99, 112, 114, 115, 102, 115, 139, 140, 144, 148, 149, 150, 156, 157, 159, 161, 169, 174, 170, 204, 207, 217, 223
Волинської губернії 12, 17, 35, 37, 39, 41, 37, 39, 49, 51, 54, 116, 120, 129, 127, 129, 144, 148, 150, 151, 152, 175, 177, 178, 225, 227, 236, 252
Волинь 19, 37, 44, 49, 53, 128, 130
Вторинна класифікація губерній 14
Вторинна класифікація кластерних груп 12, 14, 183, 201
- Гімназії 217
Громадяни 129, 157, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182
Група 74, 88, 90, 108, 150, 152, 154, 183, 201, 207, 208
Губернські статистичні комітети 22
- Дворяни 10, 124, 121, 123, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 207, 208, 209, 223
Демографічна ситуація 4
Дендрограма 10, 73, 79, 87, 93, 107, 114, 122, 102, 110, 115, 173, 183, 194, 201, 204, 210
Державні селяни 12, 132, 134, 164
Динаміка зміни 6, 82
Динаміка зростання населення 4, 51
Діаграма 5, 8, 76, 117
Друга Харківська гімназія 16, 236
Духовенство 10, 12, 131, 127, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 161, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 207, 208, 209
Духовні навчальні заклади 221
- Залежні селяни 10, 12, 141, 137, 157, 158, 159, 160, 166
Зведена матриця 10, 103
Землеробське училище 16, 245
Зростання православного населення 7, 95

Ієрархічний кластерний аналіз 5, 6, 8, 12, 14, 43, 49, 53, 73, 87, 107, 122, 177, 194

Інститути шляхетних дівчат 219

Києво-Подільське військове поселення кавалерії 31

Київська губернія 19, 21, 22, 24, 29, 41, 51, 53, 57, 60, 71, 79, 80, 93, 95, 98, 99, 112, 114, 115, 102, 115, 140, 148, 150, 156, 157, 159, 161, 169, 174, 170, 204, 207, 217, 221, 223, 220, 221, 227, 232

Київський університет 21, 213

Київської губернії 12, 17, 22, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 43, 35, 37, 45, 47, 51, 54, 116, 120, 129, 130, 127, 129, 139, 144, 148, 150, 151, 152, 171, 177, 178, 220, 221, 236, 252, 262

Київщина 49, 53, 130, 142

Київщини (на) 19, 29, 31, 35, 39, 43, 41, 43, 45, 47, 49, 52, 53, 57, 59, 118, 120, 121, 129, 130, 134, 137, 139, 141, 140, 148

Кількісний розподіл населення 4

Кількісні показники освітніх закладів 225

Класифікація губерній 6, 7, 8, 10, 12, 51, 55, 79, 93, 114, 102, 115, 169, 173

Кластерна група 38, 39, 49, 51, 53, 54, 55, 123, 107, 148, 150, 152, 154, 156

Кластерний аналіз губерній 14, 206

Кластерні групи уїздів 12, 14, 178, 196

Кореляція 5, 6, 76, 91

Купецтво 12, 130, 131, 163, 252

Ліберальні реформи 223, 232

Лівобережжя 11, 12, 19, 27, 29, 31, 40, 41, 45, 53, 122, 127, 130, 144, 146, 148, 156, 157, 149, 158, 160, 162

Лівобережжя Дніпра 11, 12, 41, 149, 158, 160, 162

Лісостепова Україна 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 21, 24, 27, 29, 33, 37, 39, 40, 41, 43, 33, 41, 43, 49, 51, 52, 63, 68, 71, 74, 76, 77, 79, 82, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 97, 103, 107, 108, 111, 112, 114, 117, 122, 123, 126, 100, 102, 103, 110, 115, 116, 122, 124, 127, 129, 130, 132, 134, 136, 139, 137, 141, 142, 148, 154, 156, 149, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 173, 174, 170, 205, 211, 215, 223, 227, 232

Маєтки військових поселень 31

Макрогрупа 57, 110, 111, 113, 148, 152, 154, 156, 154, 184, 202

Малоросійські козаки 138, 162

Малоросія 19, 125

Маріїнське Харківське жіноче училище 16, 240, 242

Матриця близькостей 76, 79, 91, 93, 114, 102, 115, 169, 183, 201, 204, 210

Міжрегіональна соціальна топологія 12, 146, 170

Міські обивателі 10, 12, 127, 150, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 209

Міщани 12, 130, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 227

Міщани та цехові 12, 163

Модель демографічної ситуації 4, 21, 55

Наддніпрянщина 19

Народні школи 221, 227

Народна просвіта 211, 213, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 229, 231, 233, 230, 235, 234, 240

Населення 20, 27, 60, 61

Населення Лівобережної України 4, 61, 66, 85, 120

Населення міст 10, 12, 39, 141, 140, 142, 168, 252, 253

Населення Правобережної України 4, 27, 60, 64, 83, 118, 253, 255

Недільні школи 221

Облікована демографічна маса» (одм) 29

Однодворці 125, 136

Описова статистика 4, 6, 8, 33, 64, 66, 74, 83, 85, 88, 105, 106, 108, 118, 120, 123

Освіта 15, 211, 225, 227, 253

Освітня політика 16, 215

Параметричні характеристики 110

Підгрупа 57, 150, 152, 156, 150, 152, 156, 207, 208

Повітові училища 219, 221

Поділлі (на) 19, 31, 35, 37, 38, 39, 43, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 57, 59, 120, 121, 129, 130, 134, 137, 139, 141, 140, 250

Поділля 17, 36, 45, 47, 49, 50, 53, 118, 129, 136, 142, 146, 149

Подільська губернія 19, 21, 22, 24, 41, 51, 52, 53, 60, 71, 79, 80, 93, 95, 98, 99, 112, 114, 115, 102, 115, 140, 144, 150, 156, 157, 159, 161, 169, 174, 170, 204, 217, 223

Подільської губернії 12, 17, 22, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 37, 46, 47, 51, 54, 116, 120, 127, 129, 140, 144, 148, 150, 152, 173, 177, 178, 219, 225, 236, 252, 262

Показник розрахункового середньорічного демографічного приросту 43

Полтавська губернія 19, 21, 22, 24, 41, 43, 49, 53, 61, 71, 79, 81, 93, 95, 100, 101, 112, 114, 116, 102, 115, 140, 150, 156, 158, 160, 162, 169, 174, 170, 204, 227, 235

Полтавської губернії 14, 17, 20, 22, 37, 39, 43, 39, 41, 46, 54, 116, 138, 142, 154, 156, 186, 194, 196

Полтавщина 37, 41, 45, 49, 51, 53, 132

Полтавщині (на) 35, 37, 39, 42, 43, 41, 43, 45, 51, 53, 57, 59, 129, 132, 134, 136, 139, 137, 139, 141, 140, 142

Початкові народні училища 221
Початкова народна освіта 217
Почесні громадяни 129, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200
Правобережжя 11, 12, 19, 29, 41, 43, 42, 43, 45, 47, 52, 53, 59, 122, 129, 130, 139, 141, 144, 148, 154, 149, 157, 159, 161, 213, 233, 236, 252, 256
Правобережжя Дніпра 11, 12, 53, 129, 157, 159, 161
Природний рух населення 25, 253
Просторовий розподіл 6, 8, 9, 77, 91, 112, 100

Ранжована діаграма 6, 8, 9, 14, 90, 111, 126, 209
Ревізія 22, 24
Регіональна соціальна топологія 12, 174
Регіональні освітні центри 223
Результати групування 8, 123
Результати кластерного групування 6, 8, 88, 108
Результати розподілу 5, 74
Ректор 217, 229
Ректор університету 217
Розгорнута характеристика 10, 14, 111, 207
Розрахунковий демографічний приріст 7, 98, 100
Рух населення 4, 33

Селяни 33, 118, 119, 120, 131, 130, 132, 134, 141, 140, 141, 142, 145, 148, 150, 152, 154, 149, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 221, 235, 236, 247
Система освіти 215
Сільські обивателі 10, 12, 132, 141, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 209
Слобідська Україна 19
Соціальна структура населення 12
Соціальна структура 10, 12, 116, 141, 168, 171, 253
Соціальна топологія 10, 142
Соціальний ландшафт 10, 11, 14, 148, 154, 185, 203
Соціальний склад населення 10, 124
Соціальні категорії і групи населення 11, 12, 14, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 173, 175, 186, 189, 192
Статистичне відділення Географічного товариства 24
статистичні джерела 2, 17, 19, 26, 55, 122, 256, 260, 262
Структура губерній 6, 8, 9, 77, 92, 112, 100
Структура дворянства 12, 161

Структура кластерних груп 14, 184, 202
Ступінь подібності 14, 204

Темпи зростання населення 8, 115, 116

Узагальнена статистична модель 10, 114

Уїзди Лісостепової України 8, 104

Україна 2, 19, 61, 62, 80, 82, 95, 98, 99, 101, 102, 116, 117, 144, 149, 250

Українська нація 17

Українське військове поселення 31, 33

Українське націотворення 17

Український Лісостеп 6, 7, 8, 9, 37, 39, 44, 33, 45, 57, 77, 92, 112, 101, 120, 127, 141, 140, 142, 149, 223

Університет 213, 217, 218, 219, 227, 229, 231, 233, 225, 236, 230, 232, 235, 258

Університет св. Володимира 230, 235

Учбові округи 217

Факторні ваги 10, 107

Факторні групи 10, 108

Фельдшерська школа 16, 225, 220, 221, 248

Харківська губернія 16, 19, 21, 22, 24, 41, 49, 51, 53, 62, 71, 79, 81, 93, 95, 100, 102, 112, 114, 117, 102, 115, 140, 142, 143, 150, 152, 156, 158, 160, 162, 169, 174, 170, 204, 208, 223, 227, 235, 236, 248

Харківський університет 16, 225

Харківської губернії 4, 17, 21, 22, 31, 33, 35, 37, 39, 40, 47, 54, 58, 116, 142, 154, 156, 192, 195, 196, 225, 227, 239, 241, 242

Харківщина 44, 49, 53, 132

Харківщині (на) 19, 29, 35, 37, 39, 42, 43, 33, 41, 42, 43, 45, 47, 51, 53, 57, 59, 121, 129, 132, 134, 136, 139, 137, 139, 140, 141

Чернігівська губернія 19, 21, 22, 24, 41, 49, 51, 53, 59, 61, 71, 79, 81, 93, 95, 100, 101, 112, 114, 116, 102, 115, 140, 146, 150, 156, 158, 160, 162, 169, 174, 175, 170, 204, 227, 235

Чернігівщина 39, 43, 41, 49, 53

Чернігівщині (на) 19, 22, 35, 37, 43, 41, 43, 45, 51, 53, 57, 129, 131, 134, 136, 139, 137, 139, 141, 140, 142, 146

Щільність населення 4, 6, 40, 33, 80, 81

Наукове видання

Бойко Ю.М., Левчук К.І.

**Лісостепова Україна напередодні
великих реформ 19 століття:
Населення, суспільство,
освіта у дзеркалі статистики**

Монографія

В оформленні першої і четвертої сторінок обкладинки використані проекти гербів губерній та губернських міст України середини 19 століття, розроблені Б.В. Кене

Підписано до друку 02.05.2022.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Друк. арк. 17,5. Умов. друк. арк. 16,3. Обл.-вид. арк. 14,7.

Наклад 100 прим. Зам. № 1699/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.

ФОП Корзун Д.Ю.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

e-mail: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>

Видання презентує результати комплексного наукового дослідження демографії, соціальної структури, інтелектуального стану суспільства Лівостепової України 40-х – початку 60-х років 19 ст. Вперше за основу прийнято масові статистичні джерела аутентичного походження, застосовано оригінальну методикку їх критичного аналізу та використання. Для студентів, викладачів, усіх, кому не байдужа наша історія

